

Н. М. Гардзеі, П. Л. Навіцкі, З. М. Тамашэвіч

Беларуская МОВА ў 9 класе

Вучэбна-метадычны дапаможнік
для настаўнікаў устаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай мовамі навучання

Лад рэдакцыйнай Н. М. Гардзеі

Рэкамендавана
Навукова-метадычнай установай
«Нацыянальнага інстытуту адукацыі»
Міністэрства адукацыі
Рэспублікі Беларусь

МІНСК

НАЦЫЯНАЛЬНЫ ІНСТЫТУТ АДУКАЦЫІ
2013

УДК 373.5.016:811.161.3

БКВ 74.268.1Бен

Г20

А ў т а р ы:

Н. М. Гардзеі («Прадмова», «Складаны сказ: будова, значэнне, ужыванне», «Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак: будова, значэнне, ужыванне», «Падагульненне і сістэматызацыя вывучанага за год»);

П. Л. Навіцкі («Беларуская мова ў сям'і славянскіх моў і моў на-родаў свету», «Паўтарэнне вывучанага ў V—VIII класах», «Складана-заложныя сказы: будова, значэнне, ужыванне»);

З. М. Тамашэвіч («Складанаазлучаныя сказы: будова, значэнне, ужыванне», «Вяззлучнікавыя складаныя сказы: будова, значэнне, ужыванне»; «Сінтаксічныя канструкцыі з чужой мовай: будова, зна-чэнне, ужыванне»)

Р э з э н з е н т ы:

кафедра беларускага мовазнаўства ўстанова адукацыі
«Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт імя Максіма Танка»
(канд. філал. навук *Н. У. Чайка*);
настаўнік беларускай мовы і літаратуры вышэйшай катэгорыі
дзяржаўнай установы адукацыі «Сярэдняя школа № 203
г. Мінска» *Т. Ф. Барава*

Гардзеі, Н. М.

Г20 Беларуская мова ў 9 класе : вучэб.-метад. дапам. для настаўнікаў устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання / Н. М. Гардзеі, П. Л. Навіцкі, З. М. Тамашэвіч ; пад рэд. Н. М. Гардзеі. — Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2013. — 192 с.
ISBN 978-985-559-289-2.

УДК 373.5.016:811.161.3
БКВ 74.268.1Бен

ISBN 978-985-559-289-2

© Гардзеі Н. М., П. Л. Навіцкі,
Тамашэвіч З. М., 2013

© Афармленне. НМУ «Нацыянальны
інстытут адукацыі», 2013

Прадмова

Вучэбна-метадычны дапаможнік для настаўнікаў падрыхтаваны як тэарэтычны і практычны ракамендацыі да вучэбнага дапаможніка па беларускай мове для IX класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання (Беларуская мова : вучэб. дапам. для 9-га кл. агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання / Н. М. Гардзеі, П. Л. Навіцкі, З. М. Тамашэвіч ; пад рэд. Н. М. Гардзеі. — Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2011. — 264 с.). У адпаведнасці з вучэбнай праграмай па беларускай мове для IX класа (Вучэбная праграма для ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання. Беларуская мова. V—XI класы. — Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2012. — С. 35—40) дадзены вучэбна-метадычны дапаможнік уключае раздзелы: «Беларуская мова ў сям'і славянскіх моў і моў на-родаў свету», «Паўтарэнне вывучанага ў V—VIII класах», «Складаны сказ: будова, значэнне, ужыванне», «Складанаазлучаныя сказы: будова, значэнне, ужыванне», «Складаназаложныя сказы: будова, значэнне, ужыванне», «Вяззлучнікавыя складаныя сказы: будова, значэнне, ужыванне», «Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак: будова, значэнне, ужыванне», «Сінтаксічныя канструкцыі з чужой мовай: будова, значэнне, ужыванне», «Падагульненне і сістэматызацыя вывучанага за год».

Як вядома, сінтаксіс займае значнае месца ў курсе беларускай мовы, што выкладаецца ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі. Вывучэнне сінтаксісу садзейнічае фарміраванню лінгвістычнага светапогляду і развіццю мыслення вучняў, узбагачэнню граматычнага ладу іх маўлення і фарміраванню ка-

мунікатыву́ных кампетэнцый. Сінтаксісу належыць надзвычай важная роля ў рабоце па забеспячэнні пісьменнасці вучняў, паколькі іменная на сінтаксічнай аснове фарміруюцца жыццёва неабходныя пунктуацыйныя ўменні. Асэнсаванне сінтаксічных з’яў паграбуе ўвагі да інтанавання сінтаксічных канструкцый, што стварае ў вучняў пазітывныя адносіны да выразнага, стылістычна вытрыманнага маўлення і садзейнічае выхаванню іх моўнага густу, фарміраванню моўнага эстэтычнага ідэалу.

Веды аб сінтаксічным ладзе сучаснай беларускай мовы, у прыватнасці аб сінтаксісе складанага сказа, значна палгьбіліся і дэталізаваліся ў сучаснай беларусістыцы. Зразумела, што аб’ём тэарэтычных звестак, якія паведамляюцца вучням, не можа быць значна пашыраны, але настаўнік-беларусавед павінен арыентавацца ў сістэме сінтаксічных паняццяў, пашыраць свой лінгвістычны круггляд для таго, каб знаходзіць найбольш эфектыўныя метады тлумачэння сінтаксічных з’яў вучням. Па гэтай прычыне ў вучэбна-метадычным дапаможніку для настаўнікаў раскрываюцца некаторыя спрэчныя пытанні сінтаксісу складанага сказа.

Прапанаваная ў вучэбна-метадычным дапаможніку для настаўнікаў методыка работы над сінтаксічнымі і пунктуацыйнымі з’явамі і паняццямі, што належыць да сферы складанага сказа, грунтуецца на найбольш важных агульнаметадычных і прыватнаметадычных (узроўневых) прынцыпах выкладання сінтаксісу і пунктуацыі ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі. Такімі прынцыпамі з’яўляюцца:

- а) у метадыцы выкладання с і н т а к с і с у:
 - функцыянальны прынышп, які выражаецца ў дэманстрацыі функцыі (ролі) складаных сказаў розных тыпаў у тэкстах розных стыляў і жанраў;
 - структура-семантычны прынышп, у адпаведнасці з якім сінтаксічныя характарыстыкі складаных сказаў разглядаюцца з двух бакоў: у аспекце формы (структуры) і ў аспекце значэння (сэнсавых адносін паміж траматычнымі часткамі);

- нарматыўна-стылістычны прынышп, згодна з якім вучням прадаўляецца інфармацыя аб дарэчнасці ўжывання складаных сказаў розных тыпаў у залежнасці ад сітуацыі зносін, мэты, тэмы і адрасага выказвання;
- інтанацыйны прынышп, які паграбуе пастаяннага супастаўлення структуры складанага сказа і асаблівасцей яго інтанавання з мэтай актывізацыі сэнсавых адносін паміж траматычнымі часткамі;
- марфалагічна-сінтаксічны прынышп, у адпаведнасці з якім адбываецца супастаўленне марфалагічных і сінтаксічных з’яў;

б) у метадыцы выкладання п у н к т у а ц ы і:

- сэнсавы (лагічны) прынышп, паводле якога знакам прыпынку прысваюцца дзве функцыі: 1) аддзяляць адзін сказ ад другога або адну частку сказа ад другой;
- 2) абзначыць адносіны моўцы да свету і да людзей;
- сінтаксічны (траматычны) прынышп, паводле якога знакам прыпынку прысваюцца наступныя функцыі: 1) указваць на сувязь паміж сказамі або паміж часткамі сказаў; 2) абяспечыць умовы для палгчэння чытачу ўспрымання напісанага тэксту;
- інтанацыйны прынышп, паводле якога адна з функцый знакаў прыпынку — абзначыць фразавую інтанацыю.

Выкладанне сінтаксісу і пунктуацыі складанага сказа на ўроках беларускай мовы адбываецца, як правіла, і н д у к т ы ў н а - д э д у к т ы ў н ы м ш л я х а м — ад аналізу канкрэтнага моўнага матэрыялу да раскрыцця сутнасці сінтаксічных паняццяў, правілаў пабудовы складаных сказаў і пастаноўкі знакаў прыпынку ў іх, вызначэння асаблівасцей выкарыстання складаных сказаў у розных сферах зносін. У праектах некаторых фразментаў урокаў па сінтаксісе складанага сказа, прапанаваных у дапаможніку, вызначаецца паслядоўнасць сумесных дзеянняў настаўніка і вучняў на ўроку беларускай мовы, што павінна станаўча паўплываць на эфектыўнасць вучэбнага працэсу і павысіць як узровень засваення

сінтаксічных паняццяў і пунктуацыйных правілаў, так і ўзровень сфарміраванасці сінтаксічных і пунктуацыйных уменняў і навыкаў.

Метады прыёмы навучання сінтаксісу складанага сказа агульнавядомыя: назіранне над моўным матэрыялам, азначэнне сінтаксічных паняццяў, сінтаксічны разбор, складанне сказаў і ўвядзенне іх у тэксты і інш. Спецыфічнымі прыёмамі выкладання сінтаксісу, якія знайшлі адлюстраванне ў дадзеным вучэбна-метадычным дапаможніку для настаўнікаў, з'яўляюцца:

1) графічнае мадэляванне сінтаксічных канструкцый — будова схем складаных сказаў;

2) назіранне над інтанацыяй, напрыклад, пры вызначэнні сэнсавых адносін паміж часткамі бяззлучнікавага складанага сказа;

3) граматычная падстаноўка, напрыклад падстаноўка злучнікаў у структуру бяззлучнікавага складанага сказа для вызначэння аднатыпных і разнатыпных граматычных частак;

4) сінтаксічная трансфармацыя — перабудова складаных сказаў у паслядоўнасць простых сказаў або, наадварот, паслядоўнасці простых сказаў у складаны сказ.

Асноўнымі пунктуацыйнымі практыкаваннямі, што прапануюцца аўтарамі гэтага дапаможніка, з'яўляюцца няўскладнёнае і ўскладнёнае спісванне, пунктуацыйны разбор і ўсе віды навучальных дыктантаў — папярэджалыны, тлумачальны, выбарчны, вольны.

Адпаведна антрапацэнтрывчай канцэпцыі моўнай адукацыі вывучэнню сінтаксісу складанага сказа спадарожнічае работа па стылістыцы і рабортнае звязнае маўленне вучняў. Як вядома, гэтыя аспекты выкладання беларускай мовы ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі з'яўляюцца найбольш важнымі, паколькі імі забяспечваецца сацыялізацыя вучняў — фарміраванне ў іх уменняў і навыкаў эфектыўнай камунікацыі з членамі грамадства. Па гэтай прычыне ў дапаможніку некаторыя стылістычныя і маў-

ленчыя практыкаванні агрымалі найбольш поўнае апісанне — ад пастановаўкі маг іх выкарыстання на ўроку беларускай мовы да апісання ходу і вынікаў выканання: настаўнікам прапануюцца пытанні па аналізе тэкстаў і прыкладныя варыянты адказаў вучняў, стылістычны разбор некаторых тэкстаў, падрабязнае апісанне метадыкі работы над пераказамі і перакладамі.

Такім чынам, асноўная задача аўтараў вучэбна-метадычнага дапаможніка «Беларуская мова ў 9 класе» заключалася ў тым, каб дапамагчы настаўніку-беларусаведу забяспечыць перш за ўсё практычнаму накіраванасць выкладання сінтаксісу складанага сказа, якая выражаецца ў рэалізацыі функцыянальнага падыходу да аналізу сінтаксічных з'яў, у рабоце па ўдасканаленні сінтаксічнага ладу маўлення вучняў, у сістэме практыкаванняў, прызначаных для фарміравання пунктуацыйных і маўленчых камунікатывных уменняў і навыкаў вучняў.

БЕЛАРУСКАЯ МОВА Ў СЯМ'І СЛАВЯНСКІХ МОЎ І МОЎ НАРОДАЎ СВЕТУ

Мэты:

- сфарміраваць уяўленне пра славянскую моўную групу, прычыны роднасці славянскіх моў, прападзіму славян, беларускую мову як адну з моў ўсходнеславянскай падгрупы славянскай групы індаеўрапейскай моўнай сям'і;
- сфарміраваць умненне вызначыць адметнасці беларускай мовы сярод іншых ўсходнеславянскіх моў;
- уласканаліваць умненне вучняў выкарыстоўваць адметныя беларускамоўныя сінтаксічныя канструкцыі ва ўласным маўленні.

Вывучэнне тэмы, выкладзенай у § 1 «Паходжанне славянскіх моў, іх падабенства і адрозненне» можна пачаць з пытанняў і заданняў настаўніка:

- Якія славянскія мовы вы ведаеце?
- На якой тэаграфічнай тэрыторыі пражываюць славяне?
- Назавіце відомыя вам сталіцы славянскіх дзяржаў.
- З якімі славянскімі і неславянскімі краінамі Рэспубліка Беларусь мае дзяржаўныя межы?

Пры гэтым настаўнік звяртае ўвагу вучняў на тое, што межы распаўсюджання беларускай, рускай, украінскай моў знаходзяцца ў непасрэднай блізкасці. Гэтыя тры славянскія мовы належаць да ўсходнеславянскай падгрупы славянскай групы індаеўрапейскай моўнай сям'і.

Беларуская мова з'яўляецца адной з дзвюх дзяржаўных моў у Рэспубліцы Беларусь. Паводле статыстычных звестак яе лічаць роднай 7 мільёнаў чалавек. Беларуская мова выкарыстоўваецца ў розных сферах: ад сферы вуснага маўлення,

гутак да публіцыстычных артыкулаў, ужывання на тэлебачанні і радыё, у навуковай сферы. Акрамя Рэспублікі Беларусь, беларуская мова таксама пашырана на тэрыторыі Расійскай Федэрацыі, Украіны, Польшчы і Літвы (найперш у суседніх з Беларуссю рэгіёнах), а таксама сярод беларускіх эмігрантаў у ЗША, Канадзе, Аргенціне. У Польшчы і Літве беларуская мова выкладаецца ў школах для беларускай нацыянальнай меншасці, там існуюць беларускамоўныя перыядычныя выданні, тэле- і радыёканалы.

Беларуская мова — адна з моў славянскай моўнай групы — мае сваю адметную гісторыю і моўныя рысы. Увогуле славянскія народы дастаткова розныя, кожны з іх мае свой лёс, сваю гісторыю, у іх адметныя культуры, яны неаднастайныя ў рэлігійных і палітычных адносінах. Славянскія дзяржавы маюць істотныя адрозненні ў характары і ступені развіцця эканомікі. Але славянскія мовы, у тым ліку і беларуская, нягледзячы на больш чым тысячгадовае самастойнае развіццё, захавалі мноства агульных рыс і з'яўляюцца найбольш відарочным сведчаннем агульнага паходжання славянскіх народаў. Характарызуючы сучасныя славянскія мовы, неабходна адзначыць, што ўвогуле ім уласціва даволі высокая ступень падабенства, што, з аднаго боку, тлумачыцца дастаткова нядаўнім іх утварэннем (распад праславянскай мовы прынята дагаварць другой паловай першага тысячгоддзя нашай эры, г. зн., любоў славянскай мове менш за 1500 гадоў), а з другога, — тым, што большасць славянскіх моў у тым ці іншым выглядзе, з той ці іншай інтэнсіўнасцю ўзаемадзейнічаюць паміж сабой на працягу большай часткі сваёй самастойнай гісторыі.

Пасля гэтага паведамлення вучням прапануецца прачытаць § 1 (с. 3—4). Настаўнік яшчэ раз акцэнттуе ўвагу на тым, што славянскія мовы дзеліцца на тры падгрупы (заходне-, паўднёва- і ўсходнеславянскія мовы). Звяртаецца ўвага вучняў на спасылку на с. 4 пра «мёртвыя мовы» і прычыны іх аднясення да гэтай групы: стараславянская мова «мёртвая», бо пер-

шапачаткова была прызначана для рэалізацыі запатабаваннаў царквы ў расіяўскоджанні хрысціянства на славянскай мове сярод славянскіх плямён і народаў; палабская мова «мертва» з прычыны таго, што на ёй перасталі размаўляць, яна выйшла з ужытку. У гэтым плане настаўнік можа звярнуць увагу на неабходнасць захавання нашай роднай беларускай мовы.

Практ. 1 прызначана для выпрацоўкі ў вучняў умлення рас-пазнаваць адметнасці роднасных моў. Настаўнік чытае тэкст на ўкраінскай мове, а вучні — на рускай і беларускай. Пра-вадзіцца тлумачальная праца па змесце задання да практы-кавання. Вучням прапануецца адказаць на пытанні і выка-наць заданні настаўніка:

— Якія фанетычныя з’явы называюцца аканнем і якан-нем, дэканнем і пеканнем? (*Аканне* — гэта пераход галосных [o], [э] ў ненаціскным становішчы ў [a] ва ўсіх пераднаціск-ных і паслянаціскных складах. Гэта фанетычная з’ява перада-ецца на пісьме: *дóбры — дабрыйя, рэкі — райа́. Яканне* — гэта пераход галосных тужаў [o], [э] ў [a] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам. На пісьме гэта перадаецца напісаннем літары **я** на месцы націскных **ё, е: ёсны — вясна́, бёлы — бялыць.**)

Пераход [д] у [дз’] называецца *дэканнем*, а [т] у [ц’] — *цеканнем: савы — пасадзіць, брат — брацік.* Дэканне і цеканне заклячаецца і ў тым, што ў беларускай мове існуюць спрэчачы мяккія тукі [дз’], [ц’], якім у рускай мове адпавя-даюць [д’], [т’]: *дзевяць, цень* (параўн.: у руск.: *девять, тень*.) — Якія галосныя і зычныя могуць выступаць у якасці пры-стаўных? (У якасці прыстаўных галосных выступаюць [і], [а]: *імгла, аржаны*; у якасці прыстаўных зычных — [в], [г]: *возера, гука, змы, гісторыя, Ганна*.)

— Прыядзіце прыклады пераходу зычных [в], [т] → [ў] у беларускай мове. Ці ўласціва гэта з’ява рускай мове? (Гэта з’ява адметная для беларускай літаратурнай мовы і не ўлас-цівая рускай літаратурнай мове. Напрыклад, бел. *дзіўны* — руск. *дивный*; бел. *жыў* — руск. *жил*.)

— Прыядзіце прыклады назоўнікаў, род якіх не супадае ў рускай і беларускай мовах. (Напрыклад, руск. *боль* (ж. р.) — бел. *боль* (м. р.).)

Настаўнік звяртае ўвагу на тое, што ў алфавітах беларус-кай, рускай і ўкраінскай моў ёсць адметныя літары, і прапануе вучням іх знайсці.

У выніку выканання практыкавання ў вучнёўскіх спіхтыках павінен з’явіцца прыкладна такі запіс: «Ва ўскоднеславянскіх мовах на пісьме выкарыстоўваецца кірылічны алфавіт. Акра-мя беларускай, рускай і ўкраінскай моў, кірыліца выкарыс-тоўваецца ў балтарскай, македонскай і сербскай мовах. Кіры-ліца беларускай, рускай і ўкраінскай моў мае свае графічныя адметнасці, якія можна паказаць у наступнай табліцы:

Беларуская мова	Ё	І	Ў	—	Ы	Э	—
Руская мова	Ё	И	—	Ъ	Ы	Э	Щ
Украінская мова	—	И І і	—	—	—	—	Щ

У беларускай і ўкраінскай мовах выкарыстоўваецца знак апострафа (’), які не лічыцца літарай і выконвае ролю рускай літары **ъ**.

Практ. 2 павінна актывізаваць умненні вучняў вызначаць стыль тэксту і тып маўлення, удаस्कналаваць навыкі пера-кладу тэкстаў з рускай мовы на беларускую.

Дадатковыя заданні скіраваны на выпрацоўку ўменняў вы-значаль адметныя беларускамоўныя сінтаксічныя з’явы ў па-раўнанні з рускай мовай. Напрыклад, руск. *согласно свиде-тельствам* (Д. скл.) — бел. *згодна са сведчаннямі* (Т. скл.); руск. *согласно преданию* (Д. скл.) — бел. *паводле падання* (Р. скл.). Гэтыя канструкцыі паказваюць на адметнасць кіра-ванна ў беларускай мове. Варта нагадаць вучням, што рускія дзеепрыметнікі на беларускую мову вельмі часта перакладаюць-ца як часткі складаных сказаў. Напрыклад, руск. *согласно*

дошедшым до нас свидетельством — бел. *згодна са сведчан-
нямі, якія дайшлі да нас*.

У якасці прыкладаў, якія паказваюць на адметнасць беларускай мовы ў фанетычным і граматычным аспектах, можна звярнуць увагу вучняў на наступныя прыклады: фанетычныя адметнасці (бел. *жыццё* (падаўжэнне гукa [ɟʲ]) — руск. *жизнь*; бел. *дзейнасць* (дзеканне і цеканне) — руск. *деятельность*; бел. *Мяфодзій* (яканне) — руск. *Меродий*; бел. *брамоў* (пераход [в] у [ў]) — руск. *братвей*); граматычныя адметнасці (бел. *населенітва складалася* (зваротны дзяслоў) — руск. *население состояло* (незваротны дзяслоў); бел. *сведчаннйяў* (форма Р. скл. мн. л. — канчаток *-яў*) — руск. *свидетельств* (форма Р. скл. мн. л. — канчаток нулявы); бел. *самга высокага* — руск. *самого высшего* (рознныя мадэлі ўтварэння найвышэйшай ступені параўнання прыметнікаў); бел. *ранг* — руск. *ранга* (рознныя канчаткі назоўнікаў м. р. 2-га скл. у Р. скл. адз. л.) і інш.).

ПАЎТАРЭННЕ ВЫВУЧАНАГА Ў V—VIII КЛАСАХ

Паўтарэнне вывучанага пра тэкст, стылі і тыпы маўлення

Мэты:

- актывалізаваць веды вучняў пра: структуру простага сказа і сінтаксічныя канструкцыі, якія ўскладняюць яе; марфалагічныя прыметы дзяслова і правапіс канчаткаў дзяслоўных форм; стылі і тыпы маўлення, тэму, асноўную думку і адрасата выказвання, спосабы і сродкі сувязі сказаў у тэксце;
- удасканальваць уменні: вызначаць граматычную аснову простага сказа; вызначаць тып простага сказа паводле саставу граматычнай асновы; знаходзіць сінтаксічныя канструкцыі, якія ўскладняюць просты сказ, вызначаць іх прыметы і сансава-стылістычную ролю; вызначаць марфалагічныя прыметы дзяслова; выбіраць арфаграфылітары ў канчатках дзяслоўных форм; выраза чытаць тэксты публіцыстычнага і навуковага стыляў маўлення; вызначаць стыль тэксту і тып маўлення; вызначаць адрасата тэксту; знаходзіць у тэксце апорныя словы і словаслужэбныя, ключавыя сказы; вызначаць спосабы сувязі сказаў у тэксце; вызначаць структурна-сансавыя (лагічныя) часткі ў тэксце; падбіраць да тэксту заглавыяк, адпаведны асноўнай думцы; складаць план тэксту; пераключаць тэкст навуковага стылю з рускай мовы на беларускую; падрабязна пераказваць тэкст навуковага стылю; ствараць выказванне на зададзенаму тэму па ключавых сказах; ствараць паведамленне на лінгвістычную тэму; абгрунтоўваць выказаную думку; працаваць з тлумачальным слоўнікам.

Паўтарэнне вывучанага ў V—VIII класах пачынаецца з узаўлення інфармацыі пра стылі маўлення (неабходна звярнуць увагу вучняў на тое, што існуюць гутарковы стыль і чатыры кніжныя — мастацкі, навуковы, афіцыйны і публіцыстычны), тыпы маўлення (апавяданне, апісанне, разважанне), віды сувязі сказаў у тэкстах (паралельная сувязь і паслядоўная, або ланцужковая).

Пасля гэтага вучні аналізуюць схему ў **практ. 4**, звяртаючы ўвагу на характэрныя аднакі кожнага тыпу маўлення, і разна чытаюць тэкст **практ. 3**, мэтай якога з’яўляецца ўдасканаленне ўменняў вызначаць асноўную думку тэксту, знаходзіць апорныя словязлучэнні і ключавыя сказы і на падставе гэтага падбіраць да тэксту заглавак, характарызаваць тэкст паводле стылю і тыпу маўлення. Сваё меркаванне вучні павінны ўмешч абгрунтаваць. Паводле задання да практыкавання неабходна даць азначэнне навуковых тэрмінаў «наведа», «раман», «драма», «эсэ», «белгтрыстыка». Азначэнні гэтых тэрмінаў наступныя:

наведа — кароткае апавяданне, якое расказвае пра незвычайны выпадак, дарэнне, эпізод з жыцця героя і мае нечаканую развязку. Звычайна характарызуецца вострым сюжэтам, напружанасцю, драматызмам дзеяння, якое, аднак, развіваецца ва ўмовах паўсядзённага жыцця;

раман — вылікая форма эпічнага жанру літаратуры. Яго найбольш агульныя рысы: адлюстраванне чалавека ў складаных формах жыццёвага працэсу, шматлінейнасць сюжэта, які ахоплівае дэс шэрагу персанажаў, адсюль — вылікі аб’ём у параўнанні з іншымі жанрамі;

драма — адзін з асноўных родаў мастацкай літаратуры. Спецыфіка драмы заключаецца ў тым, што яна, як правіла, прызначаецца для пастаноўкі на сцэне;

эсэ — жанр крытыкі, літаратуразнаўства, які характарызуецца вольнай трактоўкай якой-небудзь праблемы. Аўтар эсэ аналізуе праблему (літаратурную, эстэтычную, філасофскую і інш.),

не звяртаючы ўвагі на сістэматычнасць выкладу, аргументаванасць вывадаў, агульнапрынятасць пытання;

белгтрыстыка — мастацкая літаратура; у вузкім сэнсе — мастацкая проза ў адрозненне ад паэзіі і драматургіі.

Мэтай **практ. 5** з’яўляецца ўдасканаленне ўменняў дэзіць тэкст на лагічныя часткі (абзацы), складаць план пераказу тэксту, а таксама вызначаць канструкцыі, якія ўскладняюць простыя сказы ці часткі складаных сказаў (аднародныя, адасобленыя члены сказа, параўнальныя звароты, звароткі, пабочныя і ўстаўныя канструкцыі), уставаўліваць адметныя рысы такіх канструкцый і іх сэнсава-стылістычную ролю. На пачатку выканання гэтага практыкавання вучні выразаю чытаюць тэкст.

Пасля гэтага настаўнік можа арганізаваць працу з тэкстам на наступных пытаннях і праз выкананне заданняў:

— Вызначце стыль тэксту і абгрунтуйце сваё меркаванне. (Стыль — публіцыстычны. Тэкст закрывае пытанні музычнай культуры і мае задачу інфармаваць чытача аб значэнні творчасці І. С. Казлоўскага ў гісторыі вакальнага мастацтва. Тэкст пабудаваны лагічна, паслядоўна, для яго характэрна вобразнасць, эмацыянальнасць, ацэначнасць. У тэксце ярка выражана аўтарская пазіцыя і ацэнка аўтарам значэння творчасці спевака для гісторыі мастацтва. Шырока выкарыстоўваецца высокая лексіка (*глыбокая пашана, пашчасціла ўбачыць, славу мая сцяна, яркі дар*). У адпаведнасці з мэтай гэтага тэксту ў ім ужываюцца маральна-этычныя словы і выразы (*лепшыя ступны чалавечай душы, асаблівае пацукі да сваіх родных і настаўнікаў, лобой да мелодычнай украінскай мовы*). Аўтар шырока ўжывае эпітэты, пабочныя сінтаксічныя канструкцыі, адасобленыя члены сказа. Два разы выкарыстаны клічныя сказы. Тэкст напісаны ў жанры артыкула, паведамленне выдзецца ад першай асобы і мае выразны ацэначны характар, што таксама з’яўляецца прыметай публіцыстычнага стылю.)

— Які тып маўлення прадстаўлены ў тэксце? (Апісанне. На пачатку тэксту падаецца агульнае ўражанне аўтара ад чалявека, пра якога далей будзе ісці гаворка.)

Потым ідзе апісанне розных прымет творчасці І. С. Казлоўскага, паказана, як яго апэнывалі, успрымалі слухачы і гледачы, у тым ліку і аўтар тэксту, акцэнтуюцца ўвага на асобных рысах спевака, адметнасцях яго творчасці. У канцы — агульная апэнка творчасці І. С. Казлоўскага як славутага мультыканта.)

— Якая частка звязанага тэксту называецца абзацам? (Абзац — гэта частка звязанага тэксту ад аднаго чырвонага радка да другога, у якую ўваходзіць адзін ці некалькі сказаў, звязаных сэнсавым адзіноствам і адноснай закончанасцю.)

— Падзяліце тэкст на абзацы. Для гэтага зачытайце частку тэксту, у якой аўтар

а) выражае пачатковае агульнае ўражанне ад творчасці спевака (першы і другі сказы — першы абзац);

б) расказвае пра першыя дзіцячыя ўспаміны, пра знаёмства з творчасцю І. С. Казлоўскага (ад сказа *Памытаю, як яшчэ ў дзяцінстве, калі...* да сказа *Акурат з таго часу...* — другі абзац);

в) апавядае пра захапленне настаўніцы літаратуры творчасцю спевака (ад сказа *Пазней мая настаўніца літаратуры Грына Міхайлаўна Курдыцкая...* да сказа *На жаль, тавы з-за свайго ўзросту мне не ўдалося ўбачыць І. С. Казлоўскага...* — трэці абзац);

г) апісвае сустрэчу з мастаком на яго юбілейным вечары (ад сказа *Але прайшоў час...* да сказа *Тут, у сялянскай сям'і...* — чацвёрты абзац);

д) характарызуе адметнасць творчай манеры Івана Сямёнавіча Казлоўскага (ад сказа *З дзіўнай пранікнёнасцю ўмеў Іван Сямёнавіч...* да сказа *Кожны спектакль...* — пяты абзац);

е) робіць выснову пра ролю І. С. Казлоўскага ў гісторыі вакальнага мастацтва (апошні сказ — шосты абзац).

Пасля гэтага вучням можна прапанаваць самастойна скла-ці і запісаць у спыткі п л а н падрабязнага пераказу тэксту, які можа быць наступным:

1. Яркi прамень сонца.
2. Вытокі глыбокай пашаны да спевака.
3. Захапленыя аповед настаўніцы літаратуры.
4. Знаёмства з асобай І. С. Казлоўскага.
5. Яркi дар спевака.
6. Значэнне творчасці музыканта для гісторыі вакальнага мастацтва.

Пры падрыхтоўцы вуснага падрабязнага пераказу вучні вы-пісваюць сінтаксічныя канструкцыі, якія ўскладняюць про-стыя сказы, і вусна вызначаюць іх сэнсава-стылістычную ро-лю (аднародныя члены сказа; адасобленыя азначэнні, пры-даткі, дапаўненні, акалічнасці; пабочныя і ўстаўныя сінтак-січныя адзінкі). Гэта праца можа быць арганізавана настаў-нікам як груповава (запаўненне адпаведнай табліцы) ці як ка-лектывная.

Мэта **практ. 6** — удаस्कналёненне вучэбна-моўных і правапіс-ных уменняў. Пры яго выкананні пажадана, каб вучні карыс-таліся слоўнікамі прыказак, гадзі ім лягчэй будзе прыдумаць жывыя слоўнікамі прыказак, гадзі ім лягчэй будзе прыдумаць каякі. Напрыклад: *Ідзі з модзлы, то не згубішся.* (Чалявек жыве ў грамадстве і павінен павяжаць усюі, звычайі гэтага грамадства, людзі павінны дапамагаць адзін аднаму, і ў гэтым іх моц.)

Практ. 7 павышанай цяжкасці і прызначана для ўдаска-нальвання навываў працы з тэкстам навучовата стылю, вызна-чэння яго адрасата, а таксама апорных і ключавых канст-рукцыяў.

Да пачатку працы над перакладам тэксту з рускай мовы на беларускую настаўнік прапануе вучням вылучыць з тэксту дзеяпрыметнікі, ахарактарызаваць іх і ўспомніць спосабы іх перакладу на беларускую мову:

предшествующее — дзеепрыметнік незалежнага стану, цяперашняга часу, перакладаецца часткай складанага сказа — *якое палярэдняе*. Гэтак жа будуць перакладацца дзеепрыметнікі *следующее* (*за тым момэнтам*) і *сопдающій* (*с пэриодм суцэствования*);

совершаемое — дзеепрыметнік залежнага стану, цяперашняга часу, перакладаецца часткай складанага сказа — *якое ажыццэйляецца* (*выконаецца*) ці *ажыццэйлямае* (у навуковым тэксьце).

Таксама настаўнік можа звярнуць увагу вучняў на тое, што рускія беспрыназоўнікавыя канструкцыі накіпталт *левее котрой, правее котрой* на беларускую мову мэтагродна перакладаць прыназоўнікавымі канструкцыямі *злева* (*справа*) *ад катораі*.

Зьтым вучні працуюць над пісьмовым перакладам тэксту на беларускую мову.

Пасля выкананья перакладу вучні павінны даказаць, што тэкст напісаны ў навуковым стылі. Для гэтага настаўнік прапануе вызначыць, дзе можа быць выкарыстаны тэкст (на ўроках, на лекцыях, у навукова-папулярных выданнях), з якой мэтай (для доказанага паведамленьня і глумачэньня навуковай інфармацыі пра часавую характарыстыку дзеяслова і часавую характарыстыку дзеяння, названага гэтым дзеясловам), да якога жанру належыць гэты тэкст (навукова-папулярны артыкул або выступленьне на канферэнцыі, на лекцыі).

Вучні робяць аналіз моўных сродкаў гэтага тэксту, якія паказваюць на яго прыналежнасьць да навуковага стылю: нааўнасьць кніжных слоў і тэрмінаў (*часавая сістэма дзеясловаі, трыванне дзеяслова, момант гутаркі*), шматразовае ўжыванне адных і тых жа слоў (*момант гутаркі, форма цяперашняга, будучага, прошлага часу*), ужыванне абстрактнай лексікі (*пункт адліку, выпадкі, момант*), шпрокае ўжыванне назоўнікаў, ужыванне прыметнікаў у састаўных тэрмінах (*форма прошлага часу*), не выкарыстоўваецца займеннік *я* і дзеясловы ў форме

першай асобы адзіночнага ліку, паслядоўна выкарыстоўваюцца складаныя сказы, адрасобленыя члены сказа, пабочныя канструкцыі. Тэкст напісаны ў форме маналога, характарызуецца дакладнасьцю і лагічнасьцю (першы абзац падводзіць чытача да праблемы, у другім акрэслены аб’ект даследаваньня, у астатніх абзацах навуковая праблема разглядаецца, аналізуецца).

Навуковая інфармацыя выкладаецца ў папулярным стылі (агульнаразумелыя прыклады, нааўнасьць клічных і пытальных сказаў), таму тэкст можа быць адрасаваны любому чалавеку, які хоча глыбей спэцігнуць тэматычны граматыкі.

Пасля гэтага настаўнік можа прапанаваць знайсці ў кожным абзацы тэксту ключавыя словы, словязлучэньні і сказы і склаці план падрабязнага перакладу тэксту.

К л ю ч а в ы я с л о в ы , с л о в а з л у ч э н н і , с к а з ы :

1 абзац: *часавая сістэма дзеясловаі*;

2 абзац: *часавая характарыстыка, дзеяслоі, дзеянне*;

3 абзац: *пункт адліку, дзеянне*;

4 абзац: *Прычыны, у аддзелным выпадку цяжкасці звязаны з разуменнем таго, што такое момант гутаркі*;

з разуменнем таго, што такое момант гутаркі;

5 абзац: *кромка, адрэзак, вась*;

6 абзац: *момант, зямля абарачаецца вакол Сонца*;

7 абзац: *А Волга ўпадае ў Каспійскае мора*.

П р ы к л а д н ы п л а н падрабязнага перакладу тэксту:

1. Сістэма часоў дзеяслова ў рускай і заходнееўрапейскіх мовах.

2. Час дзеяслова і час дзеяння.

3. Час дзеяслова і момант гутаркі.

4. Што такое момант гутаркі?

5. Зямля абарачаецца, абарачалася, будзе абарачацца вакол Сонца.

У якасці дадатковых заданьняў найбольш падрыхтаваным вучням настаўнік можа прапанаваць да **практ. 4** падбраць прыклады з мастацкіх твораў або выканаць заданне пасля **практ. 5** (падрыхтаваць пісьмовае паведамленьне пра свайго

любімага спевака ці акцёра) або заданне пасля **практ. 7** (падрыхтаваць вуснае паведамленне па папярэдне складзеным плане на тэму «Час дзеяслова і час дзеяння ў беларускай літаратурнай мове»). Заданні могуць быць прапанаваны вучням на выбар.

Слова, словазлучэнне, сказ як асноўныя моўныя адзінкі.

Тыпы простых сказаў

Мэты:

- пазнаць веды вучняў пра слова, словазлучэнне, сказ, пратыпы сказаў па меце выказвання, інтанацыйным афармленні і будове;
- развіваць умовні вызначальныя словазлучэнні і віды сувязі паміж іх кампанентамі, тыпы простых сказаў па меце выказвання, інтанацыйным афармленні і будове;
- чытаць і аналізаваць тэксты розных стыляў і жанраў, дзяліць іх на сказы і дэгічныя часткі, уводзіць у тэкст новыя часткі, удаасканалыць навыкі размежавання ў тэкстах двухсастаўных і аднасастаўных сказаў, вызначальнапоўныя сказы, ускладненыя і наўскладненыя, устанаўліваць іх сэнсава-стылістычную ролю, развіваць навыкі пераўтварэння двухсастаўных сказаў у аднасастаўныя, развітых у неразвітыя і наадварот.

Сістэматызацыю ведаў вучняў пра слова, словазлучэнне і сказ настаўнік можа пачаць з пастаноўкі наступных пытанняў:

— Чым адрозніваюцца слова, словазлучэнне і сказ як асноўныя моўныя адзінкі? (Слова — толькі называе прадмет, прымету, дзеянне, якасць і г. д., не маючы інтанацыйнага афармлення, закончанаасці думкі. Словазлучэнне — складаная назва прадмета ці з’явы рэчаіснасці, не мае закончанага думкі і інтанацыі і толькі ў сказе набывае канкрэтнае значэнне. Сказ — моўная адзінка, прамагучына і інтанацыйна афармленая, у якой фарміруецца і выражаецца пэўная думка.)

— Як простыя сказы класіфікуюцца па меце выказвання, інтанацыйным афармленні і будове? (Па меце выказвання — апавядальныя, пыталныя, пабуджальныя; па інтанацыйным афармленні — клічныя, няклічныя; па будове — простыя, складаныя; двухсастаўныя, аднасастаўныя; неразвітыя, развітыя; ускладненыя, наўскладненыя.)

Пасля гэтага варта выканаць практ. 8 і 9, мэтаі якіх з’яўляецца адпрацоўка навыкаў разбору словазлучэнняў і простых сказаў. Пры гэтым асабліваю ўвагу неабходна звярнуць на адметнасць кіравання паміж кампанентамі словазлучэння (руск.
благодарить брата, смеяться над ним, идти за хлебом, болят гриппом — бел. *дзякаваць брата, смяяцца з яго, ісці па хлеб, хварэць на грып*), выпадкі парушэння сінтаксічнай сувязі паміж дзейнікам і выказнікам (*два чалавекі прыйшлі — каля дзесяці садам прыйшло* — *надышло некалькі танкістаў* — *рад канкурсантаў былі тут* — *большасць экспертаў прывезена*).

Пры выкананні **практ. 8** можна дадагкова звярнуць увагу вучняў на тое, што словазлучэнне традыцыйна прадугледжвае падпарадкавальную сувязь паміж яго кампанентамі. Не з’яўляюцца словазлучэннямі:

- а) спалучэнне дзейніка і выказніка;
- б) аднародныя члены сказа;
- в) складаная форма будучага часу дзеяслова (*буду чытаць*);
- г) складаная форма вышэйшай і найвышэйшай ступеней параўнання прыметнікаў і прыслоўяў (*самы вясёлы, найбольш рашучы*);

д) састаўныя лічэбнікі (*семдзесят пачы*).

Пры выкананні поўнага сінтаксічнага разбору простага сказа (**практ. 9**) настаўніку варта прыгадаць схему (парадак) гэтага разбору. Акрамя таго, **практ. 9**, як і **практ. 10**, мае на меце ўдасканаленне навыкаў пабудовы вучнямі звязных тэксаў і вызначэння відаў сувязей сказаў у пабудаваных тэктах.

Практ. 11 павінна спрыяць выпрацоўцы ўменняў размяжоўваць неразвітыя і развітыя сказы, ператвараць неразвітыя

сказы ў развіттыя. Вучні павінны яшчэ раз прыгадаць іх адрозненне. (Неразвітыя сказы складаюцца толькі з граматычнай асновы, развітыя ж, акрамя галоўных (галоўнага) членаў сказа, маюць даданыя.) Праца над першым сказам выконваецца ка-лектывна: *Цвіў бяз. — Дя возера цвіў духмяны бяз.* Настаўнік можа ўскладніць заданне, прапанаваўшы разабраць сказы па членах сказа. Вучні павінны таксама звярнуць увагу на тое, як мяняецца сэнс сказа ў залежнасці ад інтанацыйнага выдзялення розных членаў сказа.

Перад выкананнем **практ. 12** вучні ўспамінаюць, што прос-тыя сказы могуць ускладняцца аднароднымі і адасобленымі членамі, звароткамі і параўнальнымі звароткамі, пабочнымі і ўстаўнымі сінтаксічнымі моўнымі адзінкамі. Адной з асноў-ных мэт практ. 12 з’яўляецца ўдасканаленне ўменняў вызна-чаць сінтаксічныя канструкцыі, якія ўскладняюць просты сказ.

Пры выкананні **практ. 13** вучні ўдасканальваюць умовні размяжоўваць стылі майлення, у прыватнасці, адрозніваюць тэк-сты публіцыстычнага і мастацкага стылю.

Пасля выразнага прачытання тэкстаў вучні адзначаюць, што першы з іх напісаны публіцыстычным стылем, а другі — мастацкім стылем. Настаўнік можа прапанаваць вучням аб-грунтаваць іх меркаванні, выкарыстоўваючы план з **практ. 14**.

Пасля аналізу стылявой прыналежнасці тэкстаў вучні вы-піваюць сказы, якія выражаюць асноўную думку кожнага тэксту.

Т э к с т 1: Васіль Быкаў прыйшоў у літаратуру, каб ўве-кавечыць подзвіг савецкага чалавека на вайне. І ён пайшоў не па тых дзьялках, якія былі не раз перараны, а па цаліку.

Т э к с т 2: Няшчасны жартайнік лягнуў у ваду ў канна-ве і жахнуўся: ужо ён не ранейшы чалавек, а мядзведзь.

На прыкладзе гэтага практыкавання таксама актуалізуюць-ца ўменне вучняў адрозніваць простыя і складаныя сказы. На-стаўнік прапанауе прыгадаць, якія сказы называюцца простымі, якія складанымі. Пасля гэтага вучні знаходзяць у тэкстах прос-тыя сказы і зачытваюць іх, вызначаюць граматычныя асновы.

Практ. 14, 15 могуць быць прапанаваны для самастойнай працы. Пры выкананні практ. 14 у вучняў могуць узнікнуць цяжкасці з вызначэннем жанравай прыналежнасці тэкстаў розных стыляў. Настаўнік можа прапанаваць наступны дапа-можны матэрыял:

Жанры	Стыль				
	Гутарковы	Навуковы	Публіцыс-тычны	Афіцыйны	Мастацкі
1) прыват-ныя лісты; 2) неафі-цыйныя запісы; 3) дыялогі	1) мана-графія, ды-сертацыі, навуковыя артыкулы, анатацыі, рэфераты, навуковыя даклады; 2) навуко-ва-папу-лярныя нарысы; 3) падруч-нікі, ву-чэбныя дапамож-нікі, даведнікі; 4) энцы-клапедыі, слоўнікі	1) артыку-лы, нагадкі, рэпартажы, інтэрв’ю, рэцэнзіі, агляды, нарысы, эсэ, фелье-тоны; 2) публіч-ныя вы-ступленні, прамовы на грамад-ска-палі-тычныя тэмы	1) заявы, аўтабія-графія, даведкі, расіскі, даверанас-ці, справа-здачы, прагаволы, акты, характа-рыстыкі; 2) законы, указы, пастановы, статуты; 3) пагад-ненні, ноты, камюніке, мемаран-думы	1) паэмы, баллады, вершы, санеты, апавесці, апаяданні, раманы, п’есы, камедыі, трагедыі; 2) паста-ноўкі ў тэатрах, мастацкія фільмы	

Значэнне незначымых слоў — назваў жанраў — вучні па-вінны растлумачыць з дапамогай тлумачальнага слоўніка ці слоўніка запазычаных слоў.

Практ. 15 з’яўляецца практычным дапаўненнем практ. 14 і служыць для ўдасканалення ўменняў вучняў вызначаць стыль тэксту і яго структуру праз вычлененне сказаў, тып маўлення.

Спячэтку настаўнік можа прапанаваць вучням прачытаць тэкст і падзяліць яго на сказы. Пасля гэтага вучні зацікаваюць тэкст, расставіваючы знакі прыпынку, вызначаюць стыль тэксту і тып маўлення.

У з о р в ы к а н а н я:

Чым далей у лес, тым болей трыбоў сустракаецца дзе-небудзь пад кашпатаю бярозаю або сасною. Прысядзеш і адразуеш кармьчык першаму баравіку. Хвілін праз колькі бачыш яшчэ і яшчэ аднаго, потым другога, а там ужо і палюю сямейку ля даўным-даўно павалената і зарослага ўжо маладняком дуба. Тралляеш на неруш. Трыбы сядзяць там усёй вялікай сам’ёю, бы на якой радзе. Здаецца, яны ўважліва слухаюць расказ старэйшыны роду. І гэты авыслы зялёны баршчавык нават падперся на маладзенькую бярозяку, каб не ўпаў ад старасці.

Паводле В. Сачанкі

Стыль тэксту — публіцыстычны, тып маўлення — апісанне. **Мэтай практ. 16** з’яўляецца аднаўленне ведаў вучняў пра няпоўныя сказы і выпрацоўка навывкаў пераўтварэння іх у поўныя. Пры гэтым пажадана, каб настаўнік звярнуў увагу на адрозненне няпоўных і аднаасотаўных сказаў. (У аднаасотаўных сказах голыкі адзін галоўны член, другі не патрабуецца граматычнай прыродай гэтых сказаў; у няпоўных сказах апущаны член сказа аднаўляецца з маўленчай сітуацыі ці з кантэксту.)

СКЛАДАНЫ СКАЗ: БУДОВА, ЗНАЧЭННЕ, УЖЫВАННЕ

Паняцце пра складаны сказ.

Сродкі сувязі частак у складаных сказах.

Тыпы складаных сказаў

Мэты:

- сфарміраваць уяўленне пра складаны сказ як сінтаксічную адзінку: прыметы складанага сказа, спосабы і сродкі сінтаксічнай сувязі граматычных частак, тыпы складаных сказаў; узнавіць у памяці вучняў пунктуацыйнае правіла пастаноўкі коскі на мяжы граматычных частак складанага сказа; сфарміраваць уяўленне пра ўжыванне і функцыю складаных сказаў у тэкстах розных стыляў; узнавіць і пашырыць веды вучняў аб стылях маўлення, у тым ліку аб публіцыстычным стылі;
- сфарміраваць умовні: знаходзіць у тэкстах складаныя сказы розных тыпаў; вызначаць граматычныя часткі складанага сказа, спосаб і сродкі сінтаксічнай сувязі паміж імі; класіфікаваць складаныя сказы паводле сродку сінтаксічнай сувязі паміж часткамі; праводзіць сінтаксічны разбор складанага сказа;
- ўдасканальваць умовні: ставіць коску на мяжы граматычных частак складанага сказа і абгрунтоўваць яе пастаноўку; выбіраць неабходны знак прыпынку ў канцы складанага сказа і абгрунтоўваць гэты выбар; інтанаваць складаныя сказы ў адпаведнасці з мэтай выказвання; вызначаць тэму, асноўную думку, мэту і адрасата выказвання; вызначаць стыль тэксту і тып маўлення; вызначаць лагічныя часткі тэксту; аналізаваць і пераклаваць тэксты-разважанні публіцыстычнага стылю; ствараць тэксты-разважанне на лінгвістычным тэму.

Складаны сказ у курсе беларускай мовы вывучаецца ступенна. Пачатковае азнамленне са складаным сказам як сінтаксічнай адзінкай адбываецца на ўроках беларускай мовы ў V класе. На гэтай ступені вывучэння сінтаксісу і пунктуацыі вучні павінны засвоіць, што складаны сказ — гэта сказ, які складаецца з двух (ці болей) простых, г. зн. мае дзве (ці болей) праматэльныя асновы; простыя сказы ў складаным звязаны па сэнсе і інтанацыяй; простыя сказы ў саставе складанага сказа могуць звязвацца як без злучнікаў, так і пры дапамозе злучнікаў і злучальных слоў *і, але, а, каб, што, які, калі, дзе, таму што* і інш.; паміж часткамі складанага сказа стаўцца кооска. Пры гэтым паняцці «складаназлучаны сказ», «складаназалежны сказ», «бяззлучніковы складаны сказ» у V класе не ўводзяцца і ў вызначэнні тыпаў складаных сказаў пяцікласнікі не практыкуюцца. Аднаведа праграме ў вучняў V класа фарміруюцца наступныя ўменні: знаходзіць складаныя сказы ў тэксце і вызначаць іх ролю; будаваць складаныя сказы; ствараць кооску паміж часткамі складанага сказа на пісьме; уключачць складаныя сказы ў вусныя і пісьмовыя выказванні¹.

У IX класе — на другой ступені вывучэння сінтаксісу складанага сказа — агульнае паняцце аб складаным сказе пашыраецца і паглыбляецца, раскрываецца сутнасць асноўных тыпаў: «складаны сказ», «сродак сувязі граматычных частак», «галгоўная граматычная частка», «даданая граматычная частка», «бяззлучніковы складаны сказ», «злучніковы складаны сказ», «злучальны сувязь», «падпарадкавальная сувязь», «складаназлучаны сказ», «складаназалежны сказ», «складаназалежны сказ з некалькімі даданымі часткамі», «складаны сказ з рознымі відамі сувязі частак».

¹ Вучэбная праграма для ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання. Беларуская мова. V—XI класы. — Мінск: Нац. ін-т адукацыі, 2012. — С. 14.

Усю лінгвістычную інфармацыю, выкладзеную ў § 4 «Паняцце пра складаны сказ», — сінтаксічныя тэрміны, азначэнні апазаваных паняццяў, класіфікацыю складаных сказаў і яе лагічныя падставы, пунктуацыйнае правіла — вучні павінны ўсвядоміць і трывага засвоіць. Такім чынам, ужо на першым уроку па сінтаксісе складанага сказа неабходна выкладзіць аб'ёмную лінгвістычную інфармацыю, прадузіць вучням фактычна ўсе сінтаксічныя паняцці, тэрміны і моўныя з'явы, якімі яны будуць аперываваць на працягу ўсяго навучальнага года і ведаць пра якія будуць паглыбляць пры разглядзе наступных, ужо прыватных, тэм.

Тэарэтычны матэрыял, выкладзены ў § 4, паграбуе некалькіх спецыяльных каментарыяў для настаўніка.

1. У метадычнай літаратуры няма адзінага тэрміналагічнага абзначэння кампанентаў складанага сказа. З вучэбнымі тэмамі за часткамі складанага сказа некаторыя мовазнаўцы прапануюць замацаваць традыцыйны тэрмін «сказ»¹. Аднак большасць мовазнаўцаў лічыць метагродным кампанентны складаны сказ называць *састайным*² або *прэдыкатывым часткамі*³. У вучэбным дапаможніку для IX класа кампанентны складанага сказа называюцца *граматычнымі часткамі*, пры гэтым адзначаецца, што на простыя сказы яны падобныя толькі па структуры⁴.

¹ *Бурак, Л. І.* Сучасная беларуская мова / Л. І. Бурак; пад рэд. Л. М. Шакуна. — 2-е выд. — Мінск: «Вышэйшая школа», 1985. — С. 262.

² *Вінявіч, М. С.* Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М. С. Вінявіч, П. У. Сцяцко. — Мінск: «Вышэйшая школа», 1987. — С. 166.

³ Кароткая траматыка беларускай мовы: у 2 ч. / навук. рэд. А. А. Лукашанец. — Мінск: Беларус. навука, 2009. — Ч. 2. Сінтаксіс. — С. 116.

⁴ Беларуская мова: вучэб. дапам. для 9-га кл. агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання / Н. М. Гардзей, П. Л. Навіцкі, Э. М. Тамашэвіч; пад рэд. Н. М. Гардзей. — Мінск: Нац. ін-т адукацыі, 2011. — 264 с.

2. Паводле пэўных сінтаксічных прымераў складаны сказ адрозніваецца, з аднаго боку, ад простага сказа, з другога — ад паслядоўнасці простых сказаў у тэксте. Паводле якіх прымераў адрозніваецца гэта адрозненне?

Просты сказ мае адну граматычную аснову, складаны сказ мае некалькі граматычных асноў, паколькі складаецца з некалькіх граматычных частак. Але гэтыя граматычныя часткі нельга атэсамліваць з паслядоўнасцю простых сказаў у тэксте, паколькі паміж граматычнымі часткамі складанага сказа значна больш моцныя сэнсавыя, інтанацыйныя і граматычныя сувязі, чым паміж простымі сказамі — элементамі тэксту. Такім чынам, сінтаксічныя прыметы складанага сказа наступныя:

- а) наяўнасць некалькіх граматычных частак;
- б) сэнсавыя адзінства граматычных частак;
- в) інтанацыйнае адзінства граматычных частак;
- г) граматычная (сінтаксічная) сувязь частак складанага сказа.

3. Асноўнымі сродкамі сінтаксічнай сувязі граматычных частак складаных сказаў з'яўляюцца інтанацыя, злучнікі і злучальныя словы. Менавіта сродак сінтаксічнай сувязі граматычных частак выступае як лагічная падстава класіфікацыі складаных сказаў. Пры гэтым інтанацыя як сродак сінтаксічнай сувязі ўласціва лубомаму складанаму сказу, злучнікі ж і злучальныя словы — толькі пэўным разнавіднасцям складанага сказа.

4. Пры вызначэнні тыпаў складаных сказаў сярод мовазнаўцаў назіраюцца разыходжанні¹. Так, у залежнасці ад сродкаў сувязі граматычных частак складаныя сказы падзяляюцца на два асноўныя тыпы — злучніковыя (складаназлучаныя і

¹ *Rasjuciuj, V. I.* Дыскусійныя пытанні сінтаксісу беларускай і рускай моў : вучэб. дапам. для філал. ф-таў ВНУ / В. І. Рапаўцоў. — Мінск : Матгілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. А. Куляшова, 2000. — 154 с.

складаназалежныя) і бяззлучніковыя¹. Аднак не ўсе даследчыкі вылучаюць у асобны тып бяззлучніковыя складаныя сказы. Напрыклад, у «Русскай граматыке» бяззлучніковыя сказы разглядаюцца па-за межамі раздзела «Складаны сказ», паколькі сродак сінтаксічнай сувязі частак у такіх сказах не выражаецца фармальна².

Існуюць таксама складаныя сказы, у якіх выкарыстоўваецца некалькі розных відаў сінтаксічнай сувязі частак. На гэтай падставе вызначаюцца так званыя *складаныя сказы з рознымі відамі сувязі*, або *кажынаваныя складаныя сказы*. Аднак далёка не ва ўсіх граматыках, нават акадэмічных, гэтыя сказы апісваюцца. Так, апісанне камбінаваных сказаў адсутнічае ў «Русскай граматыке» і ў «Беларускай граматыцы»³, але прадстаўлена ў «Кароткай граматыцы беларускай мовы»⁴.

Класіфікацыя складаных сказаў, прапанаваная ў вучэбным дапаможніку для IX класа, у асноўным адпавядае класіфікацыі, прадастаўленай у «Кароткай граматыцы беларускай мовы», з той, аднак, розніцай, што складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі абазначваюцца ў гэтай граматыцы тэрмінам «складаназалежныя сказы ўскладненай будовы»⁵.

Лінгвістычная інфармацыя ў межах § 4 падаецца дэдуктыўным спосабам у тэкстах на лінгвістычную тэму (с. 20—23, 26) і ў класіфікацыйнай табліцы «Асноўныя віды складаных сказаў» (с. 22). І наостаўнікам, і вучням варта звярнуць увагу таксама на форзацы вучэбнага дапаможніка, дзе змешчана на дастаткова інфармацыйная табліца «Складаны сказ: сэнса-

¹ Кароткая граматыка беларускай мовы. С. 116—117.

² Русская грамматика: в 2 т. / редкол. : Н. Ю. Шведова (гл. ред.) [и др.]. — М. : Наука, 1982. — Т. 2 : Синтаксис. — 709 с.

³ Беларуская граматыка : у 2 ч. / ред. М. В. Вірыла, П. П. Шуба. — Мінск : Навука і тэхніка, 1986. — Ч. 2 : Сінтаксіс. — 327 с.

⁴ Кароткая граматыка беларускай мовы. С. 200—203.

⁵ Кароткая граматыка беларускай мовы. С. 165.

выя асноўны і асноўныя сродкі сінтаксічнай сувязі паміж граматычнымі часткамі», і на Дадатак (с. 256—258), у якім прадастаўлены прыклады схем складаных сказаў розных тыпаў. Акрамя таго, вучняў неабходна пазнаёміць з умоўнымі абазначэннямі злучнікаў (злучальных і падпарадкавальных) і злучальных слоў (с. 2).

Фарміраванне ўяўлення пра складаны сказ як сінтаксічную адзінку пачынаецца з апорнага паўтарэння і падрыхтоўкі да ўспрымання новай тэмы. Арганізуецца работа над тэкстам **практ. 17**: выразнае чытанне тэксту; кароткая гутарка па яго змесце; унаўленне інфармацыі пра простыя і складаныяказы, ужо вядомай вучням IX класа; вызначэнне ў тэксце простых сказаў; сінтаксічны разбор аднаго з іх; знаходжанне і зачытванне складаных сказаў:

1) *Школы існавалі тут і да Ефрасіні, але заснаванні асцетніцкаю манастыроў, яе чынная педагагічная дзейнасць далі школьнай справе новы магучыя штуршок;*

2) *Уны прымадабняюць людзей без навукі да бяскрытых тпушак: як такая тпушка не можа падняцца ў неба, так і чалавек не дасягне без кнігі «совершена разумя»;*

3) *Авалоданне чытаннем ускладнялася тым, што рукапісныя кнігі не мелі знакаў прыпынку, словы і сказы часта зліваліся;*

4) *Потым вучылі склады: «веди» — «аз» — «ва», «буки» — «он» — «бо»...;*

5) *Пасля вучань муціў засвойваць цітлы — надрадкавыя знакі ў выглядзе ламанай рыскі, якія ставіліся над скаронанымі словамі або над літарамі, што мелі лічбавыя значэнне.*

Паведамленне лінгвістычнай інфармацыі пра сінтаксічныя прыметы складанага сказа, спосабы і сродкі сінтаксічнай сувязі граматычных частак, тыпы складаных сказаў адбываецца метадам «слова настаўніка». Неабходны тэарэтычны матэрыял прадастаўлены ў дапаможніку на с. 20—22. П л а н паведам-

лення новай інфармацыі неабходна запісаць на дошцы. Ён можа быць такім:

1. Азначэнне паняцця «складаны сказ».

2. Асноўныя сродкі сувязі граматычных частак у складаным сказе.

3. Бяззлучнікавыя і злучнікавыя складаныя сказы.

4. Складаназалежныя і складанаазалежныя сказы.

5. Злучальная і падпарадкавальная сувязь.

6. Сродкі сувязі частак у складанаазалежных сказах.

7. Галоўная і даданая граматычныя часткі.

8. Складанаазалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі.

9. Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак.

У працэсе паведамлення новага матэрыялу настаўніку варта звяртаць увагу вучняў на лічбавыя абазначэнні граматычных частак складанага сказа і на ўмоўныя абазначэнні злучнікаў і злучальных слоў.

Для актывізацыі ўвагі вучняў рэкамендуецца выкарыстаць камп'ютарную прэзентацыю. Пры адсутнасці такой матэрыясаці можна прымяніць іншыя сродкі зрокавай нагляднасці, напрыклад, апорны канспект або табліцу «Асноўныя віды складаных сказаў» (с. 22) у павялічаным выглядзе, а таксама дэманстрацыйныя карткі са сказамі-прыкладамі. Падкрэслім, што выкарыстанне зрокавай нагляднасці на гэтым фрагменце ўрока вельмі важнае, таму што дзякуючы ёй працэс успрымання і перапрацоўкі аб'ёмнай лінгвістычнай інфармацыі значна палігчаецца.

Для палігчэння запамінання можна паракамендаваць вучням запісаць у спытак новыя тэрміны, якія прагучаць у паведамленні настаўніка. Дарэчы, важна пры гэтым падкрэсліць, што тэрмін можа складацца больш чым з аднаго слова, напрыклад, *складаны сказ з рознымі відамі сувязі частак*. Гэта работа паспрыяе як узбагачэнню тэрміналагічнага лексікону вучняў, так і трыываламу засваенню новых ведаў. Акрамя таго, запісаныя тэрміны выкананоць ролю ключавых слоў пры ўзнаўленні вучнямі новага матэрыялу.

Для гэтаго каб ведаць вучняў па тэме «Складаны сказ» былі паспяхова пераведзены ва ўменні, неабходна прапанаваць ім наступны ў з о р р а з в а ж а н н я.

Як вызначыць тып складанага сказа

1. Уважліва чытаю сказ і выздыпяю ў ім **граматычныя часткі**.
 2. Калі сказ мае **больш чым дзве** граматычныя часткі, вызначваю **спосаб і сродкі сувязі** паміж імі:
 - а) калі граматычныя часткі звязваюцца злучнікавай і бяззлучнікавай сувяззю або рознымі сродкамі злучнікавай сувязі (злучальнымі і падпарадкавальнымі злучнікамі або злучальнымі словамі), то гэта *складаны сказ з рознымі відамі сувязі*;
 - б) калі паміж граматычнымі часткамі ўжыты сродкі толькі падпарадкавальнай сувязі (падпарадкавальныя злучнікі або злучальныя словы), то гэта *складаназалежны сказ з некалькімі даданымі часткамі*;
 - в) калі граматычныя часткі звязваюцца толькі злучальнымі злучнікамі, то гэта *складаназлучаны сказ*;
 - г) калі граматычныя часткі звязваюцца толькі паводле сэнсу і інтанацыі, то гэта *бяззлучнікавы складаны сказ*.
 3. Калі сказ мае **толькі дзве** граматычныя часткі, таксама вызначваю **спосаб і сродак** сувязі паміж імі:
 - а) калі граматычныя часткі звязваюцца падпарадкавальным злучнікам або злучальным словам, то гэта *складаназалежны сказ*;
 - б) калі граматычныя часткі звязваюцца злучальным злучнікам, то гэта *складаназлучаны сказ*;
 - в) калі граматычныя часткі звязваюцца толькі паводле сэнсу і інтанацыі, то гэта *бяззлучнікавы складаны сказ*.
- Завуча!** Від злучніка паводле значэння вызначваю пры дапамозе табліцы на форзацы вучэбнага дапаможніка.

Гэты ўзор разважання неабходна прад'явіць вучням для ўспрымання на зрок (пажадана надрукаваць тэкст і паклаці на кожную парту). Спачатку настаўнік сам дэманструе яго прымяненне, затым, пераймаючы разважанне настаўніка і аба-

піраючыся на дадзены ўзор, вучні трэніруюцца ў вызначэнні тыпаў складаных сказаў. У якасці дыдактычнага матэрыялу для арганізацыі гэтай работы можна выкарыстаць складаны сказ з рознымі відамі сувязі частак або складаназалежны сказ з некалькімі даданымі часткамі, прыведзеныя на с. 22 вучэбнага дапаможніка, а таксама сказы 1, 4, 6 з тэксту **практ. 18**.

Перапапачатковае знаёмства вучняў са схемамі (гарызантальнай і вертыкальнай) складаных сказаў адбываецца з апрай на Дадагак да вучэбнага дапаможніка. Настаўнік паведамае вучням наступную інфармацыю: «Схема сказа — гэта графічнае прадстаўленне яго будовы і тыпу. Навучыцца чытаць і будаваць схемы сказаў вельмі важна. Схема робіць нагляднай колькасць граматычных частак у саставе складанага сказа, што дапамагае зразумець сэнс сказа і правільна расставіць у ім знакі прыпынку пры перадачы на пісьме». Затым вучні запіваюць у спыткі сказы з практ. 18 і будуюць іх схемы пад каментары настаўніка, які выконвае гэту работу на дошцы.

Пунктуацыйнае правіла «Коска на мяккі граматычных частак складанага сказа» вядома вучням ужо з V класа, таму настаўнік можа арганізаваць самастойнае вывучэнне тэксту правіла. Вучням прапануецца ўважліва прачытаць правіла на с. 26 і адказаць на пытанні настаўніка:

— Які знак прыпынку ставіцца паміж граматычнымі часткамі ў складаным сказе? (Паміж граматычнымі часткамі ў складаным сказе ставіцца коска.)

— Колькі частак мае пунктуацыйнае правіла? (5 частак.)
— Складаныя сказы якога тыпу афармляюцца паводле першай часткі пунктуацыйнага правіла? паводле другой і г. д. часткі? (Паводле першай часткі пунктуацыйнага правіла афармляюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, паводле другой — складаназлучаныя сказы і г. д.)

— У якім выпадку коскі ставяцца з абодвух бакоў даданай граматычнай часткі ў складаназалежным сказе? (У тым

выпадку, калі даданая частка аказваецца ўнутры галоўнай часткі.)

Адказы на гэту серыю пытанняў вучні абавязкова павінны падмацоўваць прыкладамі і тлумачэннямі прыкладаў.

Практ. 19—22 накіраваны на фарміраванне вучэбна-моўных, правапісных і маўленчых уменняў.

Мэта **практ. 19** — фарміраванне класіфікацыйнага вучэбна-моўнага ўмення групаваць складаныя сказы паводле сродку сінтаксічнай сувязі паміж граматычнымі часткамі. Характарыстыка сродкаў сувязі паміж граматычнымі часткамі складаных сказаў можа адбывацца паводле ўзору да **практ. 18**.

Практ. 20 з’яўляецца комплексным, паколькі прадугледжвае фарміраванне: а) вучэбна-моўных уменняў — вызначыць граматычныя часткі складанага сказа, спосаб і сродкі сінтаксічнай сувязі паміж імі, праводзіць сінтаксічны рабор складанага сказа; б) правапісных уменняў — абгрунтоўваць паста-ноўку коскі на мяжы граматычных частак складанага сказа; в) маўленчага ўмення — інтанаваць складаныя сказы. Акрамя гэтага, практыкаванне прадугледжвае актуалізацыю арфаграфічных уменняў вучняў. Агтымальны спосаб яго выканання — каменціраванае пісьмо.

Мэты **практ. 21** — фарміраваць уменні інтанаваць сказы ў адпаведнасці з мэтай выказвання і з апорай на інтанацыю ставіць знакі прыпынку ў канцы сказаў, а таксама вызначыць асноўную думку, мэту і адрасата выказвання. Работу над гэтым практыкаваннем варта пачаць з выразнага чытання тэксту настаўнікам. Вучні ўважліва слухаюць і алоўкам у тэксце вучэбнага дапаможніка вызначаюць межы сказаў лічбамі і знакамі прыпынку, адпаведнымі меце выказвання і інтанацыі. Прыводзім тэкст **практ. 21** з пранумараванымі сказымі і рас-стаўленымі знакамі прыпынку:

1. Я ведаю людзей, якім увесь час здаецца, быццам іх усе не дацэнвяюць і ўсе да іх заўсёды несправядлівыя. 2. Сярод вапшых знаёмых, напэўна, таксама ёсць такія. 3. Гэта вельмі цяжкія людзі

і для саміх сябе, і для тых, хто іх акружае. 4. Яны пастаянна скар-дзяцца, шуваюць настрой сабе і іншым, а часам і да бурных выбухаў даходзіць, калі яны пачынаюць даказваць сваю праўду! 5. Часцей за ўсё гэта людзі, у якіх завяшчана самацэнка і неапраўдана вы-сокія прэтэнзіі. 6. Яны не могуць самі сабе правільна ацэньваць. 7. А навучыцца гэтаму вельмі важна! 8. Я, напэўна, і не адкрыю вам вылікага сакрэта, калі скажу, што і бацькі, і нават настаўнікі ў сваіх апэнках могуць памыляцца. 9. І ведаецца, якая самая небяс-печная памылка? 10. Самая небяспечная памылка — гэта несправяд-ліва ўвесь час завьшчаць чалавеку апэнку, захвальваць яго! 11. Справа ў тым, што кожны з нас схільны верыць у тое, што высокая апэ-нка — самая справядлівая, і адкідваць, як напярэды, усе ніжэй-шыя апэнккі, лічачы іх несправядлівымі. 12. Чалавек прывычай-ваецца лічыць сябе вельмі дасведчаным і здольным, але воль пры-ходзіць час сутыкнуцца з рэальнымі цяжкасцямі... 13. Нярэдка чалавек, які прывык да лёгкага і незаслужанага поспеху, адступае і абвінавачвае ў сваіх наўдачах усіх, акрамя самога сябе.

Пасля прачытання тэксту арганізуюцца гутарка, у прасе якой вучні даюць адказы на наступныя пытанні:

— Колькі сказаў у гэтым тэксце? (13 сказаў.)

— Якія сказы вымаўляюцца з клічнай інтанацыяй? (Ска-зы 4, 7, 10.)

— Які сказ з’яўляецца пытальным па меце выказвання? (Сказ 9.)

— Які сказ вымаўляецца з інтанацыяй незавершанага вы-казвання? (Сказ 12.)

— Якія знакі прыпынку вы паставілі ў канцы 4, 7, 10-га сказаў? у канцы 9-га сказа? у канцы 12-га сказа?

— Ад чаго залежыць пастаноўка знака прыпынку ў канцы сказа? (Пастаноўка знака прыпынку ў канцы сказа вызначаецца інтанацыяй і мэтай выказвання.)

Затым арганізуюцца работа па аналізе тэксту: вызначаецца яго асноўная думка (вельмі важная навучыцца правільна ацэнь-ваць сябе), мэта (пабуджэнне да фарміравання правільнай са-мацэнкі), адрасат (вучні, маладыя людзі, якія павінны падрых-тавацца да ўступлення ў дарослае жыццё).

Пасля гэтай работы некалькім вучням прапануецца прачытаць тэкст услых, правільна інтануючы сказы.

Практ. 22 дапаўнае сінтаксічна-пунктуацыйныя звесткі, выкладзеныя ў тэарэтычнай частцы § 4, і прызначаецца для фарміравання ўмення вызначыць межы такіх граматычных частак у саставе складанага сказа, якія паводле структуры падобныя на простыя аднасастаўныя сказы або на простыя (аднасастаўныя і двухсастаўныя) сказы ўскладнёнай будовы. Зразумела, што дадзенае вучэбна-моўнае ўменне з'яўляецца базавым у рабоце па фарміраванні пунктуацыйнага ўмення ставіць коску на мяжы граматычных частак у складаным сказе.

Настаўнік выразна чытае тэкст практ. 22, вучні вызначаюць яго таму — як нашы продкі ставіліся да прыроды — і асноўную думку, выражаную першым сказам.

Затым настаўнік прапануе выпісаць з тэксту складаныя сказы, звярнуўшы увагу на першы і апошні сказы першага абзаца, вызначыць у іх межы і сродкі сувязі граматычных частак, назваць тыпы складаных сказаў, палгумачыць пастаноўку коскі пасля слова *верылі* ў першым і пасля слоў *дрэва* і *лічылі* ў вышніх сказах.

У з о р в ы к а н а н я:

1. ¹⁾*Адчуваючы сабе часцінкай прыроды, нашы продкі адухайлялі яе, верылі,* ²⁾*што яна можа дапамагчы чалавеку ў яго штодзённых клопатах альбо, наадварот, шкодзіць яго жыццю* (сродак сувязі частак — падпарадкавальны злучнік **што**; складаназалежны сказ).

2. ¹⁾*Калі, напрыклад, чалавек гінуў ад злітнага ці паваленага дрэва,* ²⁾*лічылі,* ³⁾*што дрэва яму за нешта адмоўціла* (сродкі сувязі частак — падпарадкавальныя злучнікі **калі** і **што**, складаназалежны сказ з некалькімі даданымі часткамі).

Пасля гэтага да дошкі выклікаецца вучань, якому прапануецца запісаць кожную граматычную частку першага сказа як просты сказ і зрабіць сінтаксічны і пунктуацыйны разбор простых сказаў.

У з о р в ы к а н а н я:

1. *Адчуваючы сабе часцінкай прыроды, нашы продкі адухайлялі яе, верылі.* (Сказ просты, двухсастаўны, развіты, ускладнены аднароднымі членамі і адасобленай акалічнасцю; паміж аднароднымі членамі сказа ставіцца коска, таксама коскай аддзяляецца адасобленая акалічнасць.)

2. *(што) Яна [прырода] можа дапамагчы чалавеку ў яго штодзённых клопатах альбо, наадварот, шкодзіць яго жыццю.* (Сказ просты, двухсастаўны, развіты, ускладнены аднароднымі членамі і пабочным словам; паміж аднароднымі членамі, якія звязваюцца злучнікам **альбо**, коска не ставіцца; коскамі з абодвух бакоў выдзяляецца пабочнае слова *наадварот*.)

Такая самая работа арганізуюецца і над наступным сказам.

1. *(Калі), напрыклад, чалавек гінуў ад злітнага ці паваленага дрэва.* (Сказ просты, двухсастаўны, развіты, ускладнены аднароднымі членамі і пабочным словам; паміж аднароднымі членамі, якія звязваюцца злучнікам **ці**, коска не ставіцца; коскамі з абодвух бакоў выдзяляецца пабочнае слова *напрыклад*.)

2. *Лічылі.* (Сказ просты, аднасастаўны, няпэўна-асабовы, неразвіты.)

3. *(што) Дрэва яму [чалавеку] за нешта адмоўціла.* (Сказ просты, двухсастаўны, развіты, няўскладнены.)

Пяцёр настаўнік можа зрабіць наступнае падагульненне: «Мы бачым, што граматычныя часткі ў саставе складанага сказа могуць нагадваць розныя паводле структуры простыя сказы — двухсастаўныя і аднасастаўныя, развітыя і неразвітыя, ускладненыя і няўскладненыя — у сувязі з чым яны могуць афармляцца на пэрым апаведным знакам прыпынку. Гэта трэба ўлічваць пры правядзенні сінтаксічнага разбору складанага сказа і пры расстаноўцы знакаў прыпынку ў ім».

Пасля гэтага вучням прапануецца самастойна выпісаць з тэксту практ. 22 асабныя складаныя сказы і растлумачыць пастаноўку косак на мяжы граматычных частак.

Матэрыял § 5 «Ужыванне складаных сказаў» накіраваны на тое, каб сфарміраваць у вучняў уяўленне пра ўжыванне складаных сказаў у тэкстах розных стыляў, і перш за ўсё ў тэкстах публіцыстычнага стылю маўлення, што цалкам адпавядае патрабаванням вучэбнай праграмы па беларускай мове для IX класа. Тэарэтычны матэрыял, які прапануецца ў § 5, прызначаны голыкі для азнаямлення і асэнсавання (інакш кажучы, не для запамінання) і можа быць паддазены метадамі «самстойны аналіз тэксту на лінгвістычную тэму ў вучэбным дапаможніку». Азнаямленню са складаным словам як тэкстаўтваральнай з’явай папярэднічае работа над **практ. 23**.

У працэсе гэтай работы вучні павінны зразумець, што, хаця прапанаваныя тэксты належыць да аднаго стылю і тыпу маўлення (мастацкае апісанне) і нават блізкія па тэме і змесце (ранняя восень), яны адрозніваюцца па спосабах і выніках адлюстравання рэчаіснасці.

Слова настаўніка можа быць прыкладна такім: «У першым тэксце апісваецца стан прыроды ў адзін з апошніх дзён жніўня. Здаецца, што аўтар апісання, спакойны і сумны, стаіць адзін на апуспелым полі. Нішто не перашкаджае позірку чалавека, таму што зямля лёгкая, бязважкая, жыта звезена ў гумны і ўсё відаць як на далоні. І чалавек углядаецца то ў стайкі шпакоў, то ў дрэвы на шляху, то ў калодзежны жораў у дальняй вёсцы, то ў зубчаты край лесу, то ў бялявы дымок над чыгункай, то ў зжаўцелы ліст на бліжняй бярозе, то ў самотную павуцінку выбока ў небе. Вока чалавека павольна пераходзіць з аднаго прадмета на другі; усе прыкметы блізкай восені чалавек як бы ахоплівае адным позіркам і аб’ядноўвае адной думкай. Такое адчуванне непадзеленасці ўражанняў і думак чалавека, які навірае прыроду, унікае дзякуючы таму, што ў тэксце выкарыстоўваюцца складаныя сказы з моцнымі сэнсавымі сувязямі паміж граматычнымі часткамі.

У другім тэксце апісваецца тая ж самая пара года — капець лета і пачатак восені. Але ў выніку апісання ствараецца карціна не аднаго дня, а цэлага перыяду. У тэксце быццам

даецца пералік істотных прыкмет гэтай пары года: ліпеньскія і жнівеньскія начныя навалыніцы адпрымелі, дзень за днём палі пусцелі, людзі збіралі познія пасевы ярыны, трэчка паспявала, прасторы зямлі звужаліся, ттушыныя песні сціхлі, агні промняў сонца загухалі, прырода замірала. Аўтар тэксту як бы прымушае чытача ўсвядоміць кожнаму асобную прыкмету восені, якая надыходзіла паступова і непазбежна. Такі эффект унікае не голыкі ў выніку выкарыстання адпаведных слоў і форм прошлага часу дзеясловаў, але і ў выніку ўжывання простых сказаў, з дапамогай якіх можна зафіксаваць увагу чытача або слухача на мастацкіх дэталях.

Такім чынам, ужыванне як складаных, так і простых сказаў залежыць у першую чаргу ад мэтывыкавання. На ўжыванне складаных сказаў у значнай ступені ўплывае ф о р м а м а ў л е н н я — вусная ці пісьмовая і с т ы л ь м а ў л е н н я — гутарковы ці кніжны».

Цяпер можна прапанаваць вучням самастойна прачытаць тэарэтычны матэрыял на с. 28—29 і адказаць на пытанні настаўніка:

- Ад чаго залежыць выбар простых ці складаных сказаў пры стварэнні тэксту?
- Якія сказы ў найбольшай ступені характэрныя для гутарковага стылю?
- Якія сказы паводле структуры часцей ужываюцца ў навуковым і афіцыйным стылях? чаму?
- Якія тыпы сказаў ужываюцца ў публіцыстычным і мастацкім стылях?
- Якія прычыны ўплываюць на выбар простых і складаных сказаў у тэкстах публіцыстычнага і мастацкага стыляў?
- Мэта **практ. 24** і **практ. 25** — прадэманстраванне вучням ролю складаных сказаў у тэкстах публіцыстычнага і мастацкага стыляў. Работа над гэтымі практыкаваннямі праводзіцца спачатку вусна і арганізуюцца паводле пытанняў у вучэбным дапаможніку. Пажадана, каб першы раз тэксты **практ. 24** і **практ. 25** прачытаў сам настаўнік. У выніку іх аналізу вучні

павінны прыйсці да высновы, што стыль тэксту практ. 24 — публіцыстычны, а тэкст практ. 25 з'яўляецца масшпакім апісаннем, у якім шырока выкарыстоўваюцца такія сродкі масшпаккай вобразнасці, як параўнанне, увасабленне і эпітэт; дзякуючы перш за ўсё ўвасабленню рака Прыпяць паўстае перадчытачом як жывая істота: *Прыпяць нясе, не сцяшаецца, страціла надзею, павольная, флегматычная, няветла пахмурнае, задрыжыць, затрасецца, сардзіта штурляе, голасна ўсхліпае, лагодна і ўтульна разляжыцца*.

Цяжкасці ў вучняў можа выклікаць адказ на пытанне аб тым, з якой мэтай аўтар тэксту «Прыпяць» (практ. 25) ужывае складаныя сказы. Адказ павінен быць прыкладна такім: у тэксце ўжыты складаныя сказы, па-першае, для ўдакладнення думкі аб вялікім памеры «дабра палескіх балот», інакш кажучы, аб вялікім аб'ёме вады, што змяшчае рака Прыпяць: *А яго так многа, што ўсё роўна, сцяшайся не сцяшайся, а змай работы [выносіць дабро палескіх балот] ёй хопіць на доўгія гады*; па-другое, для раскрыцця прычыны, паводле якой Прыпяць уяўляецца аўтару «павольнай і флегматычнай»: *Можа, і надзею страціла яна вынесці хоць калі-небудзь зтае мора цёмна-ружовай вады з неабсяжных балот Палесся, і з гэтай прычыны яна такая павольная і флегматычная*; па-трэцяе, для характарыстыкі чаау, у які рака Прыпяць пэўным чынам паводзіць сябе, і адначасова для характарыстыкі гэтых паводзі: *Вось мовакі тавы, калі разгуляецца вецер над зялёнай шчыцоу лясой, над бародаўкамі-шанкамі кучаравай асакі, тавы яна няветла пахмурнае, задрыжыць, затрасецца тысячымаі хваля і сардзіта штурляе чаўны і чайкі-душугубкі ды голасна ўсхліпае ў прыбярэжных чаратах, як маці ўскрай магілы, дые пахаваны яе дзеці; Затое ж як лагодна і ўтульна разляжыцца яна ў мяккіх берагах, калі сулакоіцца вецер, а над Палессем расхліпаецца сонца мільярдамі залатых кулак святла*.

Вучная работа над практ. 24 і практ. 25 павінна завяршыцца выразаным чытаннем тэкстаў, што настаўнік прапануе зрабіць некалькім вучням.

Узнаўленне і пашырэнне ведаў вучняў пра публіцыстычны стыль мовы можа адбыцца з дапамогай табліцы-транспаранта — рухомай табліцы, якой забяспечваецца парцыённая падача матэрыялу¹. Табліца павінна змяшчаць інфармацыю:

- 1) аб сітуацыі зносін, у якой выкарыстоўваецца публіцыстычны стыль маўлення;

- 2) аб рысах публіцыстычнага стылю (стыльвях рысах);

- 3) аб асноўных моўных сродках, якія выкарыстоўваюцца ў тэксах публіцыстычнага стылю (іменная гэты фразмент табліцы павінен уключаць новую інфармацыю пра складаны сказ як стылеўтваральны сродак).

Стыль маўлення	Сітуацыя зносін			Стыльвяя рысы
	дзе выкарыстоўваецца	каму адрасу-ропа тэксты	з якой мэтай	
Публіцыстычны	грамадская палітычная дзейнасць	многім людзям	уздзеянне на думкі і ўчынкі слухачоў і чытачоў	нааўнасць закліку, эмацыянальнасць, перааўнасць
Асноўныя сродкі мовы				
<p>словы з галіны ідэалогіі, палітыкі, вытворчасці, грамадскага жыцця, навукі, культуры, спорту і г. д.; апаначныя словы, устойлівыя выразы; адзіночальныя назоўнікі, ужытыя ў форме множнага ліку; дзеясловы ў форме загаднага ладу; прыметнікі, ужытыя ў ролі назоўнікаў; адваротны парадак слоў у сказах; клічныя сказы; пыгальныя сказы; рытарычныя воклічы; простыя сказы ўскладненнай будовы; складаныя сказы</p>				

¹ Такая табліца можа быць прадстаўлена і ў выглядзе камп'ютарнай прэзентацыі.

Пасля работы з табліцай варта паведаміць вучням аб тым, што тэксты публіцыстычнага стылю могуць быць розных жанраў, напрыклад, яны могуць быць створаны ў жанры артыкула. Вучні запісваюць у спіткі значэнне паняцця «артыкул»:

Артыкул — навуковы або публіцыстычны твор невялікага памеру ў зборніку, часопісе або газеце.

Цяпер можна прапанаваць вучням звярнуцца да **практ. 26**, асноўная мэта якога — фарміраванне ўмення аналізаваць тэкст-разважанне публіцыстычнага стылю, напісаны ў жанры артыкула. Пасля выразанага чытання тэксту **практ. 26** вучні аналізуюць яго па пытаннях і заданнях, змешчаных у вучэбным дапаможніку.

У з о р а н а л і з у тэксту-разважання публіцыстычнага стылю:

У артыкуле абмяркоўваецца праблема зімовай падкормі лебедзю, што жывуць у гарадскіх вадаёмах. Прапаноўваецца наступнае рашэнне гэтай праблемы: «...падкорміваць птушак падчас маразоў усё ж такі трэба», хаця ўвогуле гэта не вельмі добрая справа, таму што птушкі прывычайваюцца да падтрымкі з боку чапавека і слабюць як від.

Артыкул ствараўся з мэтай уздзейнічаць на думкі і ўчынкі чытачоў, заклікаць іх памятаць аб той адказнасці, якую яны нясуць за прыручаныя птушак.

Стыль тэксту публіцыстычны.

У тэксце чатыры лагічныя часткі.

У першай, уступнай, частцы гаворыцца пра адказнасць чапавека «за тых, хто жыве побач з ім», і фармулюецца мэта тэксту: «Паспрабуйм вас у гэтым перакананаць». Ва ўступнай частцы таксама паведамляецца аб тым, з якога часу і па якой прычыне лебедзі сталі амаль ручнымі птушкамі. Такім чынам, уступная частка тэксту суладвае з першым і другім абзацамі.

У другой частцы фармулюецца тэзіс: у экалагічным адносінах адказу на пытанне аб тым, можна ці нельга падкорміваць лебедзю зімой.

У трэцяй частцы даюцца аргументы — адказы экалагаў. З аднаго боку, карміць птушак нельга, таму што: 1) лебедзі прызвычаліся да прыродных з'яў, у тым ліку да маразоў; 2) лебедзі харчуюцца мікраарганізмамі, што жывуць на дне вадаёма; 3) ежа, якую прыносіць чапавек, не вельмі прыдатная для лебедзю і, значыць, не на карысць ім; 4) пастаянная падкормка птушак прыводзіць да таго, што лебедзі слабюць як від. Але, з другога боку, падкорміваць лебедзю усё ж такі трэба, таму што: 1) лебедзі, якія прызвычаліся да пастаяннай падтрымкі з боку чапавека, без падкормі, асабліва зімой, могуць загінуць; 2) чапавек, які ўмешваецца ў механізмы натуральнага адбору, парушае гэтыя механізмы і павінен несці за гэта адказнасць. Тэзіс і аргументы тэзісу выкладзены ў трэцім, чацвёртым і пятым абзацах.

Чацвёртая частка — гэта вывад: «...Калі мы ідзём на воера пакарміць птушак і атрымаць ад гэтага задавальненне, то павінны памятаць, што адказваем за тых, каго прыручаем». Вывад фармулюецца ў пятым абзацы.

Як відаць, падзел тэксту на абзацы можа не супадаць з падзелам тэксту на лагічныя часткі.

Паводле тыпу маўлення артыкул з газеты «Раніца» можна лічыць тэкстам-разважаннем.

Пасля гэтага аналізу вучням прапануецца запісаць кампазіцыйную схему тэксту артыкула:

1. Уступ.
2. Тэзіс.
3. Аргументы:
 - 1)
 - 2)
 - 3)
 - 4)
 - 5)
 - 6)
4. Вывад.

Затым праводзіцца наступная работа. Вучням прапануецца перачытаць тэкст і пазначыць лічбамі сказы для таго, каб выявіць іх агульную колькасць, — у тэксце 23 сказы, затым вызначэцца колькасць складаных сказаў — у тэксце 12 складаных сказаў. На падставе гэтага аналізу робіцца вывад: у тэксце артыкула пераважаюць складаныя сказы.

Настаўнік прапануе вучням адказаць на пытанне:

— Чаму ў публіцыстычным артыкуле пераважаюць складаныя сказы?

Адказ можа быць прыкладна такім: «Гэты публіцыстычны артыкул з’яўляецца тэкстам-разважаннем, у якім даказваецца пэўны тэзіс. Для таго каб тэзіс і доказы тэзісу былі зразумелыя для чытача, іх трэба сфармуляваць дакладна і ў лагічнай паслядоўнасці. Гэту задачу аўтар тэксту вырашае з дапамогай складаных сказаў».

Для ўдасканалення ўменняў аналізаваць тэкст-разважанне публіцыстычнага стылю і рабіць яго вусны падрабязны пераклад можна выкарыстаць матэрыял **практ. 27**. Прапануецца а н а л і з т э к с т у **практ. 27** паводле прытаніяў і заданняў, прадстаўленых на с. 32—33 вучэбнага дапаможніка.

У тэксце гаворыцца пра школьныя прадметы, веданне якіх, на думку аўтара, І. Р. Мігаслаўскага, абавязкова спатрэбіцца ў жыцці. Загаловак тэксту можа быць такім: «Школьныя прадметы, неабходныя ў любой прафесіі». Гэты заглавак суднасіцца не толькі з тэмай, але і з асноўнай думкай тэксту, выражанай у першым абзацы: «*Стрэчка аб тым, якія школьныя прадметы заложыны, а якія не самія заложныя, — рэч нерасумная... Я б паспрабаваў падзяліць школьныя прадметы не на заложныя і не велмы заложныя, а на такія, якія неабходныя ў любой прафесіі, і такія, якія неабходныя толькі ў некаторых прафесіях*».

На думку аўтара тэксту, прадметамі, неабходнымі для авалодання любой прафесіяй, з’яўляюцца наступныя школьныя дысцыпліны: фізкультура, літаратура, гісторыя, матэматыка, асновы інфарматыкі, родная

мова. Для доказу сваёй думкі І. Р. Мігаслаўскі выкарыстоўвае наступныя аргументы:

1) фізкультура — гэта здароўе, а фізічныя сілы — гэта аснова для любой працы: фізічнай, разуумовай, ратнай;

2) дзякуючы веданню літаратуры і гісторыі чалавек становіцца сынам ці дачкой свайго народа, часцінкай сваёй краіны, часткам памяк мінулым і будучыняй; з гэтых навук ён разумее, для чаго жыве, што добра, а што дрэнна; душа і сэрца пачынаюць у яго працаваць;

3) «матэматыка — гэта царыца навук», «...розум у парадак прыводзіць»;

4) асновы інфарматыкі даюць чалавеку магчымасць карыстацца камп’ютарам, а ўменне працаваць з камп’ютарам — абавязковая ўмова паспехаў у любой прафесіі, таму што камп’ютары — нашы магчымыя памочнікі;

5) родная мова з’яўляецца найважнейшым сродкам выражэння думкі і зносін паміж людзьмі; яе веданне неабходна чалавеку любой прафесіі і спецыяльнасці, таму што любому чалавеку неабходна ўмець гаварыць і пісаць так, каб яго правільна разумелі, чытаць і слухаць так, каб узабагацца думкамі і пачуццямі іншых людзей; любому чалавеку неабходна ўмець з дапамогай мовы абгрунтаваць сваю пазіцыю, калі ён з нечым не пагаджаецца.

С т ы л ь т э к с т у — публіцыстычны. Гэта можна даказаць, ахарактарызаваўшы сітуацыю зносін, у якой можа быць выкарыстаны дадзены тэкст, яго стылявыя рысы і асноўныя моўныя сродкі, ужытыя ў ім.

С і т у а ц ь я з н о с і н: грамадства; тэкст адрасуецца многім мападым людзям, якія рыхтуюцца да ўступлення ў дарослага жыццё; мета тэксту — уацэйнічаць на думкі мападых людзей, сфарміраваць правільныя адносіны да тых прадметаў, якія вывучаюцца ў школе.

С т ы л ь я р ы с ы т э к с т у: эмацыянальнасць, пераканаўчасць.

А с н о ў н ы я с р о д к і м о в ы:

1) лексічныя: словы, якія ўжываюцца ў кніжных стылях маўлення, напрыклад: *грамадства, прафесія, спецыяльнасць, непільменнасць*,

суразмоўца, паэзія, магчымасць, мінулае, будучыня, дзейнасць і інш.; азначаныя словы: *галоўны, неразумны, неабходны, ратны, важны, добра, дрэнна, абавязковы, звычайны, сеніяльны, магутны, найважнейшы і інш.;*

2) устойлівыя выразы: *людское грамадства, сын ці дачка сваёго народа, часцінка сваёй краіны, масток паміж мінулым і будучыняй, царыца навук, шырокія магчымасці, галіна чалавечай дзейнасці, камп'ютарная негільямнасць, услупаць у зносіны, магутныя памочнікі, найважнейшы сродак, наптуральная мова, родная мова;*

3) адваротны парадак слоў у сказах: *Але найважнейшым сродкам выражэння думкі і зносін паміж людзьмі нават у камп'ютарызаваным грамадстве застаецца наптуральная чалавечая мова;*

4) пыталыня і пыталына-рытарычныя сказы: *1. Дык без якіх жа прадметаў нельга абыхціся ні ў якой дзейнасці? 2. Хіба ўкараненне камп'ютараў азначае, што людзі будуць услупаць у зносіны паміж сабой толькі з дапамогай камп'ютараў? 3. Хіба ўжо нельга? і інш.;*

5) кцічныя сказы: *Але, сполі;*
6) простыя сказы ускладнёнай будовы: *Фізічныя сілы — гэта аснова для любой працы: фізічнай, разумовай, ратнай; Ну а потым, па-мойму, літаратура і гісторыя і інш.;*

7) пераважнае ўжыванне складаных сказаў: з 30 сказаў тэксту 17 сказаў з'яўляюцца складанымі паводле структуры.

Паводле тыпу маўлення тэкст з'яўляецца разважаннем. Яго кампазіцыйная схема мае наступны выгляд:

1. Тэзіс.

2. Аргументы:

- 1)
- 2)
- 3)
- 4)
- 5)

Кампазіцыйная схема ўказвае на колькасць лагічных частак у тэксце — іх 6. Аднак абзацаў у тэксце 8. Гэта значыць, што падзел тэксту практыкавання 27 на лагічныя часткі не супадае з падзелам на абзацы. Больш дэталёва змест тэксту можа быць адлюстраваны ў яго плане:

1. Думка аўтара тэксту аб падзеле школьных прадметаў.

2. Доказы думкі аб школьных прадметах, неабходных у любой прафесіі:

1) доказ думкі аб тым, што фізкультура — «самы галоўны школьны прадмет»;

2) доказ думкі аб тым, што веданне літаратуры і гісторыі неабходна людзям любой прафесіі;

3) доказ думкі аб тым, што матэматыка — прадмет, патрэбны для ўсіх спецыяльнасцей і прафесій;

4) доказ думкі аб тым, што ўменне працаваць з камп'ютарам — «абавязковая ўмова паспехаў у любой прафесіі»;

5) доказ думкі аб тым, што родная мова — школьны прадмет, «які неабходны чалавеку любой прафесіі і спецыяльнасці»;

а) абгрунтаванне пагажэння аб тым, што зносіны паміж людзьмі не могуць адбывацца толькі з дапамогай камп'ютараў;

б) пералік тых жыццёва важных уменняў, якія дае чалавеку веданне роднай мовы.

Пытанні на с. 34 прызначаны для ўзнаўлення і сістэматызацыі ведаў па матэрыяле § 4—5. Іх можна дапоўніць пытаннямі, накіраванымі на абгульненне атрыманай лінгвістычнай інфармацыі па тэме «Паняцце пра складаны сказ. Сродкі сувязі частак у складаных сказах. Тыпы складаных сказаў»: — Паводле якой прыметы адрозніваюцца простыя і складаныя сказы? (Просты сказ мае адну граматычную аснову, а складаны сказ мае некалькі граматычных асноў, таму што складаецца з некалькіх граматычных частак.)

— Паводле якіх прымет складаныя сказы адрозніваюцца ад простых сказаў у тэксце? (Паміж граматычнымі часткамі складанага сказа сувязі паводле сэнсу і інтанацыі больш моцныя, чым паміж асобнымі простымі сказамі ў тэксце.)

— На якой падставе вызначаюцца тыпы складаных сказаў? (Тыпы складаных сказаў вызначаюцца паводле сродку сувязі паміж граматычнымі часткамі.)

СКЛАДАНАЗЛУЧАНЫЯ СКАЗЫ: БУДОВА, ЗНАЧЭННЕ, УЖЫВАННЕ

Паняцце пра складаназлучаны сказ.

Сродкі сувязі частак у складаназлучаных сказах

Мэты:

- сфарміраваць уяўленне пра сінтаксічныя прыметы складаназлучаных сказаў;
- даць паняцце пра сэнсава-граматычную раўнапраўнасць і сэнсава-граматычную нераўнапраўнасць граматычных частак складаназлучанага сказа;
- даць паняцце пра аднагалыпныя і разнагалыпныя граматычныя часткі ў структуры складаназлучанага сказа;
- сфарміраваць уяўленне пра асноўны сродак сінтаксічнай сувязі граматычных частак складаназлучанага сказа — злучальныя злучнікі;
- сфарміраваць умённе распазнаваць складаназлучаныя сказы з аднагалыпнымі і разнагалыпнымі часткамі;
- сфарміраваць умённе распазнаваць спалучальныя, супраціўныя і размеркавальныя сэнсавыя адносіны паміж часткамі складаназлучаных сказаў.

Складаназлучаны сказ — гэта сказ, у якім дзве і больш граматычных частак і гэтыя часткі звязаны паміж сабой злучальнымі злучнікамі. Знаёмчы вучняў са складаназлучанымі сказам, настаўнік павінен абяцпацца на веды вучняў пра складаны сказ. Вучні ўжо ведаюць тыпы складаных сказаў, таму ім можна задаць наступныя пытанні:

- Якія сказы называюцца складанымі?
- Якія складаныя сказы называюцца складаназлучанымі?
- Чым адрозніваюцца складаназлучаныя сказы ад складаназалежных?

Падрыхтоўка да ўспрымання новай тэмы ажыццяўляецца на аснове тэксту **практ. 28**. Спачатку задаецца некалькі пытанняў па змесце тэксту, а затым аналізуюцца сказы, выдзеленыя ў практыкаванні. Вучні знаходзяць спачатку граматычныя часткі, а затым граматычныя асновы кожнай часткі складанаазлучаных сказаў і вызначаюць сродкі сувязі частак:

- 1) ¹Настай час, і ²выпадак ці прысуд аодзялілі
- 2) ¹прыхільнясць не ведала, і ²было месца
- 3) ¹чытаюць модзі, але ²большасць кніг знойдзе

У першым сказе дзве граматычныя часткі, звязаныя злучальным злучнікам *і* (спалучальным). У другім сказе таксама дзве граматычныя часткі, якія таксама звязаны спалучальным злучнікам *і*. У трэцім сказе дзве граматычныя часткі, якія звязаны паміж сабой супраціўным злучнікам *але*.

Пасля аналізу гэтых сказаў даецца азначэнне паняцця «складанаазлучаны сказ».

Работа над тэарэтычным матэрыялам, выкладзеным у § 6 «Паняцце пра складанаазлучаны сказ», завяршаецца адказамі вучняў на пытанні:

— Як даказаць, што часткі складанаазлучанага сказа адносяцца да аднаго азначэння? (Паняцце месцамі, і сэнс не змяніцца.)

— Як працягваецца залежнасць другой граматычнай часткі ад першай у структуры складанаазлучанага сказа? (Залежнасць другой часткі ад першай працягваецца ў наяўнасці ў другой частцы займеннікаў і прыслоўяў, якія змяняюць асобныя словы першай часткі, у наяўнасці агульнага члена, які аб'ядноўвае гэтыя часткі ў адно цэлае.)

Для замацавання тэарэтычнага матэрыялу выконваецца **практ. 29**. Першыя тры сказы аналізуюцца калектывна: першы сказ складанаазлучаны з раўнапраўнымі часткамі (*самалёт прыляціць, гудзе, а чэхкае, заліваецца салавей*); другі сказ — бяззлучнікавы з трыма граматычнымі часткамі (*вера-*

сы сталі, бор гнуўся, пелі журавы ды гусі); трэці сказ таксама бяззлучнікавы (*трава сохлі і жоўклі, кветкі хілілі і сохлі*). Далей вучні самастойна аналізуюць сказы і вышпіваюць тыя складанаазлучаныя сказы, у якіх часткі адносна раўнапраўныя — сказы пад нумарамі 6, 9. Сказы пад нумарамі 7, 8 таксама складанаазлучаныя, але іх граматычныя часткі не з'яўляюцца раўнапраўнымі.

Пасля выканання **практ. 29** вучні працэнтваюць вывучаць матэрыял § 6 (с. 37—38). Для праверкі засваення паратрафа настаўнік прапануе заданне:

Закончыце сказы:

1. *Складанаазлучаны сказ з аднамыльнымі часткамі* — *з та сказ, у якім...*
2. *Складанаазлучаны сказ з разнамыльнымі часткамі* — *з та сказ, у якім...*

Практ. 30 дазваляе замацаваць паняцці «аднавыпныя і разнавыпныя часткі складанаазлучанага сказа». Выконваецца практыкаванне самастойна. Пасля выканання практыкавання аргументацыя яго самаправерка паводле запісу на дошцы:

Складанаазлучаныя сказы з аднавыпнымі часткамі	Складанаазлучаныя сказы з разнавыпнымі часткамі	Простыя сказы
1, 2, 5, 8, 9	3, 7, 10	4, 6

Сінтаксічны разбор сказа: ¹Хата стаяла раскошына, прасторна, і ²молькі збоч, над вокнамі хаты, Загоцікі пазнаў зрушчу.

У **практ. 31** патрабуецца падрыхтаваць вуснае паведамленне па плане на тэму «Паняцце пра складанаазлучаны сказ» і прывесці прыклады на кожны пункт плана. Перад знаёмствам вучняў са сродкамі сувязі граматычных частак у скла-

даназлучаным сказе неабоходна на дошцы змясціць табліцу, з апорай на якую вучням латгэй будзе ўспомініць тры групы злучальных злучнікаў.

Злучальныя злучнікі

Спагучальныя злучнікі	Супраціўныя злучнікі	Размеркавальныя злучнікі
<i>i, ды</i> (у значэнні 'і'), <i>ні — ні</i>	<i>а, але, ды</i> (у значэнні 'але'), <i>затое, аднак, ж (жа), аж, толькі, адно</i>	<i>то — то, ці, ці — ці, або, ці то — ці то, не то — не то</i>

Неабоходна сказаць, што злучальныя злучнікі з'яўляюцца асноўным драматычным паказчыкам складаназлучаных сказаў і што гэтыя ж злучнікі паказваюць на тыя сэнсавыя адносіны, якія ўнікаюць паміж драматычнымі часткамі складаназлучаных сказаў. Адносіны, якія ўнікаюць паміж драматычнымі часткамі, называюцца адпаведна спадучальнымі, супраціўнымі, размеркавальнымі.

Пасля чытання § 7 «Сродкі сувязі частак у складаназлучаных сказах» вучням задаюцца пытанні:

— Пры дапамозе чаго ствараецца сэнсавае адзінства драматычных частак у складаназлучаных сказах? (Пры дапамозе інтанацыі, парадку размышчэння частак, сучасноін трывальна-часавых форм дзяслогваў-выказнікаў.)

— Што з'яўляецца асноўным драматычным сродкам сувязі частак у складаназлучаных сказах? (Злучальныя злучнікі.)

— Якія сэнсавыя адносіны выяўляюцца паміж часткамі складаназлучаната сказа, калі гэтыя часткі звязваюцца размеркавальнымі злучнікамі, спадучальнымі злучнікамі, супраціўнымі злучнікамі? (Паміж часткамі складаназлучаната сказа выяўляюцца адпаведна размеркавальныя, спадучальныя і супраціўныя сэнсавыя адносіны.)

Практ. 32 прызначана для замацавання ўяўлення пра сінтаксічныя прыметы складаназлучаных сказаў і сродкі сувязі паміж драматычнымі часткамі ў гэтых сказах.

Першы сказ аналізуюцца калектыўна.

У з о р в у с н а г а а н а л і з у першата сказа: гэта склада-
назлучаны сказ, бо тут дзве драматычныя часткі; першая частка —
1) *Мінуйшы лес, лейтнант выеў групу на раўнінны прырочны прас-
цаг*, драматычная аснова якой — лейтнант выеў; другая частка —
2) *Лыжнікі доўга ішлі па трамвай, драматычная аснова гэтай часткі —
лыжнікі ішлі*; звязваюцца гэтыя часткі спадучальным злучнікам *і*.

Затым вучні чытаюць астатнія сказы і выпісваюць толькі складаназлучаныя (2, 4, 6, 8, 11). Пасля заканчэння гэтай ра-
боты настаўнік просіць назваць нумары простых сказаў (3, 5, 7, 9, 10, 12).

Практ. 33 накіравана на выпрацоўку ўмення будаваць з простых сказаў складаназлучаныя і вызначаць сэнсавыя адносіны паміж часткамі складаназлучаната сказа. Можна прапа-
наваць вучням вусна склаці ўсе сказы, а запісаць толькі па-
будаваныя тры сказы са злучнікамі *і, а, але*.

У **практ. 34** даюцца два тэксты. Мэта практыкавання —
фарміраванне ўмення знаходзіць складаназлучаныя сказы і абгрунтоўваць мэтазгоднасць іх ужывання. Тэкст «Трыптунік»
вучні чытаюць самастойна. Высвятляецца, што гэты тэкст —
апісанне, прызначаны не толькі для аматараў флоры, але і для шырокага чытача, бо інфармацыя, выкладзеная ў ім, цікавая і карысная: многія бачылі, нават талгелі трыптунік і не ведалі,
што гэта лекавая расліна.

Тэкст «Булба» — разважанне. Першы сказ — гэта тэзіс (святрдэжэнне), якое даказваецца трыма наступнымі сказымі.

І першы, і другі тэксты створаны з мэтай уздзейнення на думкі і пачуцці чалавека.

Практ. 35 накіравана на выпрацоўку ўменняў вучняў пера-
кладаць апавядальны тэкст мастацкага стылю з рускай мовы

на беларускую. Пераклад актывізуе маўленчую дзейнасць вучняў. У перакладзе неабходна знайсці складаназлучаныя сказы і падкрэсліць граматычныя асновы.

Слоўнік

бесільна — *бясільня*
бульжнік — *камень*
впрочем — *урашце, зрашты*
закрыць (глаза) — *заплюшчыць (вочы)*
лямка — *лямка*
мучительныя — *накнутлівыя, няцярпныя*
наказанне — *кара, пакаранне*
почувстваваць — *адчуць*
проісхожжэнне — *находжанне*
сносно — *нядрэмна*

Каб выканаць **практ. 36**, вучням неабходна прачытаць урывак з артыкула А. Лукашанца пра двухмоўе, ці білінгвізм, і ў пісьмовай форме адказаць на пастаўленыя пытанні, дадзеныя ў практыкаванні.

Для фарміравання ўяўлення пра сінтаксічныя прыметы складаназлучанага сказа са спалучальным злучнікам і прапаўнення **практ. 37**.

Падрабязная інфармацыя пра віды сэнсавых адносін паміж граматычнымі часткамі складаназлучанага сказа выкладзена ў § 8 «Складаназлучаныя сказы са спалучальнымі злучнікамі», § 9 «Складаназлучаныя сказы з супраціўнымі злучнікамі», § 10 «Складаназлучаныя сказы з размеркавальнымі злучнікамі» вучэбнага дапаможніка.

Для таго каб палегчыць і паскорыць засваенне гэтага тэарэтычнага матэрыялу, настаўнік павінен падрыхтаваць табліцу, якая прад’яўляецца вучням на дошцы або ў выглядзе мультымедыяпрэзентацыі.

Віды складаназлучаных сказаў і сэнсавыя адносіны паміж іх граматычнымі часткамі

	Складана-злучаныя сказы са спалучальнымі злучнікамі	Складана-злучаныя сказы з супраціўнымі злучнікамі	Складана-злучаныя сказы з размеркавальнымі злучнікамі
Злучнікі	<i>і, ды (= і), ні — ні, потым, затым</i>	<i>а, але, аднак, затое, моўкі, адно, ж (жа), аж, ды (= але), тым не менш</i>	<i>то — то, не то — не то, ці, ці — ці, ці то — ці то, або</i>
Адносінны паміж часткамі складаназлучаных сказаў	адначасовасці, паслядоўнасці, прычынна-выніковыя	супастаўленне, супрацьпастаўленне, неадпаведнасць	пэралічэнне, чараванне, узамемавыключэнне

Работу над зместам табліцы можна арганізаваць наступным чынам. Настаўнік звяртае ўвагу на другую графу табліцы, дзе запісаны спалучальныя злучнікі і адносіны, якія могуць выражацца паміж часткамі складаназлучаных сказаў з такімі злучнікамі. Вучні адгортваюць § 8 і адшукваюць прыклады складаназлучаных сказаў, у якіх паміж граматычнымі часткамі выражаюцца спалучальныя адносіны адначасовасці, паслядоўнасці, а таксама прычынна-выніковыя адносіны. Затым аналізуюцца змест трэцяй графы табліцы і адпаведна падбіраюцца прыклады з § 9 вучэбнага дапаможніка. У такім самым парадку разглядаецца чацвёртая графа табліцы і § 10.

Практ. 38 прызначана для фарміравання ўмення вызначыць сэнсавыя адносіны паміж граматычнымі часткамі.

Два першыя сказы аналізуюцца вусна:

¹⁾*Заслонай белай дубы акрыліся, кусты, і* ²⁾*лінуў дождж, буйны, густы, і* ³⁾*усё навокал зашумела.* — Складаназлучаныя

сказ складаецца з трох граматычных частак. Падзеі, апісаныя ў гэтых частках, адбываюцца паслядоўна. Граматычныя часткі звязаны **спалучальным** злучнікам *і*, значыць, выражajoцца **спалучальныя** адносіны.

¹⁾Павявае з долай цудоўным халадком, ²⁾жыта хільцэ голай над сеежым вецярком. — Складаназлучаны сказ складаецца з дзвюх граматычных частак; дзеянні, пра якія гаворыцца ў частках, адбываюцца адначасова; граматычныя часткі звязаны **спалучальным** злучнікам *і*; выражajoцца **спалучальныя** адносіны.

Далей вучні вышсваюць і аналізуюць сказы, вусна вызначаюць, якімі часцінамі мовы выражajoцца дзейнікі і выказнікі.

Практ. 39 фарміруе ўменне будаваць складаназлучаныя сказы, выкарыстоўваючы спалучальныя злучнікі *і*, *ды*, *ні* — *ні*.

На мадэрыяле **практ. 40** фарміруецца ўменне перабудоўваць простыя сказы з аднароднымі выказнікамі ў складаназлучаныя сказы. Трэба звярнуць увагу вучняў на тое, што ў другую частку ўтворанага складаназлучанага сказа неабходна ўвесці займеннік ці назoўнік, якія замяняць асобныя словы першай часткі. Напрыклад: *Высока ўзнялі хвой сьвае пышныя кудры над малодым сасоннікам, і куляюцца яны ў заліцста-благітных хвалях*.

Для фарміравання ўменняў вызначаць сэнсавыя адносіны паміж часткамі складаназлучаных сказаў і сродкі сувязі паміж імі прапануюцца **практ. 41**.

У з о р р а з в а ж а н н я:

1. Вузенькая сцезжачка віліся паміж малодога ельніку. затым яна вынырала на шырокую палану, засеяную аўром і грэчкай. — Гэта складаназлучаны сказ, складаецца з дзвюх граматычных частак; граматычныя часткі звязваюцца пры дапамозе злучальнага слова **затым**. У частках паведамляецца аб падзеях, якія працякаюць паслядоўна. Значыць, выражajoцца спалучальныя адносіны паслядоўнасці.

Практ. 42 прызначана для фарміравання ўмення аналізаваць складаназлучаныя сказы са спалучальнымі сэнсавымі адносінамі, правільна падбіраць злучнікі паміж часткамі.

Клас можна падзяліць на тры варыянтты. Кожны варыянт спісвае па чатыры сказы, а затым правяраецца выкананне задання.

Практ. 43 садзейнічае развіццю маўлення вучняў, фарміруе ўменне перакладаць тэкст навуковага стылю з рускай мовы на беларускую.

Для фарміравання ўмення вызначаць сэнсавыя адносіны паміж граматычнымі часткамі складаназлучанага сказа з супраціўнымі злучнікамі прапануюцца тэкст **практ. 44**. Вучні пасля чытання тэксту аналізуюць першы сказ.

У з о р р а з в а ж а н н я:

¹⁾Можна, упершыню ўсміхнулася яе дзіцятка, можна, нешта невыразнае пралелытала, ²⁾згэй начулася доўгачаканнае «мама». — Складаназлучаны сказ, у якім дзве граматычныя часткі. У першай частцы граматычная аснова — усміхнулася дзіцятка, пралелытала; у другой частцы — начулася «мама», злучаны часткі супраціўным злучнікам *а*. Дзеянні, пра якія гаворыцца ў частках складаназлучанага сказа, супастаўляюцца, і паказваецца іх неадпаведнасць, значыць, выражajoцца супастаўляльныя адносіны.

У **практ. 45** два першыя сказы аналізуюцца вусна паводле пытанняў:

- Колькі граматычных частак у складаназлучаным сказе?
- Якія злучнікі злучаюць граматычныя часткі сказа?
- Якія сэнсавыя адносіны выражajoцца паміж часткамі складаназлучанага сказа?

Астатнія сказы вучні запісваюць у спыткі, устаўляюць прапушчаныя літары, падкрэсліваюць граматычныя асновы і злучнікі, якія злучаюць граматычныя часткі.

Практывкаванне павышанай цяжкасці, прапанаванае на с. 54, фарміруе ўменне вызначаць сэнсавыя адносіны паміж частка-

мі складаназлучаных сказаў, звязаных супраціўнымі злучні- камі. Выкананне практыкавання правярэцца з дапамогай таб- ліцы, змешчанай на дошцы.

Складаназлучаныя сказы з супастаўляльнымі адносінамі	Складаназлучаныя сказы з супрапастаўляльнымі адносінамі
1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 11	7, 9, 10

Практ. 46 прызначана для замацавання ўяўленняў пра сін- таксічныя прыметы складаназлучаных сказаў, пра асноўныя сродак сінтаксічнай сувязі граматычных частак складаназлу- чанага сказа — злучнікі, пра віды сэнсавых адносін паміж часткамі.

Вучні прачытаюць урывак, падбіраюць загаловак («*Бараць- ба ветру з буслам*», «*Бусел абараняе гняздо*», «*Перамога бусла над ветрам*»), затым праналізуюць складаназлучаныя сказы пад нумарамі 2, 3, 4.

Складаназлучаныя сказы ўжываюцца ў тэкстах — апісан- нях прыроды. У гэтым тэксце-апаваданні аўтару асабліва ўда- лосся перадаць жорсткую барацьбу бусла з ветрам дзякуючы складаназлучаным словам з супраціўнымі сэнсавымі адно- сінамі.

Практ. 47 прызначана для фарміравання ўмення будаваць складаназлучаныя сказы, выкарыстоўваючы прапанаваныя сло- вы. Звяртаецца ўвага вучняў на тое, што граматычныя часткі пабудаваных складаназлучаных сказаў павінны быць злучаныя супраціўнымі злучнікамі, а паміж часткамі павінны выражаць- ца супраціўныя сэнсавыя адносіны.

Практ. 48 садзейнічае развіццю маўлення вучняў, фарміруе ўменне перакладаць тэкст з рускай мовы на беларускую.

Практ. 49 мае на мэце ўдасканаленне ўменняў адрозніваць складаназлучаныя сказы ад іншых тыпаў складаных сказаў, а таксама вызначыць віды сэнсавых адносін паміж граматыч- нымі часткамі складаназлучаных сказаў.

У гэтым тэксце толькі першы сказ з’яўляецца складана- злучаным.

Магчымы заглавак тэксту — «*Псіхалагічны партрэт бела- руса*».

Практ. 50 фарміруе ўяўленне вучняў пра складаназлуча- ныя сказы з размеркавальнымі злучнікамі. Прачытаўшы тэкст, вучні праналізуюць выдзеленыя сказы.

У з о р р а з в а ж а н н я:

То¹⁾ мілгавнула пільнка, то²⁾ прыступіў аж да сажай дарогі бор, і³⁾ ствалы яго доўга прасеечваюць, пераб’ягаюць і хваюцца адзін за адзін. — Складаназлучаны сказ, у якім тры граматычныя часткі. Першая і другая часткі звязаны пры дапамозе размеркаваль- ных злучнікаў *то* — *то*, трэцяя частка злучана з іншымі часткамі спалучальным злучнікам *і*. У першай і другой частках выражаюцца размеркавальныя сэнсавыя адносіны чаравання, у трэцяй частцы вы- ражаноцца спалучальныя адносіны паслядоўнасці дзеянняў.

Практ. 51 прызначана для фарміравання ўмення вызна- чаць сэнсавыя адносіны паміж часткамі складаназлучаных сказаў, звязаных пры дапамозе размеркавальных злучнікаў. Гэта практыкаванне мае не толькі вучэбна-моўную, але і вы- хаваўчую накіраванасць. Чытаецца верш «*Чалавечнасць*» Пі- мена Панчанкі. Вучні павінны выказаць меркаванне аб тым, ці заўсёды мы ўважлівыя да людзей, ці заўважаем тых, каму трэба наша дапамога, наша ўвага, спягада. Бойцеся ступіць чалавечнасць! — галоўная думка верша.

Пасля кароткага аналізу твора вучні знойдуць два склада- назлучаныя сказы, у якіх выражаюцца размеркавальныя адно- сіны — дзеянні чаргуюцца. (То слыніла даль паракхавая, // То глушыла «*нонкерсаў*» выццё. То свяціла ясным сонцам ве- ра, // То нявер’е кідала ў адчай.)

Практ. 52 мае на мэце сфарміраваць ўменне распазнаваць складаназлучаныя сказы са спалучальнымі, супраціўнымі і размеркавальнымі сэнсавымі адносінамі паміж часткамі. Вучні

вусна аналізуюць усе сказы, а запісваюць у спыткі 3, 4, 6, 7, 8-ы сказы, дзе паміж граматычнымі часткамі выражалоцца размеркавальныя сэнсавыя адносіны, і падкрэсліваюць граматычныя асновы.

Практ. 53 прызначана сфарміраваць умённе класіфікаваць складаназлучаныя сказы з размеркавальнымі сэнсавымі адносінамі паводле адносінаў пералічэння, чаргавання ці ўзаемавыключэння з’яў, падзей, дзеянняў. У складаназлучаных сказах (1, 3, 4, 6, 7, 8, 9-м) выражалоцца размеркавальныя сэнсавыя адносіны пералічэння або чаргавання. У 2-м, 5-м сказах выражалоцца размеркавальныя адносіны з адпечнем напярэнасці, меркавання.

Практ. 54 накіравана на фарміраванне ўмення размяжоўваць простыя сказы, у якіх размеркавальнымі злучнікамі званыя аднародныя членны, і складаназлучаныя сказы, у якіх размеркавальныя злучнікі звязваюць граматычныя часткі і паказваюць на размеркавальныя адносіны паміж імі.

У выніку сінтаксічнага разбору першага сказа высьвятляецца, што дадзены сказ з’яўляецца простым паводле структуры, а размеркавальны злучнік **то** — **то** злучае аднародныя ўскосныя дапаўненні: *кавалек прысницца* (ч ы м?) *то кужалем...*, *то... суніцай*, *то поясам...*, *то... замкам*, *то малядой...*. Другі сказ вучні запісваюць і самастойна робяць сінтаксічны разбор ⁽¹⁾*Перад вачыма* **то** *расцілаліся балоты з густымі зарасламі лазы і малядой асакі*, **то** ⁽²⁾*ледзв віднеліся зубчатыя цёмныя налоскі лясоў па краях зямых балот*, у выніку якога прыходзіць да высновы, што злучнік **то** — **то** звязвае граматычныя часткі складаназлучанага сказа.

Паказваецца схема гэтага сказа: [**то**]₁, [**то**]₁.

У практ. 54 простымі з’яўляюцца 1, 3, 4, 5, 8-ы сказы, а складаназлучанымі — 2, 7, 9, 10-ы.

Шосты сказ не складаназлучаны, а складаны сказ з рознымі відамі сувязі частак. У гэтым сказе тры граматычныя

часткі: ⁽¹⁾**То** *цяжнне неба*, ⁽²⁾*хмарна*, **то** ⁽³⁾*пагода на двары*.
Першая і другая частка звязаны бяззлучнікавай сувяззю, другая з трэцяй — размеркавальным злучнікам **то**.

З дапамогай **практ. 55** не толькі замацоўваюцца веды пра структуру і сэнсавыя адносіны паміж часткамі складаназлучаных сказаў, але і папярэняецца слоўнікавы запас вучняў дзякуючы знаёмству з фразеалагічным багачцем беларускай мовы.

У з о р а н а л і з у першага сказа: складаназлучаны сказ; складаецца з дзвюх граматычных частак: першая — ⁽¹⁾*Вучыцся мне на «вядатна»*; другая — ⁽²⁾*уміг¹ пакажу як барсук дзяцей глядзіць*; граматычныя асновы: *вучыцся* — выказнік першай часткі; *пакажу* — выказнік другой часткі; граматычныя часткі звязаны супраціўным злучнікам **а то**; паміж часткамі супрацьпастаўляльныя адносіны. У другой частцы ёсць фразеалагізм: *пакажуць як барсук <свайх> дзяцей глядзіць* — ‘пакараць каго-н. (звычайна дзяцей), моцна прайшоўшыся сагнутым палыцам па галаве ад лоба да патыліцы і наадварот’².

Вучні перапісваюць 2, 3, 4-ы сказы, падкрэсліваюць граматычныя асновы, выпісваюць фразеалагізмы і вызначаюць іх значэнні, выкарыстоўваючы фразеалагічны слоўнік. Сказы пад нумарамі 5, 6, 7, 8 аналізуюць вусна.

Практ. 56 мае на мэце сфарміраваць умённі знаходзіць складаназлучаныя сказы ў дадзеных тэкстах, правільна інтанаваць, абгрунтоўваць мэтагагоднасць іх ужывання.

Першы і другі тэксты адносяцца да мастацкага стылю.

У першым тэксце тры сказы з’яўляюцца складаназлучанымі:

¹ Прыслоўе *ўміг* пішацца разам. Асобнае напісанне *ў міг*, што мае месца ў вучэбным дапаможніку (с. 62), з’яўляецца памылковым.

² *Лешаў, І. Я.* Слоўнік фразеалагізмаў: у 2 т. / І. Я. Лешаў. —

Мінск: Беларусь. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. — Т. 2. М—Я. — С. 159.

1. *І да вайны Генат Сцяпанавіч рабіў самарадкі, а вайна яшчэ болей перажышала ход жыцця, прымусіла людзей навучыцца абшываць і адзязваць сабе, і без самарадак тут было зусім немагчыма.* 2. *Заказаў было шмат, і Генат Сцяпанавіч плагаў, сабляваў, тачыў да позняй ночы.* 3. *Вочы баыца, а рукі робяць, і скоры яго самарадкі пралі ў кожнай лініцкай хаце, і не толькі ў лініцкай...*

У другім тэксце таксама тры складанаазлучаныя сказы:

1. *Неяк абразу ўкрыліся белымі хусткамі чаромха, вішня, яблыня, і праз дзень-два наказада сьветанковага колеру зронкі рабіна.* 2. *Налятаў лёгкі ветрык, і з прысад на вуліцу матылямі ляцелі палёсткі.* 3. *Падымалася над хатамі сонца, і кветкі запалывалі свае ліхтарыкі — свяцілі з травы амаль да вечара.*

Знакі прыпынку паміж часткамі ў складанаазлучаных сказах

Мэты:

- сфарміраваць уяўленне пра ўмовы паспаноўкі (або непастаноўкі) знакаў прыпынку (коскі, кропкі з коскай, працяжніца) паміж часткамі складанаазлучанага сказа;
- сфарміраваць уяўленне пра парадак сінтаксічнага разбору складанаазлучанага сказа;
- сфарміраваць пунктуацыйныя ўменні выбіраць, расставіць лаць і абгрунтоўваць знакі прыпынку паміж часткамі складанаазлучанага сказа;
- сфарміраваць вучэбна-моўнае ўменне рабіць вусны і пісьмовы сінтаксічны разбор складанаазлучанага сказа.

Тэма пра знакі прыпынку паміж часткамі складанаазлучанага сказа надзвычай важная, бо адна з задач навучання роднай мове — выпрацоўка пунктуацыйных уменняў і навыхаў. Настаўніку трэба паклапаціцца пра тое, каб вучні лёгка знаходзілі складанаазлучаныя сказы, лёгка адразнівалі іх ад ін-

шых тыпаў складаных сказаў, умелі знаходзіць граматычныя часткі і вызначыць сэнсавыя адносіны паміж імі. Пасляховае вывучэнне пунктуацыі складанаазлучанага сказа ў многім залежыць ад ступені засваення вучнямі правілаў пастаноўкі знакаў прыпынку паміж аднароднымі членамі, якія звязваюцца тымі самымі злучнікамі, што і граматычныя часткі складанаазлучаных сказаў.

Азнаямленню з тэарэтычным матэрыялам, выкладзеным у § 11 «Знакі прыпынку паміж часткамі ў складанаазлучаных сказах», папярэднічае выкананне **практ. 57**. Яно прызначана для ўзнаўлення ведаў вучняў пра сэнсавыя адносіны паміж часткамі складанаазлучаных сказаў і назірання за знакамі прыпынку на мякы граматычных частак. Пасля самастойнага чытання тэксту практыкавання вучні знаходзяць складанаазлучаныя сказы і тлумачыць паспаноўку знакаў прыпынку паміж граматычнымі часткамі.

Для тлумачэння новага матэрыялу на дошцы ці на экране змяшчаюцца наступныя сказы:

1. Хвалі ішлі адна за адной, процілеглы бераг губляўся ў чарнілівай навалыччай чэжры (У. Караткевіч).
2. Стаяць вакол маўкліва хваі, бы служкі ў панскім дзесь пакоі; дрэжліць чорныя яліны, моўкне ў лесе спеў птушчыны (Я. Колаас).

3. Лыток вады са студні на Палесі — кволай стане дужылі, магавылі... (У. Верамейчык).

Паміж часткамі складанаазлучанага сказа ставіцца кропка.

Кропка з коскай ставіцца паміж часткамі складанаазлучанага сказа тады, калі часткі (або адна з частак) маюць свае знакі прыпынку і з'яўляюцца развітымі.

Працяжнік ставіцца тады, калі ў другой (ці трэцяй) частцы гаворыцца пра вынік або нечаканае дзеянне.

4. У тэлевізары Дудзінка курцыца сіваю імглою і месяц тонкаю імбдзінкай пмые над белая стрылою (С. Трахоўскі).

Паміж часткамі скла- данага сказа коска не ставіцца, калі ў сказе ёсць агульны член, які адносіцца да кожнай часткі.

З а ў в а г а: сказы запіваюцца на дошцы на першынку, але без падкрэсліванняў. Вучні чытаюць сказы, вызначаюць граматычныя часткі, называюць злучнікі, якія звязваюць гэтыя часткі, і фармулююць правіла аб выбары і пасганоўцы знакаў прыпынку. Затым адкрываецца прывы бок дошкі, дзе ўжо запісаны вывады.

Затым вучням прапануецца прачытаць § 11 і высветліць, у якіх яшчэ выпадках не ставіцца коска паміж часткамі скла- данага сказаў (пункты б, в, г, д).

Практ. 58 прызначана для замацавання тэарэтычнага матэрыялу параграфа і фарміравання ўмення абгрунтоўваць выбар і пасганоўку (або непасганоўку) знакаў прыпынку паміж часткамі складанага сказа. Выконваецца вусна.

Так, у 1-м складанага сказа ¹⁾ Мужчыны ў белых і доўгіх кашулях абвералі бульбу, касмі дустыя, росляя тра- вы, а ²⁾ жанчыны паломі і аколвалі агароды, уеішна махалі зраблямі, заграбамі зліёнае і духмянае сена дзве граматычныя часткі звязаны супраціўным злучнікам **а**, перад якім павінна ставіцца коска. Падзеі, што апісваюцца ў граматычных частках, супастаўляюцца, пры гэтым указваецца на іх адначасова-сць.

Такім жа чынам аналізуюцца і астатнія сказы. На матэрыяле **практ. 59** фарміруюцца пунктуальныя ўмен- ні вучняў расстаўляць знакі прыпынку паміж часткамі скла- данага сказаў і абгрунтоўваць іх пасганоўку.

Клас дзеліцца на тры варыянты, кожнаму варыянту пра- пануюцца чатыры сказы, у якіх вучні павінны расставіць зна- кі прыпынку і вусна палгумачыць іх выбар і месца ў ска- зе. На мяжы граматычных частак коска ставіцца ў 1, 2, 4, 9,

10-м сказах; кропка з коскай — у 6-м сказе; працяжнік — у 7-м сказе. У 3, 5, 8, 11, 12-м сказах коска на мяжы грама- тычных частак адсутнічае, бо граматычныя часткі гэтых ска- заў маюць агульны член.

Дзейным і эфектыўным сродкам замацавання тэарэтыч- ных ведаў, практычных навыхаў і ўменняў па тэме «Складана- злучаны сказ» з'яўляецца с і н т а к с і ч н ы р а з б о р.

Паслядоўнасць разбору сказа:

- падрэсліць граматычныя асновы;
- вызначыць граматычныя часткі складанага сказа,
- абзначыць іх лічбамі;
- звярнуць увагу на злучнікі, якія звязваюць граматычныя часткі;
- вызначыць сэнсавыя адносіны, якія выражаюцца паміж скла- данага сказа;
- пабудаваць схему сказа;
- растлумачыць знакі прыпынку;
- разабраць кожную частку як просты сказ.

Інфармацыя аб парадку сінтаксічнага разбору складанага сказа і ўзор гэтага разбору даюцца ў § 12 «Сінтаксічны разбор складанага сказа».

Практ. 60 даецца для замацавання ўменняў праводзіць сін- таксічны разбор складанага сказа, вызначаць сэнсавыя адносіны паміж граматычнымі часткамі складанага сказа, тлумачыць знакі прыпынку на мяжы частак, аналіза- ваць кожную граматычную частку як просты сказ.

Практ. 61 прапануецца для замацавання пунктуальных ўменняў расстаўляць знакі прыпынку паміж часткамі скла- данага сказаў і абгрунтоўваць іх пасганоўку. Практыка- ванне пажадана выканаць па варыянтах. Варыянт I: 1—4 ска- зы (пісьмовы разбор першага сказа); варыянт II: 5—8 ска- зы (пісьмовы разбор шостага сказа); варыянт III: 9—12 ска- зы (пісьмовы разбор дзясятага сказа).

У **практ. 62** вучням прапануецца дапоўніць трыма-чатырма складаназлуччанымі сказамі тэкст-апісанне «Зімовая раніца». Спачатку фрагмент тэксту чытае настаўнік. Затым змест гэтага фрагмента ўзнаўляецца па пытаннях:

- Што зрабіў мароз з шыбамі вокнаў, з галінамі дрэў?
- Як адчуваюць сябе сніпцы?
- Што адбываецца, калі падымаецца зімяне сонца?
- Чым прыгожая зімовая раніца?

Пасля гэтага вучні працуюць над працэтам тэксту. Пры гэтым яны павінны, па-першае, выканаць камунікатывуўную заданчу — прадоўжыць тэкст шляхам развіцця думкі апошняга сказа, па-другое, ужыць у сваім маўленні складаназлуччаныя сказы.

Практ. 63 накіравана на фарміраванне ўменняў інтанаваць сказы ў адпаведнасці з мэтай выказвання, вызначачь тэму, асноўную думку тэксту.

Работу над гэтым практыкаваннем варта пачаць з выразнага чытання тэксту. Пасля прачытання тэксту арганізуюцца гутарка па наступных пытаннях:

- Як выглядала маці Я. Маўра?
 - Якая самая галоўная адзнака была ў абліччы маці?
 - Чаму навучыла сына непісьменная маці?
 - Якія парады давала яна сыну?
 - Дзякуючы якім парадам у Я. Маўра выпрацавалася адчуванне няёмкасці ў некаторых выпадках?
 - Чаму аўтар лічыць сваю маці самай лепшай, самай прыгожай і самай разумнай з усіх жанчын?
 - Якая тэма ўрывка? (Знешнасць і характар маці.)
 - Якая асноўная думка? (Прыслухоўвайцеся да парад сваіх маці, яны дрэннага не параяць, а навучаць добраму.)
- Пасля адказаў на пытанні некалькі вучняў раскажучь пра сваіх маці, выкарыстоўваючы складаназлуччаныя сказы.

Практ. 64 прызначана для ўдасканалення ўменняў аналізаваць мастацкія тэксты-апісанні, вызначачь ролю складаных

сказаў у такіх тэкстах і ствараць мастацкія тэксты-апісанні паводле ўзору.

У **практ. 65** патрабуецца напісаць водгук на прачытаны твор. Гэтая праца спрыяе развіццю маўленчых уменняў узнаўляць прачытаны тэкст і ствараць асабістае выказванне на аснове прачытанага.

Пытанні на с. 75 вучэбнага дапаможніка прапануюцца для ўзнаўлення і сістэматызацыі ведаў вучняў па тэме «Складаназлуччаныя сказы».

СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ: БУДОВА, ЗНАЧЭННЕ, УЖЫВАННЕ

Паняцце пра складаназалежны сказ

Мэты:

- аднавіць веды пра сінтаксічныя прыметы складаназалежных сказаў; вышпрацоўваць умённі вызначыць складаназалежныя сказы, адрозніваць іх ад простых і складаназлучаных, характэрываваць сэнсавыя адносіны паміж галоўнай і даданай часткамі, размяжоўваць сродкі сувязі частак, назіраць за парадкам размяшчэння частак складаназалежнага сказа, вызначаць іх межы; палглыбіць веды пра інтэрв'ю як жанр публіцыстычнага стылю і асаблі-ваці яго кампазіцыі;

- сфарміраваць умённі: будаваць схемы складаназалежных сказаў і складаназалежных сказаў паводле прапанаваных схем; інтанаваць складаназалежныя сказы і вызначаць іх ролю ў тэксце; распазнаваць віды даданых частак, у тым ліку і па сінтаксічнай ролі ўказальных слоў; вызна-чаць галоўную і даданую часткі па нааўнасці ў іх скла-дзе ўказальных слоў, падпарадкавальных злучнікаў і злу-чальных слоў;

- удасканальваць умённе перакладаць тэксты з рускай мо-вы на беларускую.

Вывучэнне тэмы, выкладзенай у § 13 «Паняцце пра склада-назалежны сказ», можна пачаць з пытанняў і заданняў настаў-ніка:

- Якія сказы называюцца складаназалежнымі?
- Чым адрозніваецца складаны сказ ад простага?
- Наавіце сродкі сінтаксічнай сувязі частак складаных сказаў, карыстаючыся матэрыялам на фразыцы падручніка.

Вучням прапануецца прачытаць тэкст **практ. 66**, правільна інтануючы сказы (настаўнік звяртае ўвагу, што ў канцы сказа тон паніжаецца), знайсці складаназалежныя сказы, галоўную і даданую часткі ў іх. Пасля гэтага дзевяцікласнікі робяць вывад, што ад галоўнай да даданай часткі можна паставіць пытанне аднаго з даданых членаў сказа. Напрыклад: *Прайшло ўжо сорак дзевяць гадоў з той пары (пары я к о й?), каля маё дзівачае сэрца крунула гэтае ласкавае слова — дачушка.* (Першая частка галоўная, звязана з даданай часткай злучаль-ным словам *каля*.) Робіцца вывад, што ў адрозненне ад скла-даназлучанага сказа ў складаназалежным сказе часткі не раў-напраўныя, а залежаць адна ад другой, таму такі тып сказа і называецца складаназалежным.

Затым вучні чытаюць тэарэтычны матэрыял § 13 і выкон-ваюць **практ. 67—69** на замацаванне гэтага матэрыялу.

Выконваючы практыкаванне, прапанаванае ў рубрыцы «Пра-цую самастойна» (с. 80), вучні ўдасканальваюць умённі сін-таксічнага разбору не толькі складаназалежнага, але і прос-тага і складаназлучанага сказаў.

Практ. 70 павінна актуалізаваць веды вучняў пра публі-цыстычны стыль, яго адметныя асаблівасці, палглыбіць веды пра інтэрв'ю як жанр публіцыстычнага стылю і акцэнтаваць увагу вучняў на структуру сказаў, якія найбольш характэр-ныя для гэтага жанру.

Так, напрыклад, вучні павінны звярнуць увагу на тое, што ў пытаннях часта выкарыстоўваюцца простыя сказы з пыталь-нымі займеннікамі, прыслоўямі і часціцамі, адваротны парадак слоў. Пры адказе на пытанні В. Выкаў карыстаецца простымі і складанымі сказамі, ускладненымі пабочнымі словамі, адна-роднымі членамі, устаўнымі сінтаксічнымі канструкцыямі. У ад-ным выпадку ўжываецца рытарычнае пытанне. Парадак слоў у сказах прамы.

Для больш паспяховага засваення тэарэтычнага матэрыялу пра структуру складаназалежнага сказа, віды даданых частак, а таксама для вышпрацоўкі навыкаў паспаноўкі знакаў прыпын-

ку ў складаназалежных сказах вельмі важна, каб вучні добра арыентаваліся ў сродках сінтаксічнай сувязі паміж граматычнымі часткамі складаназалежных сказаў.

Аналіз гэтага матэрыялу можна пачаць з чытання § 14 «Сродкі сінтаксічнай сувязі паміж граматычнымі часткамі ў складаназалежных сказах», пасля чаго арганізуецца гутарка па тэа- рэтычным матэрыяле.

Настаўніку варта звярнуць асабліваю ўвагу вучняў на сродкі падпарадкавальнай сувязі, якія могуць выступаць і ў ролі падпарадкавальных злучнікаў, і ў ролі злучальных слоў. Гэта словы: *што, як, калі, чым*. Пры гэтым трэба заўважыць, што:

1) злучальнае слова *што* можна замяніць займеннікам *які*: *Памі, што (якія) раскінуліся вакол вёскі, зелянелі* (А. Куглакоўскі). *Што* — злучальнае слова, таму што яго можна замяніць займеннікам *якія*.

Злучнік *што* замяніць нельга. *У зале стаяла такая гамана, што цяжка было пацуць якое-небудзь асобнае слова* (Р. Сабаленка). *Што* — злучнік, яго можна апусціць і нельга замяніць словам *які*;

2) злучальнае слова *як* можна замяніць спалучэннем *якім чынам, якім спосабам*: *Туркысты сталі думачь, як перабрацца на другі бераг рэчкі* (В. Шымук). *Як* — злучальнае слова замяняецца спалучэннем *якім чынам*.

Злучнік *як* можна замяніць злучнікам *што* або апусціць: *Хоць хлопцы храбрыліся і жартавалі, але кожны адчуваў, як унутры нешта дрэжыць* (Я. Маўр). *Як* — злучнік, бо замяняецца злучнікам *што* і апускаецца;

3) злучальнае слова *калі* можна замяніць спалучэннем *у які час*: *Дзеці запыталіся ў настаўніка, калі іх адпусцяць на канікулы* (В. Шымук). *Калі* — злучальнае слова, бо замяняецца спалучэннем *у які час*. *Калі* заўсёды злучальнае слова ў даданых дапаўняльных і азначальных частках.

Злучнік *калі* можна замяніць злучнікам *як* ці апусціць: *Калі пачалася вайна, Аляксеі Лагунові быў камандзірам гар-*

маты (І. Мележ). *Калі* замяняецца злучнікам *як* і апускаецца. Злучнікам *калі* дагучаюцца даданыя часткі часу і ўмовы; 4) злучальнае слова *чым* мае значэнне члена сказа (найчасцей дапаўнення): *Усё, чым наша зямля багата, належыць майму дарагому народу* (П. Панчанка). *Чым* — злучальнае слова, дапаўненне.

Злучнік *чым* можна замяніць злучнікам *як* ці апусціць: *Гэтак звер дойдзе да балота раней, чым Танурья дабярэцца да перашыўка* (Э. Самуйлёнак). *Чым* можна замяніць злучнікам *як*.

Практ. 71—73 прызначаны для фарміравання ўмення размяжоўваць падпарадкавальныя злучнікі і злучальныя словы як сродкі сувязі галоўных і даданых частак складаназалежных сказаў, для актуалізацыі ведаў вучняў пра сінтаксічныя канструкцыі, якія ўскладняюць просты сказ або граматычную частку складанага сказа (практ. 71), пра стылі тэкстаў, тыпы маўлення (практ. 72) і для выпрацоўкі ўменняў вызначаць сродкі сінтаксічнай сувязі частак і ставіць знакі прыпынку на мяжы граматычных частак складаназалежнага сказа (практ. 73).

Пры выкананні практ. 71 асабліваю ўвагу вучняў варта звярнуць на сказы з указальнымі словамі ў галоўнай частцы, іх сінтаксічную ролю пры вызначэнні віду даданай часткі. Гэта 2, 3, 4-ы сказы.

Настаўніку варта звярнуць увагу вучняў і на тое, што ўказальныя словы могуць адсутнічаць у галоўнай частцы (тады яе від вызначаецца шляхам пастаноўкі пытання да даданай часткі), але іх найчасцей можна лёгка падставіць у галоўную частку і тым самым правярць правільнасць вызначэння віду даданай часткі толькі па пытанні. Напрыклад, у 6-м сказе — *Я сцухай, як хвалі каласоў шумяць* — даданая частка *як хвалі каласоў шумяць* дапаўняльная, бо ад галоўнай часткі *Я сцухай* можна паставіць пытанне *ш т о?*. Падставіўшы ў галоўную частку ўказальнае слова *тое*, вучні вызначыць, што яно выконвае ролю дапаўнення, таму даданая частка дапаўняльная.

Пры вызначэнні відаў даданых частак і сэнсавых адносін паміж галоўнай і даданай часткамі складаназалежнага сказа настаўнік павінен памятаць, што палажэнні школьнай праграмы па беларускай мове і адпаведнай праграмы вышэйшых навучальных устаноў часткова разыходзяцца. Навуковыя і навукова-метадычныя працы арыентуюць студэнтаў-філолагаў на размежаванне даданых дзейнікавых частак і даданых дапаўняльных, а таксама даданых выказнікавых частак і даданых азначальных¹. У гэтых выданнях сказы, знешне падобныя, разглядаюцца як сказы з рознымі відамі даданых частак. Напрыклад, паводле выдання «Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы» (М. С. Яўневіч, П. У. Сцяцко. Мінск : Полымя, 2006) у сказе *Я назіраў на колышню Алену, і яна ўсё больш пачынала здавацца мне не той, якую я ведаў дагэтуль* даданая частка выказнікавая, бо паясняе састаўны выказнік галоўнай часткі, раскрываючы сэнс указальнага займенніка, а ў сказе *Хвалюся, пачуўшы ў мностве мой, народжаных самохаць чалавецтвам, і мою нашу, тую, дружка мой, якая беларускаю завіцця* (М. Калачынскі) даданая азначальная частка паясняе ўказальнае слова *тую* ў ролі азначэння. У сказе *Той не можа быць другам, хто ў бядзе абдызе кругам* (Прыказка) даданая частка дзейнікавая, напаяўняе канкрэтным зместам дзейнік галоўнай часткі, выражаны ўказальным займеннікам *той*, а ў сказе *Што пасеш, тое і пажнеш* (Прыказка) даданая частка дапаўняльная, бо ўказальнае слова *тое* ў галоўнай частцы выконвае ролю прамога дапаўнення.

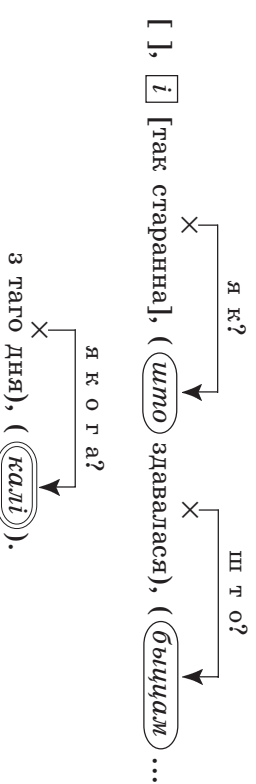
Паколькі школьная праграма не прадугледжвае вызначэнне асобных выказнікавых і дзейнікавых даданых частак, такія _____
¹ Беларуская граматыка. — Мінск, 1986. — Ч. 2. — С. 300—305; Бурак, Д. І. Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя / Д. І. Бурак. — Мінск, 1987. — С. 235—269; Яўневіч, М. С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М. С. Яўневіч, П. У. Сцяцко. — Мінск, 2006. — С. 193—229.

часткі ў структуры складаназалежных сказаў павінны разглядацца як даданыя азначальныя і даданыя дапаўняльныя часткі.
Практ. 72 прызначана для адпрацоўкі ўмення вызначыць у складаназалежных сказах злучнікі, злучальныя словы і іх сінтаксічную ролю.

Вучні выразаюць чытаюць тэкст і вызначаюць яго стыль (мастацкі) і тып маўлення (апісанне), пасля вуснага вызначэння сродкаў сувязі частак складаназалежных сказаў выпісваюць тыя з іх, у якіх даденыя часткі звязаны з галоўнымі злучальнымі словамі, і падкрэсліваюць злучальныя словы як члены сказа.

Пры выкананні **практ. 73** у вучняў могуць узнікнуць цяжкасці з аналізам першага сказа ў адпаведнасці з прапанаваным заданнем, паколькі гэты складаны сказ з рознымі відамі сувязі мае некалькі даданых частак. Аналіз гэтага сказа графічна павінен выглядаць наступным чынам:

¹Жайўранкаў было так шмат, ²і спявалі яны так старанна, ³што здавалася, ⁴быццам яны не змаўкалі з таго дня, ⁵калі тут пачалася вайна (П. Броўка).

У якасці самастойнага задання настаўнік можа прапанаваць **практ. 74** (павышанай цяжкасці). Пераклад тэксту вучні павінны выканаць пісьмова, падпарадкавальныя злучнікі і злучальныя словы пазначыць графічна. Сам тэкст прызначаны папярэньне вяды вучняў пра сказ як інтанацыйна афармленую адзінку мовы.

Складаназалежныя сказы з даданай азначальнай часткай (сродкі сувязі, знакі прыпынку)

Мэты:

- актуалізаваць веды вучняў пра азначэнне як член сказа і сфарміраваць уяўленне пра асаблівасці будовы складаназалежных сказаў з даданай азначальнай часткай;
- удасканальваць умовні: знаходзіць у тэкстах і інтанаваць складаназалежныя сказы з даданай азначальнай часткай; знаходзіць у галоўнай частцы словы, якія паясняюцца даданай азначальнай часткай; вызначаць сродкі сувязі частак, размяжоўваць падпарадкавальныя злучнікі і злучальныя словы; чытаць тэксты з захаваннем неабходнай інтанацыі;
- сфарміраваць умовні: будаваць схемы складаназалежных сказаў з даданай азначальнай часткай; замяняць простыя сказы з азначэннямі на складаназалежныя сказы з даданымі азначальнымі часткамі; ставіць знакі прыпынку пры афармленні складаназалежных сказаў з даданымі азначальнымі часткамі на пісьме; рабіць сінтаксічны разбор складаназалежных сказаў з даданымі азначальнымі часткамі.

Вучням лягчэй будзе разабрацца са структурай, функцыяй складаназалежных сказаў з даданымі азначальнымі часткамі, калі яны зразумеюць, што гэтыя даданыя часткі выконваюць ролю разгортвутага азначэння. Таму вывучэнне тэмы, выкладзенай у § 15 «Складаназалежныя сказы з даданымі азначальнымі часткамі», варта пачаць з вуснага аптывання па пытаннях **практ. 75**. Асабліва ўвага звяртаецца на тое, што, як і азначэнне, даданая азначальная частка адказвае на тыя ж самыя пытанні (я к і? я к а я? я к о е? я к і я?) і паясняе дзейнік ці дапаўненне.

Пасля гэтага варта перайсці да выканання **практ. 76**, на матэрыяле якога вучні адпрацоўваюць умовні знаходзіць ме-

жы галоўнай і даданай частак, ставіць пытанні ад галоўнай часткі да даданай азначальнай, вызначаць сродкі сувязі частак і будаваць схемы.

Выканаўшы **практ. 76**, вучні чытаюць тэарэтычны матэрыял на с. 87—88 і ўзнаўляюць яго змест па плянах настаўніка. **Практ. 77** прызначана для развіцця маўлення вучняў ме-тадам канструявання складаназалежных сказаў з даданымі азначальнымі часткамі. У выніку выканання практыкавання вучні павінны ўвядоміць: якім членам сказа з’яўляецца ўказальнае слова ў галоўнай частцы, такім будзе і від даданай часткі (у складзеных сказах даданая частка павінна быць азначальнай).

Пасля таго як вучні выканаюць практыкаванне, настаўніку варта звярнуць іх увагу на тое, што даданая азначальная частка можа паясняць у галоўнай не толькі назоўнік або спадчэнне назоўніка з указальнымі ці азначальнымі займеннікамі (указальнымі словамі), ужытымі ў ролі азначэння, але і выказнік галоўнай часткі, выражаны займеннікамі *тэкі, зтэкі, той, усё* ў форме назоўнага (зрэдку творнага) склону ці са-стаўны выказнік галоўнай часткі з указальным займеннікам у ім. Вельмі часта такія сказы прадстаўлены ў прыказках і прымаўках.

Для ілюстрацыі сказанага вучням можна прапанаваць наступнае дадатковае пісьмовае заданне ў выглядзе раздатчнага (на картках) матэрыялу або праз камп’ютарную прэзентацыю.

Спішыце складаназалежныя сказы. Пазначце лічбамі галоўную і даданую часткі. Падкрэсліце выказнік у галоўнай частцы кожнага сказа, назавіце (вусна) спосаб яго выражэння. Пастаўце пытанне ад галоўнай часткі сказа да даданай і абазначце сродкі сінтаксічнай сувязі частак.

У з о р в ы к а н а н н я:

1) Якая *заслуга*, ²⁾ *такія* і *пашана*. (Я к а я?)

1. Якая заслуга, такая і пашана (*Прыказка*). 2. Якая справа, такая і слава (*Прыказка*). 3. Таварыш той, хто дапаможа

заўсёды ў бядзе (*Прыказка*). 4. Якое поле, такі і ўраджай (*Прыказка*). 5. Такая ў іх дружба, што толькі цешыцца можна (*К. Чорны*). 6. Цяпер вёска не тады, што была некалі (*Б. Сачанка*). 7. Увесь яго выгляд быў такі, быццам ён прыбег аднекуль (*К. Чорны*).

Якое месца займае даданая частка адносна галоўнай у гэтых сказах?

Практ. 78 павінна садзейнічаць замацаванню набытых ведаў пра будову складаназалежных сказаў з даданымі азначальнымі часткамі, адпрацоўцы ўменняў ставіць знакі прыпынку, абавязчаць сродкі сінтаксічнай сувязі частак, будаваць схемы сказаў.

Перад выкананнем **практ. 79** чытаецца матэрыял на с. 90 пад рубрыкай «Звярніце ўвагу!». Вучні павінны не толькі праверыць перабудоваў прастыя сказы ў складаназалежныя з даданымі азначальнымі, але і выпрацоўваць культуру маўлення, пазбягаючы ўжывання неўласцівых беларускай літаратуранай мове азначэнняў, выражання пэўнымі дзееспрыметніковымі зваротамі, шляхам перабудовы прастых сказаў у складаназалежныя з даданымі азначальнымі часткамі.

Складаназалежныя сказы з даданай дапаўняльнай часткай (сродкі сувязі, знакі прыпынку)

Мэты:

- актуалізаваць веды вучняў пра дапаўненне як член сказа; сфарміраваць уяўленне пра асаблівасці будовы складаназалежных сказаў з даданай дапаўняльнай часткай;
- сфарміраваць умовні: знаходзіць у тэкстах складаназалежныя сказы з даданай дапаўняльнай часткай і інтанаваць іх; вызначаць межы галоўнай і даданай частак, месца даданай часткі адносна галоўнай; вызначаць словы, якія паясняюцца даданай часткай; выяўляць сродкі сувязі частак;

- удасканальваць умовні: размяжоўваць падпарадкавальныя злучнікі і злучальныя словы; выразна чытаць і аналізаваць тэксты публіцыстычнага стылю.

Вывучэнне тэмы, выкладзенай у § 16 «Складаназалежныя сказы з даданымі дапаўняльнымі часткамі», пачынаецца з вуснага адказу вучняў на пытанні **практ. 80**. Пры гэтым яны павінны адзначаць, што дапаўненне ў абсалютнай большасці выпадкаў паяняе выказнік і адказвае на пытанні ўскосных склонаў. Напрыклад: Сямёра аднаго не чакаюць. — Не чакаюць (выказнік) к а т о? аднаго (дапаўненне). Выражаецца дапаўненне, як правіла, формамі назоўнікаў, лічэбнікаў і займеннікаў. Напрыклад: Дзядучына расчысала шойкавыя валасы. — Валасы (дапаўненне) выражана назоўнікам. Пра іх гавораць толькі добрае. — Пяршае дапаўненне выражана займеннікам з прыназоўнікам. Настаўнік звяртае ўвагу вучняў, што ў гэтым сказе ёсць яшчэ адно дапаўненне, выражанае прыметнікам, які выступае ў ролі назоўніка (субстантываваны прыметнік), — добрае. Вазьміце чатыры аблыкі. — Дапаўненне чатыры аблыкі выражана спалучэннем колькаснага лічэбніка і назоўніка.

Пасля гэтага выконваецца **практ. 81**, мэтай якога з’яўляецца выпрацоўка ўменняў вызначаць даданую дапаўняльную частку ў складаназалежным сказе і назіраць за яе залежнасцю ад выказніка галоўнай часткі праз пастаноўку пытанняў ўскосных склонаў. Вучні таксама адпрацоўваюць умовні размяжоўваць падпарадкавальныя злучнікі і злучальныя словы і вызначаць, якія з іх звязваюць галоўную частку з даданай дапаўняльнай (1-ы сказ — што, 2-і сказ — колькі, 3-і сказ — як, 4-ы сказ — каго, 5-ы сказ — што).

Пасля працягнення вучнямі тэарэтычнай часткі параграфу настаўніку варта звярнуць іх асаблівую ўвагу на тое, што пры сувязі галоўнай часткі і даданай дапаўняльнай з дапамогай

злучальных слоў *што, што, які, чый* гэтыя займеннікі могуць набываць розныя склонавыя і лікавыя формы. Напрыклад: 1) у сказе *Дзяўчынка не ведала, ад каго атрымала падарунак* злучальнае слова *што* (займеннік) ужыта ў форме роднага склону з прыназоўнікам *ад*; 2) у сказе *Мы бачылі, з якім натхненнем ён чытаў верш* злучальнае слова *які* (займеннік) ужыта ў форме творнага склону адзіночнага ліку з прыназоўнікам *з*.

Практ. 82 прызначана для выпрацоўкі ўменняў перабудоваць простыя сказы з пабочнымі словамі ў складаназалежныя з даданымі дапаўняльнымі часткамі. Настаўнік можа прапанаваць спячатку прачытаць сказы, знайсці пабочныя словы і вызначыць іх сэнсавую ролю ў сказе (упеўненаць, няўпеўненаць, верагоднасьць, магчымасць выканання дзеяння і г. д.). У залежнасці ад значэння пабочнага слова будзе пабудаваны і складаназалежны сказ. Напрыклад, у першым сказе пабочнае слова *безумоўна* выражае ўпеўненаць у выкананні дзеяння, што будзе паказана ўвадзеннем у галоўную частку пабудаванага складаназалежнага сказа выказніка *ўвядзенны*.

Практ. 83 мае на мэце паказаць вучням на магчымасць адвольнага размяшчэння даданай дапаўняльнай часткі адносна галоўнай (пасля галоўнай, перад ёй, у сярэдзіне галоўнай часткі), а таксама навучыць іх будаваць сказы, у якіх даданая дапаўняльная частка паясняе ў галоўнай указальныя словы ў ролі дапаўнення.

Пасля выканання гэтага практыкавання настаўнік можа звярнуць увагу вучняў на тое, што даданая дапаўняльная частка можа паясняць не толькі выказнік ці дапаўненне галоўнай часткі, але і дзейнік, які выражаецца займеннікам. Напрыклад: Усе (х т о?), (што) быві у зале, пацставалі. (Даданая частка паясняе дзейнік галоўнай часткі, выражаны займеннікам *усе*.)

У гэтым вучні могуць пераканацца, выканаўшы наступнае дадапковае заданне:

78

Прачытайце складаназалежныя сказы. Вызначце, які член сказа паясняе ў галоўнай частцы даданая дапаўняльная.

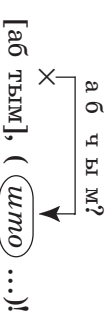
1. І тое, што падумаюць пра яе жыццёўцы, цяпер не хвалявага яе (*В. Півеч*). 2. Тое, што пад нагамі валенца, парадак таксама любіць (*У. Коваль*). 3. Усё, што створаць і стварылі рукі, спячатку толькі думкамі было (*С. Трахойскі*). 4. Той толькі адчуе ўсю слодыч спаткання, хто горкасць разлукі спытаў (*А. Званак*). 5. Кожны, з кім мы сустракаліся, шчыра вітаў нас (*Я. Скрыган*).

Практ. 84 падсумоўвае веды вучняў пра структуру складаназалежных сказаў з даданымі дапаўняльнымі часткамі, удакладняе іх умовні знаходзіць такія сказы ў тэксте публіцыстычнага стылю, будаваць схемы сказаў, расстаўляць знакі прыпынку. Акрамя таго, вучні развіваюць умовні выразна чытаць тэксты, вызначаць іх тэму і асноўную думку.

Тэма тэксту практ. 84: адметнасць творчага аблічча Максіма Багдановіча.

Асноўная думка гэтага тэксту: адлюстраванне самабытнасці беларускага фальклору, нацыянальнай гісторыі і культуры ў творчасці паэта.

Пасля чытання і аналізу тэксту вучні выпісваюць сказ *Нішто да яго ў беларускай літаратуры з гэткай сілай і перакананасцю не сказаў аб тым, што Беларусь мела калісьці асветніцаў, мысліцеляў і вучоных, кніжнічу культуру, мастацтва і дойлідства, самабытныя народныя промыслы і рамёствы!*, абгрунтоўваюць яго прыналежнасць да складаназалежных сказаў з даданай дапаўняльнай часткай і будуюць яго гарызантальную схему:

79

Складаназалежныя сказы

з даданымі акалічнаснымі часткамі месца, часу, умовы, прычыны, мэты, уступалынымі, параўнальнымі, спосабу дзеяння, меры і ступені (сродкі сувязі, знакі прыпынку)

Мэты:

- актудалізаваць веды вучняў пра акалічнасць як член сказа; сфарміраваць уяўленне пра асабліваці будовы складаназалежных сказаў з даданымі акалічнаснымі часткамі;
- сфарміраваць ўменні: вызначыць межы галоўнай і даданай частак у складаназалежных сказах з даданымі акалічнаснымі часткамі, месца даданай часткі адносна галоўнай, сродкі сувязі частак; вызначыць, што паясняе даданая частка (слова, спалучэнне слоў, усю галоўную частку), сэнсавыя адносіны паміж галоўнай і даданай часткай у залежнасці ад віду даданай акалічнаснай часткі; рабіць сінтаксічны разбор складаназалежных сказаў; будаваць складаназалежныя сказы з даданымі акалічнаснымі часткамі, змяняць пары простых сказаў складаназалежнымі з даданымі акалічнаснымі часткамі, перабудоўваць простыя сказы ў складаназалежныя, змяняючы словазлучэнні даданымі акалічнаснымі часткамі, дэпаўняць прастыя сказы даданымі акалічнаснымі часткамі, ператвараючы ў іх адасобленыя акалічнасці; афармляць складаназалежныя сказы з даданымі акалічнаснымі часткамі на пісьме ў адпаведнасці з правіламі пунктуацыі; удзіць складаназалежныя сказы з даданымі акалічнаснымі часткамі ва ўласнае маўленне;
- удасканальваць ўменні: працаваць з тэкстамі розных публіцыстычных жанраў (выразна чытаць іх, вызначыць стыль, тып маўлення, мету, галоўную думку), знаходзіць у тэмах тэкстах складаназалежныя сказы з даданымі акалічнаснымі часткамі, аналізаваць мэгазгоднасць іх ужывання.

Вывучэнне тэмы, выкладзенай у § 17 «Агульнае паняцце пра даданыя акалічнасныя часткі ў складаназалежных сказах», варта пачаць з актудалізацыі ведаў вучняў пра акалічнасць як даданы член сказа і яе функцыю ў сказе, віды акалічнасцей па значэнні. Настаўнік прапануе вучням адказаць на пытанні **практ. 85** з выкарыстаннем табліцы, пададзенай на с. 94—95. Гэта праца можа быць арганізавана ў выглядзе папярэдняе падрыхтавананага навуковага паведамлення вучняў. Пасля гэтага выконваецца **практ. 86**, дзе асабліва ўвага надаецца адасобленым акалічнасцям. Вучням прапануецца знайсці іх у тэксце, вызначыць, ад якога члена сказа яны залежаць, прыгадаць, якая акалічнасць называецца адасобленай. Напрыклад: *Тут, у Навагрудку, ёсць што паглядзець, ёсць чым палюбавацца* (акалічнасць *у Навагрудку* паясняе папярэдняю акалічнасць *тут* і адказвае на пытанне *д з е?*). Адасобленая акалічнасць — гэта акалічнасць, якая падкрэслівае, выдзяляе сэнсавыя функцыі выказніка ці іншай акалічнасці. У вусным маўленні адасобленне перадаецца адпаведнай інтанацыяй, на пісьме, як правіла, — коскамі.

Настаўнік звяртае ўвагу вучняў на тое, што ў складаназалежным сказе даданыя акалічнасныя часткі суадносныя па відрах з акалічнасцямі простых сказаў, толькі яны з'яўляюцца разгорнутымі акалічнасцямі, утвараюць прастыя часткі складанага сказа са сваёй граматычнай асновай. Вучням прапануецца прачытаць тэарэтычны матэрыял на с. 96 і выканаць **практ. 87**. Абязначаючы сродкі сінтаксічнай сувязі частак у складзеных сказах, вучні карыстаюцца матэрыялам на форзацы вучэбнага дапаможніка.

Пры азнаямленні з матэрыялам § 18 «Складаназалежныя сказы з даданымі акалічнаснымі часткамі месца, часу, умовы» ўвага вучняў звяртаецца на тое, што даданыя часткі месца і часу паясняюць або выказнік галоўнай часткі, або адпаведна акалічнасць месца ці часу ў галоўнай частцы, акалічнасная ж частка ўмовы звычайна паясняе ўсю галоўную частку. Пры гэтым даданая частка месца звязана з галоўнай толькі зду-

чалынымі словамі, даданая ўмовы — толькі падпарадкавальнымі злучнікамі, а даданая часу — і злучнікамі, і злучальнымі словамі.

Пасля гэтага вучням прапануецца пазнаёміцца з тэарэтычным матэрыялам на с. 98—100. **Практ. 88** мае на мэце навучыць вучняў размяжоўваць даданыя часткі месца, часу, умовы, вызначаць іх месца адносна галоўнай часткі, сродкі сувязі частак.

Практ. 89 выпрацоўвае ўменні вучняў перабудоўваць простыя сказы ў складаназалежныя з даданымі часткамі месца і будаваць іх схемы.

Пры выкананні **практ. 90** вучні павінны навучыцца з двух простых сказаў утвараць складаназалежныя сказы з даданымі часткамі часу, правільна вызначаючы, які просты сказ выканае ролю галоўнай часткі, а які — даданай часу, і будаваць іх схемы.

Практ. 91 прызначана для выпрацоўкі ў дзевяцікласнікаў умёняў распазнаваць складаназалежныя сказы з даданымі часткамі ўмовы і расстаўляць у такіх складаназалежных сказах знакі прыпынку. Пры гэтым вельмі важна, каб вучні навучыліся правільна ставіць пытанне **п р ы я к о й у м о в е?** ад галоўнай часткі да даданай і не блытаць сэнсавыя адносіны ўмовы паміж часткамі з прычыннымі сэнсавымі адносінамі.

Практ. 92 накіравана на выпрацоўку ўменняў будаваць складаназалежныя сказы з даданымі часткамі месца, часу і ўмовы, расстаўляць знакі прыпынку ў іх. Больш падрыхтаваным вучням настаўнік можа прапанаваць вусна ці пісьмова паставіць пытанне ад галоўнай да даданай часткі, назваць сродкі сувязі частак і вызначыць від даданай часткі.

Практыкаванне ў рубрыцы «Працую самастойна» прызначана для ўдасканалення ўменняў, набытых пры вывучэнні складаназалежных сказаў з даданымі акалічнаснымі часткамі месца, часу, умовы.

Вывучэнне тэмы, выкладзенай у § 19 «Складаназалежныя сказы з даданымі акалічнаснымі часткамі прычыны і мэты»,

можна пачаць адразу з выканання **практ. 93**, паколькі вучні ўжо ўмеюць ставіць пытанні ад галоўнай часткі да даданай і ведаюць, што праз адпаведнае пытанне вызначаецца від даданай акалічнаснай часткі і сэнсавыя адносіны, якія ідэнтычныя віду даданай часткі. У гэтым выпадку неабходна толькі адпрацаваць умёны вучняў ставіць пытанні **п а я к о й п р ы ч ы н е?** і **з я к о й м э т а й?**

Пры выкананні практыкавання вучні павінны звярнуць увагу на тое, што і даданая акалічнасная частка прычыны, і даданая акалічнасная частка мэты павяжаюць у галоўнай частцы выказнік або выказнік з укавальнымі словамі і звязаны з ёй пры дапамозе падпарадкавальных злучнікаў.

Пасля выканання практыкавання настаўнік прапануе вучням пазнаёміцца з тэарэтычным матэрыялам на с. 103—104. Пасля гэтага варта звярнуць увагу вучняў на тое, што вызначаць даданую акалічнасную частку прычыны і адрозніць яе ад даданай акалічнаснай часткі мэты можна па ўказальных словах *таму, ад таго*. Калі гэтых слоў няма, у даданую акалічнасную частку прычыны іх можна падставіць. Напрыклад: *Мы ішлі напешна таму, што хутэй не маглі*. Гэту даданую частку можна пазнаць і па злучніках *таму што, ад таго што, з-за таго што: Мы ішлі хутка, таму што было халодна*.

Варта таксама заўважыць, што да даданных акалічнасных частак прычыны і мэты лепш ставіць пытанні **п а я к о й п р ы ч ы н е?** з **я к о й м э т а й?**, пазбягаючы пытанняў **ч а м у?** **д л я ч а г о?**, бо ў гэтым выпадку можна зблытаць адпаведныя даданыя акалічнасныя часткі і даданую дапаўняльную частку.

Пасля азнаямлення з тэарэтычным матэрыялам вучні выконваюць **практ. 94**, адпрацоўваючы ўменне будаваць паводле ўзору і па зададзеных апорных канструкцыях складаназалежныя сказы — або з даданай акалічнаснай часткай прычыны, або з акалічнаснай часткай мэты.

Практ. 95 прызначана для фарміравання ўменняў будаваць сказы з даданымі акалічнаснымі часткамі прычыны і адразніваць іх або паводле падпарадкавальных злучнікаў *таму што, ад таго што, з-за таго што* і інш., або праз увядзенне адпаведных указальных слоў у галоўную частку.

Выкананне **практ. 96** можна пачаць з выразнага чытання вучнямі па ролях інтэр’ю з І. Мележам і адказу на пастаўленыя пытанні. Настаўнік прапануе ўспомініць азначэнне жанру інтэр’ю, якое запісана на дошцы:

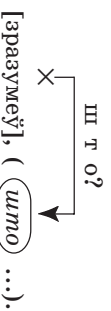
Інтэр’ю — прызначаная для распаўсюджвання ў друку, на радыё, тэлебачанні *гутарка ў форме пытанняў і адказаў з дэаржаўным ці якім-небудзь іншым дзеячам; у сацыялагічных даследах* — *гутарка даследчыка на папярэдне падрыхтаваным плане з асобай ці групай асоб, чые адказы на пытанні з’яўляюцца зыходным матэрыялам для аб’ектывнага*.

Пасля гэтага вучні выконваюць другую частку задання. Пры гэтым настаўнік можа папярэдзіць іх аб тым, што ў выпісаных складанаазалежных сказах даданыя часткі могуць быць розных відаў (азначальная, дапаўняльная, акалічнасная пэўнага віду).

У з о р в ы к а н а н я:

1. *Я зразумей, што гэта таксама можа быць цікава людзям.*
Даданая частка *што гэта таксама можа быць цікава людзям* — дапаўняльная, паясняе ў галоўнай частцы выказнік *зразумей*.

Схема сказа:

У гэтым сказе дзве часткі, звязаныя падпарадкавальным злучнікам *што*.

Першы сказ пажадана разабраць на дошцы. Паколькі гэст практыкавання аб’ёмны, клас можа быць падзелены на групы, кожная з якіх аналізуе сваю частку тэксту.

Практ. 97 прызначана ўдасканальваць умённі вучняў пра-

цаваць з тэкстамі розных публіцыстычных жанраў, вызначаць іх стылявыя адметнасці. Настаўнік можа прапанаваць вучням папярэдне падрыхтаваць па матэрыялах са сродкаў масавай інфармацыі ўзоры тэкстаў: нарысаў, рэпартажаў, налатак. З дапамогай тэхнічных сродкаў вучням варта нагадаць інфармацыю пра стылявыя адзнакі тэкстаў публіцыстычных жанраў:

а) *на сансавым узроўні*: спалучэнне навуковай і мастацкай форм адлюстравання рэчаіснасці; аператыўнасць і дакладнасць інфармацыі; лагічнасць доказаў; эмацыянальнасць, выразнасць, сцэнічнасць, даступнасць, вобразанасць;

б) *на лексічным узроўні*: вялікая колькасць абстрактнай лексікі; наяўнасць стандартных устойлівых выказаў; арганічнае спалучэнне грамадска-палітычнай тэрміналогіі і моўных сродкаў для выказвання настрою і пачуццяў; шырокае выкарыстанне апаначнай лексікі;

в) *на марфалагічным узроўні*: актыўнае ўжыванне назоўнікаў у форме роднага склона; адсутнасць выказніка-дзеяслова; ужыванне інфінітыва ў ролі галоўных членаў сказа; рэгулярнае выкарыстанне часціц і выклічнікаў;

г) *на сінтаксічным узроўні*: выкарыстанне простых сказаў; фартаванне поўных і няпоўных сказаў; шырокае выкарыстанне канструкцыі для выражэння эмацыянальнасці (рытарычных пытанняў, паўтараў, сказаў-зваротаў); наяўнасць падагульнення, высноў.

Пасля знаёмства з тэарэтычным матэрыялам, выкладзеным у § 20 «Складанаазалежныя сказы з даданымі ўступальнымі акалічнаснымі часткамі», вучні выконваюць **практ. 98—100**.

Настаўніку варта звярнуць увагу вучняў на тое, што даданая акалічнасная ўступальная частка паясняе ўсю галоўную частку і на схемах гэта паказваецца знакам [X]. Гэту інфармацыю вучні павінны ўлічыць пры выкананні **практ. 98**.

Практ. 99 накіравана на выпрацоўку ўменняў будаваць складанаазалежныя сказы з даданымі ўступальнымі часткамі, выбіраючы патрэбны сродак сувязі частак, і расстаўляць знакі

прыпынку пры афармленні такіх сказаў на пісьме. Настаўніку варта звярнуць увагу вучняў на тое, што пры сувязі галоўнай часткі і даданай ўступальнай з дапамогай спалучэнняў слоў *дзе (б) ні, куды (б) ні, хто (б) ні, як (б) ні* і інш. часціца *б (б)ч* можа апускацца.

Уменне самастойна будаваць складаназалежныя сказы з даданымі ўступальнымі часткамі адпрацоўваецца на матэрыяле **практ. 100**. Назіраючы за месцам даданай ўступальнай часткі адносна галоўнай, вучні павінны адзначыць, што гэтая даданая частка ніколі не знаходзіцца ў сярэдзіне галоўнай.

Знаёмства з тэмай, выкладзенай у § 21 «Складаназалежныя сказы з даданымі параўнальнымі часткамі, акалічнаснымі часткамі спосабу дзеяння, меры і ступені», вучні могуць пачаць з чытання тэарэтычнага матэрыялу на с. 109—111. Пасля гэтага настаўнік можа падзяліць клас на тры групы, кожная група рытуе («абраняе») паведамленне пра пэўны від даданай часткі (першая група — даданая параўнальная частка; другая група — даданая акалічнасная частка спосабу дзеяння; трэцяя — даданая акалічнасная частка меры і ступені) па наступным планам:

1. Функцыя даданай часткі, на што яна ўказвае.
2. Сэнсавыя адносіны паміж галоўнай і даданай часткамі.
3. Пытанне, на якое адказвае даданая частка.

4. Сродкі сувязі паміж галоўнай і даданай часткамі.

Пры падрыхтоўцы адказу ўсе вучні выконваюць **практ. 101** і падчас паведамлення пра від даданай часткі карыстаюцца адпаведнымі сказами гэтага практыкавання і пабудаванымі схемамі сказаў (сказы пад нумарамі 2, 5, 6, 7, 8 з даданымі параўнальнымі часткамі, сказ пад нумарам 4 — з даданай акалічнаснай часткай спосабу дзеяння, сказы пад нумарамі 1, 3 — з даданымі акалічнаснымі часткамі меры і ступені). Настаўніку варта звярнуць увагу на тое, што да даданай параўнальнай часткі пытанне не ставіцца. Часам цяжкасці ўзнікаюць пры размежаванні даданых акалічнасных частак спосабу дзеяння і меры і ступені. Варта пры гэтым дадаткова звярнуць

увагу вучняў на тое, што даданая акалічнасная частка спосабу дзеяння павяняе выказнік галоўнай часткі з указальным словам *так* (калі яно адсутнічае, яго можна падставіць): *Вася зрабіў, як сказала маці*. (*Вася зрабіў так* (я к і м е н н а?), *як сказала маці*). Даданая ж акалічнасная частка меры і ступені канкрэтызуюе значэнне ўказальных слоў *так, столькі, настолькі, да такой ступені* і г. д.: *Вакол было так чыста, што сляпіла вочы* (*Вакол было настолькі* (н а к о л ь к і? у я к о й с т у п е н і?) *чыста, што сляпіла вочы*).

Практ. 102 накіравана на фарміраванне ўмення размяжоўваць складаназалежныя сказы з даданымі акалічнаснымі часткамі спосабу дзеяння і меры і ступені.

Пры выкананні **практ. 103** не толькі адпрацоўваецца ўменне размяжоўваць складаназалежныя сказы з даданымі акалічнаснымі часткамі спосабу дзеяння, меры і ступені, але і фарміруюцца ўменні будаваць схемы гэтых сказаў, вызначаць месца даданай часткі адносна галоўнай. Акрамя таго, удасканалваюцца ўменні перакладаць сказы з рускай мовы на беларускую і распазнаваць канструкцыі, якія ўскладняюць часткі складаных сказаў.

Практ. 104 і **105** скіраваны на развіццё маўлення вучняў, удасканаленне ўменняў працаваць з публіцыстычнымі тэкстамі, у тым ліку і ствараць самастойныя тэксты (**практ. 105**). Настаўнік можа прапанаваць вучням выраза на прачытаць інтэр'ю з У. Караткевічам. Вучні пасля гэтага павінны заўважыць, што ў жанры інтэр'ю карэспандэнт у большасці выкарыстоўвае пыталыя сказы (уласна-пытальныя), а У. Караткевіч карыстаецца сказами апавядальнымі, і толькі два разы ён ужывае пыталыныя (хутчэй пыталына-рытарычныя) сказы: «*Стыліл пытаньня?*», «*Што спыма?*», і то для ўзмацнення, падкрэслівання зместу свайго наступнага аповеду. У выніку аналізу тэксту інтэр'ю, адказу на змешчаныя пасля тэксту пытанні вучні робяць вывад, што тэмай інтэр'ю з'яўляецца вызначэнне ролі народнай творчасці, народнага жыцця ў стаўленні У. Караткевіча як асобы, як пісьменніка. Пры працы

над практ. 105 вучні могуць выкарыстаць адказы У. Караткевіча на пытанні карэспандэнта ў практ. 104.

Пасля знаёмства са складаназалежнымі сказамі з рознымі відамі даданых частак настаўніку варта падсумаваць побытыя вучнямі веды, на што скіраваны матэрыял § 22 «Сінтаксічны рабор складаназалежнага сказа». З гэтай мэтай настаўнік можа прапанаваць вучням пазнаёміцца з парадкам рабору і ўзорами пісьмовага і вуснага рабору складаназалежнага сказа на с. 114—115, звяртаючы ўвагу на п. 8 парадку рабору, які патрабуе разабраць як просты сказ кожную граматычную частку.

Пасля гэтага вучні робяць вусны сінтаксічны рабор сказаў **практ. 106** і пісьмовы сінтаксічны рабор сказаў **практ. 107**. Пры выкананні практ. 107 настаўнік можа прапанаваць кожнаму вучню асобны сказ для пісьмовага рабору. Пры спісванні сказаў вучні павінны расставіць знакі прыпынку.

Складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі

Мэты:

- сфарміраваць уяўленне пра складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі, іх будову і значэнне;
- сфарміраваць уменні: знаходзіць складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі ў тэкстах, вызначаць колькасць даданых частак у гэтых сказах; устанавліваць, што яны паясняюць, вызначаць сэнсавыя адносіны паміж часткамі, сродкі сувязі, від падпарадкавання даданых частак — паслядоўнае, сузалежнае (аднароднае і неаднароднае), змешанае; будаваць схемы складаназалежных сказаў з некалькімі даданымі часткамі (гарызантальную і вертыкальную); будаваць складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі, інтанаваць іх, правільна ставіць знакі прыпынку на мажы частак; праводзіць сінанімічныя замены — перабудоўваць простыя сказы ў складаназалежныя з некалькімі даданымі часткамі.

Вывучэнне тэмы, выкладзенай у § 23 «Складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі», вучні пачынаюць са знаёмства з тэарэтычным матэрыялам. Настаўнік можа арганізаваць чытанне матэрыялу ўслых, пры гэтым ён тлумачыць адрозненне гарызантальнай і вертыкальнай схем сказа: рознае графічнае абзначэнне галоўнай і даданай часткі; у гарызантальнай схеме залежнасць даданай часткі ад галоўнай паказваецца стрэлкамі, у вертыкальнай — прамымі лініямі; у гарызантальнай схеме знакам [-X-] паказваецца, што даданая частка паясняе ўсю галоўную, і расстаўляюцца знакі прыпынку паміж часткамі і ў канцы сказа, у вертыкальнай схеме гэта не робіцца. Пасля прачытання тэарэтычнага матэрыялу праводзіцца праверка яго засваення метадам гутаркі.

Набытыя тэарэтычныя веды вучні пачынаюць замацоўваць, выконваючы **практ. 108**. Пры гэтым фарміруюцца ўменні будаваць вертыкальныя і гарызантальныя схемы складаназалежных сказаў з некалькімі даданымі часткамі, размяжоўваць сказы з сузалежным і паслядоўным падпарадкаваннем, а таксама ўдасканальваюцца ўменні вызначаць сэнсавыя адносіны паміж часткамі, размяжоўваць падпарадкавальныя злучнікі і злучальныя словы.

На фарміраванне ўменняў рабіць сінанімічныя замены, будаваць складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі накіравана **практ. 109**. Настаўнік можа ўскладніць заданне і прапанаваць вучням размежаваць у пабудаваных сказах падпарадкавальныя злучнікі і злучальныя словы.

Практ. 110 прызначана для выпрацоўкі ў вучняў уменняў самастойна будаваць складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі па зададзеных схемах і вызначаць, што паясняе даданая частка ў галоўнай — слова, спалучэнне слоў ці ўсю галоўную частку.

Пры выкананні **практ. 111** вучні спачатку выразаюць чытаюць урываак з «Казак жыцця» Я. Коласа і тлумачаць пастаnouўку знакаў прыпынку ў ім, затым вызначаюць складаназалежны сказ з некалькімі даданымі часткамі, будуюць яго схе-

мы — гарызангалынуо і вертыкальнуо — і вызначаюць від падпарадкавальнай сувязі.

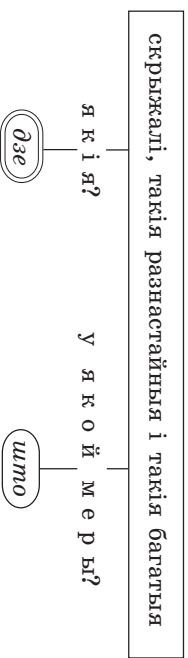
У з о р в ы к а н а н н я:

Але *скрызжалі зямлі, дзе запісваюцца казка-праўда і праўда-казка, такія разнастайныя і такія багатыя, што людзі вечна будучь іх чытаць і ўсяго не перачытаюць.*

Гарызантальная схема сказа:

Вертыкальная схема сказа:

Складаназалежныя сказы

3 паслядоўным, сузалежным і змешаным падпарадкаваннем частак, знакі прыпынку ў іх

Мэты:

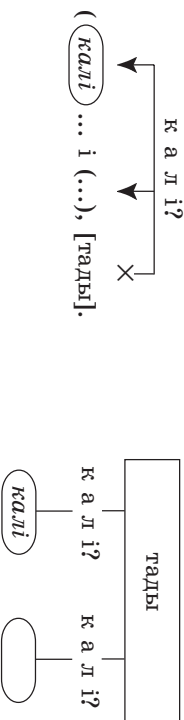
- абагульняць і сістэматызаваць веды пра складаназалежныя сказы;
- удаस्कналываць умённі: знаходзіць складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі ў тэкстах, вызначаць колькасць даданых частак, устанаўліваць, што яны павяняюць, вызначаць сэнсавыя адносіны паміж часткамі, сродкі сувязі, від падпарадкавання даданых частак; будаваць схемы складаназалежных сказаў з некалькімі даданымі часткамі; перабудоўваць простыя сказы ў складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі; пра-

водзіць поўны вусны і пісьмовы сінтаксічны разбор складаназалежнага сказа з некалькімі даданымі часткамі; ставіць знакі прыпынку ў складаназалежных сказах з паслядоўным, сузалежным і змешаным падпарадкаваннем частак; інтанаваць складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі; уклучаць складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі ў вусныя і пісьмовыя выказванні.

Працу над тэмай, выкладзенай у § 24 «Знакі прыпынку ў складаназалежных сказах з некалькімі даданымі часткамі», можна пачаць з выканання **практ. 112**, якое накіравана на ўдасканаленне ўменняў знаходзіць складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі, вызначаць від падпарадкавання частак, будаваць схемы сказаў, ставіць знакі прыпынку ў тых складаназалежных сказах з некалькімі даданымі часткамі, дзе сродкі сувязі частак апущаны. Настаўнік павінен нагадаць вучням, што пры пісьмовым тлумачэнні пунктуацыйных асаблівасцей сказаў, вызначэнні відаў падпарадкавальнай сувязі часткі сказа нумаруюцца.

У з о р в ы к а н а н н я:

¹⁾Калі вечер зносіў апошнія хмары і ²⁾ў сінім небе з'явілася лагоднае сонца, ³⁾тады валіней выхлалася. — Першая і другая часткі залежаць ад трэцяй (галюўнай) часткі і адзелены ад яе коскай. Паміж першай і другой часткамі коска не ставіцца, бо яны аднародныя і звязаны адзіночным спалучальным злучнікам *і*, у другой даданай частцы апущаны падпарадкавальны злучнік *калі*, каб пазбегнуць паўтарэння аднолькавых слоў.

Паміж часткамі сузалежнае аднароднае падпарадкаванне.

Арганізуючы работу над практ. 112 і інш., настаўнік павінен памятаць, што часта ўзнікаюць складанасці пры раздзяленні або нераздзяленні складаных злучнікаў тыпу *тэму што, для таго каб, да таго часу калі, з таго часу як і таму* пажадана падрыхтаваць наступную памятку:

Складаны злучнік р а з д з я л я е ц ц а коксай, калі:

- перад ім ёсць адмоўе **не**: Мы прыхелі сюды не для таго, каб зрыбы збіраць;
- перад ім ставяць абмежавальныя часціцы **толькі, нават, менавіта, як раз**: Я быў мецнейшы за многіх толькі таму, што ведаў многія законы;
- перад ім ёсць пабочнае слова ці словазлучэнне: Гэтага не робяць, ёйцаць, таму, што вынікаў чакаць трэба доўга;

- словы **тэму, таго** ставяць у аднародным радзе з іншымі членамі сказа: Ён не рашаўся падысці да дома і таму, што быў вельмі сціплы, і таму, што баяўся гнееў гаспадары.

Калі ж складаны злучнік знаходзіцца на пачатку складанага сказа або на яго пачатку лагічны націск, ён н е р а з д з я л я е ц ц а коксай. Напрыклад: *З таго часу як я пасяліўся тут, справы пайшлі вяселей. Нягледзячы на тое што я добра памятаю гэту паездку, яна мне здаецца чымсьці нерэальным. З таго часу як Сяргей бачыў у апошні раз сваю маці, прайшоў год.*

Практ. 113 комплекснае. Яго выкананне павінна ўдасканалаць уменне выразна чытаць тэкст, вызначаць яго тэмпу, стыль, мэту, адрасаць, вызначаць, у якой маўленчай сітуацыі можна выкарыстаць той ці іншы тэкст, ставіць у ім знакі прыпынку, будаваць схемы складаназалежных сказаў, рабіць сінанімічныя замены пэўных сінтаксічных канструкцый (канструкцый з дзееспрыметнікамі) складаназалежнымі сказамі.

Вывучэнне складаназалежнага сказа з некалькімі даданымі часткамі вучні завяршаюць працай над § 25 «Сінтаксічны разбор складаназалежнага сказа з некалькімі даданымі часткамі». Пры знаёмстве з матэрыялам параграфа вучні павінны заўва-

жыць, што пародак аналізу тэлага віду сказаў падобны на паслядоўнасць поўнага сінтаксічнага разбору складаназалежнага сказа з адной даданай часткай (§ 22).

Пасля гэтага можна прапанаваць выканаць **практ. 114**, якое мае на мэтах ўдасканаленне ўменняў вучняў перакладаць складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі з рускай мовы на беларускую і рабіць іх сінтаксічны разбор.

Мэтай **практ. 115** з’яўляецца ўдасканаленне ўменняў вучняў аналізаваць тэксты публіцыстычнага стылю, вызначаць тып маўлення, а таксама праводзіць фанетычны і словаўтваральны разбор пазначаных слоў. Два складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі прапануюцца для поўнага сінтаксічнага разбору.

Практ. 116 прызначана для ўдасканалення вучэбна-моўных уменняў, набытых у сувязі з вывучэннем складаназалежных сказаў з некалькімі даданымі часткамі. Пасля выразнага чытання тэксту, вызначэння яго тэмпы, стылю, падбору запалоўка вучні выпісваюць два складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі і будуюць іх схемы. Дадаткова можа быць праведзена праца па тлумачэнні знакаў прыпынку ў выпісаных сказах і іх поўны сінтаксічны разбор.

Узнаўленне і сістэматызаванне ведаў вучняў пра складаназалежныя сказы праводзіцца па пытаннях і заданнях, змешчаных на с. 129 вучэбнага дапаможніка ў рубрыцы «Паўтараем тэму».

БЯЗЗЛУЧНІКАВЫЯ СКЛАДАНЫЯ СКАЗЫ: БУДОВА, ЗНАЧЭННЕ, УЖЫВАННЕ

Паняцце пра бяззлучнікавыя складаныя сказ

(будова, сэнсава-граматычныя адносіны паміж часткамі,
сродкі сувязі частак)

Мэты:

- сфарміраваць уяўленне пра: сінтаксічныя прыметы бяззлучнікавых складаных сказаў — асаблівасці іх будовы, аднатыпныя і разнатыпныя граматычныя часткі бяззлучнікавых складаных сказаў, віды сэнсава-граматычных адносін паміж часткамі бяззлучнікавага складанага сказа, сродкі сувязі частак; сінанімічнасць: а) бяззлучнікавага складанага сказа і паслядоўнасці простых сказаў, б) бяззлучнікавых і складаназлуччаных сказаў, в) бяззлучнікавых і складаназалежных сказаў; такстаўтваральную ролю бяззлучнікавых складаных сказаў;
- сфарміраваць умовні: знаходзіць бяззлучнікавыя сказы ў тэкстах і правільна інтанаваць іх; распазнаваць бяззлучнікавыя складаныя сказы з аднатыпнымі і разнатыпнымі граматычнымі часткамі; вызначаць сэнсава-граматычныя адносіны паміж часткамі бяззлучнікавага складанага сказа; рабіць сінтаксічны разбор бяззлучнікавых складаных сказаў; выконваць сінанімічную замену: а) бяззлучнікавага складанага сказа на паслядоўнасць простых сказаў, б) бяззлучнікавых складаных сказаў на складаназлуччаныя сказы, в) бяззлучнікавых складаных сказаў на складаназалежныя сказы; выкарыстоўваць бяззлучнікавыя складаныя сказы ў вусным і пісьмовым маўленні;
- удасканальваць умовні: вызначаць тэму і асноўную думку тэксту; праводзіць стылістычны аналіз мастацкага тэксту.

Перад вывучэннем тэмы неабходна паўтарыць тыпы складаных сказаў. Для гэтага можна выкарыстаць табліцу «Асноўныя віды складаных сказаў», змешчаную на с. 22 вучэбнага дапаможніка. Вучні ўспомняць складаназлуччаныя, складаназалежныя і бяззлучнікавыя складаныя сказы, прывядуць свае прыклады.

Успрыманне структуры бяззлучнікавага складанага сказа арганізуецца з дапамогай **практ. 117**. Прачытаўшы першую страфу верша, вучні вызначаюць, што яна складаецца з бяззлучнікавага складанага сказа (¹*За гэж сонца патухае, // ²За гор выходзіць маладзік*) і простага сказа (*Дзівічына лобая чакса // Мые ў прысадах маладых*). У другой строфе таксама тры граматычныя часткі, тры граматычныя асновы, але гэта складаны сказ з рознымі відамі сувязі частак: бяззлучнікавай і злучнікавай. (Вучні яшчэ гэтай тэмы не вывучалі, таму можна толькі засяродзіць увагу на першай частцы строфы: *Адзін выходжу на дарогу, // Вуйное жыта ледзь шуміць*). Трэцяя строфа — бяззлучнікавы складаны сказ, які складаецца з чатырох частак (¹*Іржучь дзевь коні пры дарозе, // ²З жытой дыміцца свежы пах, // ³Шуміць зялёныя барозы, // ⁴Начной імгой сіне шлях*). Асноўны сродак сувязі частак — інтанацыя.

Пасля выканання практыкавання вучні самастойна чытаюць першыя два абзацы § 26 «Паняцце пра бяззлучнікавыя складаныя сказы». Ступень усведамлення прачытанага ўстанаўліваецца ў працэсе гутаркі па пытаннях настаўніка. Настаўнік дадае, што бяззлучнікавыя складаныя сказы з аднатыпнымі часткамі набліжаюцца да складаназлуччаных сказаў. Калі падставіць злучальныя злучнікі, часткі такіх бяззлучнікавых складаных сказаў вызначаюцца адноснай самастойнасцю, незалежнасцю, выражаюцца адносіны або адначасовасці, або паслядоўнасці падзей. Таксама паміж аднатыпнымі часткамі бяззлучнікавага складанага сказа могуць выражацца супастаў-

ляльня і супрацьпастраўляльня адносіны. Бяззлучнікавыя складаны сказ з разнаглыпнымі часткамі набліжаецца да складаназалежнага сказа, калі падставіць падпарадкавальны злучнік ці злучальнае слова. У такім сказе адна частка паясьняе, удакладняе, канкрэтызуюе другую. Пасля гэтых тлумачэнняў настаяніка вучні чытаюць § 26 поўнасьцю.

Практ. 118, мэта якога — сфарміраваць умённі распазнаваць бяззлучнікавыя складаныя сказы і вызначаць сэнсавыя адносіны паміж іх граматычнымі часткамі, прапануецца для вуснага выканання.

У з о р а з в а ж а н н я:

Другі сказ тэксту з’яўляецца бяззлучнікавым складаным сказам, ён складаецца з дзвюх частак: 1) *У канцы красавіка на збуццелу раннюю зямлю пайшлі спачатку доўгія золькі дажджы, як увосень;* 2) *заклонила на полі ралля.* Граматычная аснова першай часткі — *пайшлі дажджы*; другой часткі — *заклонила ралля*. Паміж часткамі гэтага сказа выражаюцца часавыя адносіны паслядоўнасці.

Мэта практ. 119 — сфарміраваць уяўленне пра сінтаксічныя прыметы бяззлучнікавых складаных сказаў, асабліва сці будовы аднаглыпных і разнаглыпных частак.

Выконваючы гэта практыкаванне, вучні самастойна выпісваюць 1, 6, 7-ы сказы. Першы і шосты сказы складаюцца з аднаглыпных частак, паколькі пры падстаноўцы злучнікаў паміж часткамі гэтага сказа спановацца падобнымі на складаназлучаныя сказы з часавымі адносінамі. Калі пры дапамозе злучніка *калі* — *то* звязаць часткі 7-га сказа, то ён пачынае нагадваць складаназалежны сказ: *Калі мужык ваяе, то зямля пачае*. Значыць, у бяззлучнікавым складаным сказе *Мужык ваяе* — *зямля пачае* часткі разнаглыпныя. Паміж імі вызначаюцца ўмоўныя адносіны.

На матэрыяле **практ. 120** фарміруецца ўменне размяжоўваць простыя сказы з аднароднымі членамі і бяззлучнікавыя складаныя сказы. Гэта можна выканаць такім чынам: запіс-

ваюцца нумары простых і складаных сказаў у табліцу, а адзін сказ кожнага віду запісваецца поўнасьцю:

Простыя сказы з аднароднымі членамі	Бяззлучнікавыя складаныя сказы
2, 3, 5, 7 (2), 9	1, 4, 6, 7 (1), 8
<i>Лёгія пушышкі <u>маталі</u>, <u>кружыліся</u> ў <u>наветры</u> і <u>асядалі</u> на <u>дрэвы</u>, на <u>аголены</u> <u>кусты</u> <u>бязу</u> ў <u>нашым</u> <u>аградоўчыку</u> <u>над</u> <u>акном</u>.</i>	<i>Дождж <u>ідзе</u> <u>прамяністы</u> і <u>дробны</u>, <u>пахнуць</u> <u>мтай</u> <u>мокрыя</u> <u>лугі</u>.</i>

У **практ. 121** трэба перабудаваць бяззлучнікавыя складаныя сказы ў простыя. Ва ўмове практыкавання ставіцца пытанне: «Ці заўсёды магчыма такая перабудова?» Безумоўна, вучні павінны ўспомніць, што бяззлучнікавыя складаныя сказы з аднаглыпнымі часткамі, якія нагадваюць складаназлучаныя сказы, можна перабудаваць у простыя. Напрыклад, другі сказ так: *Церуці дробны асенні дажджык. Далеч была заслана імглою. Дзвюху пранізілівы, халодны вецер, чапвёрты сказ: На небе міцелі вялікія колкія зоркі. Марознае наветра дыхнула бадзёрсцю, пяты сказ: Ідзе апошні рашчыч на ступі на векавыя балоты. Узброеныя магнітныя машынамі лодзі ператвароць іх у пладоносныя, ураджайныя зямлі.* Бяззлучнікавыя складаныя сказы пад нумарамі 1, 3, 6, 7 нельга перабудаваць у простыя, бо іх часткі разнаглыпныя, г. зн. нераўназначныя.

Практ. 122 садзейнічае развіццю маўлення вучняў, фарміруе ўменне перакладаць тэкст з рускай мовы на беларускую. У працэсе работы над перакладам неабходна звярнуць увагу вучняў на некаторыя лексічныя і граматычныя асаблівасці беларускай мовы.

Слоўнік

вельчэствэнно — *вельчына*, *вялікасна*
вяхурь — *віхор*, *віхура*

к вечеру — *над вечар*
на дворе — *на дварэ* (а не *на двары*) у значэнні «на вуліцы»
погрузілі во мрак — *агарнулі цемрай*
рэзкий — *рэзкі, прарэзісты*
сверкала — *бліскала*
сумерки — *змрок, змярканне*

Пасля перакладу вучні прачытаюць тэкст на беларускай мове і адкажуць на пытанні настаўніка:

— Ці ўдалося ў перакладзе на беларускую мову перадаць набліжэнне навалыніцы і саму навалыніцу?

— Чаму ў першым сказе перад злучнікам *як* (*як у бані*) ставіцца коска, а ў перадапошнім сказе перад тым самым злучнікам (*як з вядра*) коска не ставіцца? (У першым сказе *як у бані* — параўнанне, заўсёды выдзяляецца коскамі; у перадапошнім сказе *як з вядра* таксама параўнанне, але яно выражана фразеалагізмам, таму коскамі не выдзяляецца.)

Каб правільна выканаць **практ. 123**, вучні павінны паўтарыць тэарэтычны матэрыял пра аднатыпныя і разнатыпныя часткі бяззлучнікавых складаных сказаў, пра сэнсавыя адносіны паміж аднатыпнымі часткамі такіх сказаў, а таксама пра сэнсавыя адносіны паміж часткамі складаназлуччаных сказаў. Гэта неабходна для параўнання бяззлучнікавых складаных сказаў з сінанімічнымі складаназлуччанымі сказамі.

Настаўнік можа запытацца ў вучняў:

— У залежнасці ад чаго часткі бяззлучнікавых складаных сказаў падзяляюцца на аднатыпныя і разнатыпныя? (У залежнасці ад значэння, структуры, інтанацыі.)

— Ахарактарызуйце бяззлучнікавы складаны сказ з аднатыпнымі часткамі. (Бяззлучнікавы складаны сказ з аднатыпнымі часткамі ўяўляе сабой адзінства дзвюх і больш раўназначных частак, якія звязваюцца пры дапамозе пералічальнай інтанацыі. Такі сказ лёгка можна перабудаваць у складаназлуччаны, калі падставіць паміж часткамі злучальны(я) злучнік(і).)

— Якія сэнсавыя адносіны могуць выражацца паміж аднатыпнымі часткамі бяззлучнікавых складаных сказаў? (Часавыя адносіны паслядоўнасці ці адначасовасці дзеянняў; супастаўляльныя і супрацьпастаўляльныя адносіны.)

— Якія сэнсавыя адносіны могуць выражацца паміж часткамі складаназлуччаных сказаў? (Стагучальныя (адносіны паслядоўнасці і адначасовасці дзеяння); супраціўныя (супастаўляльныя і супрацьпастаўляльныя адносіны); размеркавальныя адносіны).

Пасля гэтага вучні перабудоўваюць бяззлучнікавыя складаныя сказы ў складаназлуччаныя.

Мета выканання **практ. 124** — фарміраваць і ўдасканальваць умовы ўспрымання змест тэксту, асэнсоўваць падзеі, апісанья ў тэксце, вызначаць таму і асноўную думку тэксту, даваць заглавак тэксту, праводзіць яго стылістычны аналіз.

Пасля прачытання тэксту высьвятляецца, што:

а) тема тэксту (тое, пра што расказваецца): *хлопчык Сеўка заблудзіўся ў лесе ў мяцеліцу*; асноўная думка (дзя, або тое, што аўтар хацеў сказаць): *сабака — надзейны сябар чалавека (калі ё не Шарык, усё ё трагічна закончылася)*. Заглавак можа адпавядаць тэме тэксту, напрыклад «Заблудзіліся ў завіруху», або асноўнай думцы, напрыклад «Сабака — вырававальнік»;

б) стыль тэксту — *мастыцкі* (аўтар з дапамогай вобразных моўных сродкаў расказаў, як знямогся хлопчык у завіруху, абясцілеў і гатоў быў сеці ў снег. Гэтага не дазволіў зрабіць Шарык: пачынаў брахаць, падб'ягаць, аблізваць цёплым языком твар Сеўку, тузаць павадок. Сева даверыўся Шарыку, і Шарык вывеў на дарогу, якая вяла дадому);

в) тып маўлення — *апавяданне*.

Для арганізацыі работы па тлумачэнні знакаў прыпынку паміж часткамі складаных сказаў можна падзяліць тэкст на 3 часткі (першы абзац тэксту аналізуе варыянт I; палову другога абзаца — варыянт II; ад слоў *Можна, яны заблудзіліся...* — варыянт III).

Знакі прыпынку паміж часткамі ў бяззлучнікавых складаных сказах

Мэты:

- сфарміраваць уяўленне пра ўмовы выбару знакаў прыпынку (коскі, кропкі з коскай, двукроп'я, працяжніка) для пасраноўкі паміж граматычнымі часткамі ў бяззлучнікавых складаных сказах пры афармленні гэтых сказаў на пісьме;
- сфарміраваць уменні: знаходзіць сэнсава-граматычныя часткі, якія патрабуюць пунктуацыйнага раздзялення ў структуры бяззлучнікавых складаных сказаў; выбіраць знакі прыпынку для пасраноўкі паміж граматычнымі часткамі ў бяззлучнікавых складаных сказах; абгрунтаваць выбар знакаў прыпынку і месца іх пасраноўкі ў бяззлучнікавых складаных сказах (праводзіць пунктуацыйны разбор бяззлучнікавага складанага сказа);
- удаस्कналаваць уменні: вызначаць тып сказа паводле колькасці граматычных асноў; распазнаваць тыпы складаных сказаў; распазнаваць бяззлучнікавыя складаныя сказы ў тэксце; вызначаць сэнсава-граматычныя адносіны паміж часткамі ў бяззлучнікавых складаных сказах, у складаназлуччаных сказах, у складаназалежных сказах; інтанаваць бяззлучнікавыя складаныя сказы; перабудоваць бяззлучнікавыя складаныя сказы ў паслядоўнасць простых сказаў, у складаназлуччаныя сказы, у складаназалежныя сказы, складаназлуччаныя сказы, складаназалежныя сказы ў бяззлучнікавыя складаныя сказы; будаваць паводле схемы бяззлучнікавыя складаныя сказы з рознымі сэнсава-граматычнымі адносінамі паміж часткамі; праводзіць сінтаксічны разбор (пісьмовы і вусны) бяззлучнікавых складаных сказаў; выкарыстоўваць бяззлучнікавыя складаныя сказы ў вусным і пісьмовым маўленні пры перакладзе тэкстаў з рускай мовы на беларускую; вызначаць

тэму і асноўную думку тэксту; праводзіць стылістычны аналіз тэксту; складаць працяг тэксту ў жанры казкі; ствараць тэкст на лінгвістычную тэму паводле плана.

Для падвыдання вучняў да тэмы, выкладзенай у § 27 «Коска і кропка з коскай у бяззлучнікавых складаных сказах», выконваецца **практ. 125**. Задаюцца наступныя пытанні:

— Колькі частак у першым сказе? (3 часткі.)

— Як адбываюцца (адначасова ці паслядоўна) падзеі (дзеянні), апісаныя ў частках бяззлучнікавага складанага сказа? (Паслядоўна.)

— З якой інтанацыяй чытаецца сказ? (З інтанацыяй пералічэння.)

— Якія знакі прыпынку ставяць паміж часткамі? (Коскі.)

Вучні, аналізуючы 3-і і 4-ы сказы, адкажуць, чаму на мяжы частак ставяць кропка з коскай. (У 3-м сказе дзве граматычныя часткі. Першая — *1)Рэчкі бурлівыя, учора санлівыя, сёння ўстали, плывуць і бурляць*. Частка развітая, ускладненая аднароднымі выказнікамі — *устали, плывуць і бурляць*. Другая частка — *2)Рыбі шмглівыя скачучы, купаюцца, к небу прыветна з вадзіцы глядзяць* — таксама развітая, ускладненая аднароднымі выказнікамі — *скачучы, купаюцца, глядзяць*. Паколькі граматычныя часткі гэтага сказа з'яўляюцца ўскладненымі і маюць свае знакі прыпынку — коскі, паміж імі ставіцца кропка з коскай. У 4-м сказе таксама дзве граматычныя часткі. Першая граматычная частка развітая; другая частка развітая, з аднароднымі азначэннямі, са сваімі знакамі прыпынку. Таму паміж гэтымі часткамі таксама ставіцца кропка з коскай.)

Пасля чытання § 27 выконваецца **практ. 126** (вусна), накіраванае на фарміраванне ўмення абгрунтаваць пасраноўку коскі або кропкі з коскай паміж часткамі бяззлучнікавага складанага сказа. Вучні будуць знаходзіць граматычныя часткі бяззлучнікавых складаных сказаў, высвятляць, ці ёсць у іх структуры аднародныя або адасобленыя члены сказа і тлумачыць пасраноўку коскі ці кропкі з коскай на мяжы частак.

Практ. 127 удаस्कаныльвае ўменні вызначаць грамагчычныя часткі ў бяззлучнікавым складаным сказе і ставіць коску паміж імі. Гэта практыкаванне можна выканаць па варыянтах: варыянт I — спісаць сказы пад нумарамі 1—3; варыянт II — спісаць сказы пад нумарамі 4—6; варыянт III — спісаць сказы пад нумарамі 7—9.

Апошняя прыказка аналізуецца вусна. Спісаўшы прыказкі, паставіўшы знакі прыпынку, вучні раскладваюць значэнне прыказак.

Практ. 128 фарміруе ўменні выбіраць і тлумачыць знакі прыпынку — коску або кропку з коскай — паміж грамагчычнымі часткамі бяззлучнікавых складаных сказаў.

Для перагляду тэксту на беларускую мову вучняў можна размржкаваць па групах. Пасля таго як кожная група пісьмова перакладзе частку тэксту, вучні працягваюць увесць тэкст па-беларуску і абгрунтоўваюць выбраныя знакі прыпынку і месца іх пастаноўкі ў запісаных сказах. Вучням прапануецца слоўнік.

Слоўнік

-
- 1) *Для 1-й групы:* неохвартны — *неахлпны, неабдымны*
 протыгнулаць — *працягнулася*
 сглошной — *сугэльны*
 степь — *стэп*
 2) *Для 2-й групы:* велічэствены — *вялікасны, велічны*
 дремучый — *дрыжучы, глухі*
 непролазный — *непралазны*
 роща — *раі*
 3) *Для 3-й групы:* возносятся — *ўзнімаюцца, ўзносяцца*
 качаются — *калышчуцца, хістаюцца, гайдаюцца*
 колокольная — *званіца*
 4) *Для 4-й групы:* богатырский — *волатайскі*
 робкий — *нясмельны, багзлівы*
 трепещет — *дрыжыць, тралечыцца*
 убранство — *убранне*
-

У працэсе работы над перакладам рэкамендуем звярнуць увагу на сказ другога абзаца. У рускім варыянце ў сказе Свет-

лы и высоки сосновые боры, темны, непролазны дремучие ельники, веселы и кудрявы берёзовые рощи, величественны и зелены дубравы! 4 грамагчычныя часткі, кожная з якіх па-добная на д в у х с а с т а ў н ы с к а з, у якім іменная частка састаўнога іменнага выказніка выражана прыметнікам у кароткай форме. Як вядома, прыметнікі ў кароткай форме рэдка ўжываюцца ў беларускай мове. Пры перакладзе яны, як правіла, замяняюцца на прыметнікі ў поўнай форме. У беларускім варыянце гэты сказ будзе мець таксама 4 грамагчычныя часткі, але пры гэтым памянаецца парадак слоў у кожнай частцы: 1) Сосновыя боры светлыя і высокія, 2) дрыжучыя ельнікі цёмныя, непралазныя, 3) барозавыя гаі вясёлыя і кудравыя, 4) дубровы велічныя і зялёныя.

У працэсе работы над практ. 129 вучням прапануецца вызначыць тэму казкі (бедны мужычок захацеў стаць багатым) і яе асноўную думку (каб стаць багатым, трэба добра працаваць), а таксама падабраць заглавак (заглавак казкі можа быць звязаны з тэмай «Як бедны мужычок марыў разбагацець»).

Практ. 130 накіравана на выпрацоўку ўмення праводзіць пунктуацыйны разбор бяззлучнікавых складаных сказаў.

У з о р р а з в а ж а н н я:

1) Вецем-прыгаршчамі кліёны дажджавыя кроплі ловаць; 2) як жаніх, стаіць зялёны, чыста вымыты ядловец. Паміж часткамі бяззлучнікавага складананага сказа стаіць кропка з коскай, таму што часткі аднагалыпныя, у іх выражанацца часавыя адносіны (дзевяні адбываюцца адначасова), часткі развітыя, другая частка ўскладненая параўнаннем (*як жаніх*). Інтанацыя к канцу першай часткі паніжаецца і робіцца паўза большшая, чым патрабуецца для пастаноўкі коскі.

Практ. 131 прызначана для фарміравання ўменняў перабудоўваць складаназлуччаныя сказы ў бяззлучнікавыя складаныя сказы і расстаўляць знакі прыпынку на мяжы частак

бяззлучнікавых складаных сказаў. Каб правільна паставіць знакі прыпынку паміж часткамі ўтворанага сказа, трэба прааналізаваць змест частак, іх будову, інтанацыю сказа, знакі прыпынку ў сярэдзіне частак.

У з о р р а з в а ж а н н я:

Зялёныя кветкі павыбікаліся ўжо на свет скрозь сухое выцвіўшае лісце, і прынадныя пахі разлівалі ў паветры малядая чаромха. Гэта складанаазлучаны сказ. Калі апусціць спалучальны злучнік і, атрымаецца бяззлучнікавы складаны сказ: ^{1)Зялёныя кветкі павыбікаліся ўжо на свет скрозь сухое выцвіўшае лісце,} ^{2)прынадныя пахі разлівалі ў паветры малядая чаромха.} Граматычныя часткі дадзенага сказа аднатыпныя. З'явы, пра якія гаворыцца ў гэтых частках, адбываюцца адначасова. Пры чытанні сказа выкарыстоўваецца інтанацыя перадычэння. Гэта значыць, што паміж граматычнымі часткамі трэба паставіць коску.

Перад глумачэннем новага матэрыялу, прадстаўленага ў § 28 «Дзюкроп'е ў бяззлучнікавых складаных сказах», неабходна ўспомніць пра сэнсавыя адносіны паміж часткамі бяззлучнікавага складанага сказа. Настаўнік можа нагадаць вучням, што бяззлучнікавы складаны сказ з аднатыпнымі часткамі — гэта адзінства дзвюх і больш раўназначных частак. Падставіўшы злучнік паміж аднатыпнымі часткамі, можна атрымаць складанаазлучаны сказ. Бяззлучнікавы складаны сказ з разнаатыпнымі часткамі ўяўляе сабой адзінства нераўназначных частак, дзе другая частка паясняе, дапаўняе першую. Калі ўставіць падпарадкавальны злучнік паміж такімі часткамі, то атрымаецца складанаазалежны сказ.

Праводзіцца назіранне за моўным матэрыялам **практ. 132**. Вучні чытаюць бяззлучнікавыя складаныя сказы і высьвятляюць, якія адносіны паміж іх граматычнымі часткамі. У 1-м, 3-м сказах паміж часткамі выражаюцца прычыннымя сэнсавыя адносіны, бо ад першай часткі да другой можна паставіць пытанне *п а я к о й п р ы ч ы н е?*: 1) *Дуг заціўся галасамі* (п а я к о й п р ы ч ы н е?), *тату што да яго ва ўсе*

канны выйшлі стройнымі радамі загараўля касцы; 2) *Вясне хочацца прывесці на сакавітую траву* (п а я к о й п р ы ч ы н е?), *бо каштанай факельнае шэсце ёй закружыла галаву.* У 2-м сказе другая частка раскрывае змест першай часткі, ад першай часткі да другой можна паставіць пытанне *я к і і м е н н а?*: *Год вытай шчаслівы і ўраджайны* (я к і і м е н н а?): *ва ўсіх садах агрэт і слівы, клубнікі поевы агарод.* У 4-м сказе другая частка дапаўняе змест першай, развіваючы выказнік: *дачкаўся* (ч а г о?), *што летам і зімою каля крыніцы палараць цвіце.*

Далей неабходна арганізаваць працу над пунктуарыйным правілам (с. 142—143). Вучні чытаюць правіла самастойна. Затым у парах абмяркоўваюць выпадкі, калі паміж разнаатыпнымі часткамі бяззлучнікавых складаных сказаў ставіцца дзюкроп'е.

На дошцы можна запісаць тры схемы:

бо; таму што
[] : [прычына]

а іменна

[] : [паясненне, удакладненне]

як; што; і ўбачыў, што;
і пачуў, што

[] : [дапаўненне, развіццё выказніка]

Выкарыстоўваючы прапанаваныя схемы, вучні сфармулююць правіла пастаноўкі дзюкроп'я паміж разнаатыпнымі часткамі бяззлучнікавага складанага сказа.

Для замацавання тэарэтычнага матэрыялу прапануецца вучня выканаць **практ. 133**, мэта якога — удакладнаць уменне абгрунтаўваць выбар знака прыпынку (дзюкроп'я, коскі, кропкі з коскай) паміж граматычнымі часткамі ў бяззлучнікавым складаным сказе. Вучні чытаюць 1-ы сказ і тлумачаць, што тут дзве разнаатыпныя часткі: ^{1)Успомніліся кадры ваеннай хронікі:} ^{2)салдаты развіваюцца са сваёй гарматаю, цалюць}

нагрэты майскім сонцам ствол. Другая частка паясняе, удакладняе першую частку, паміж імі можна ўставіць словы *а імена*. У 2, 3, 4, 10-м сказах — аднатыпныя часткі з часавымі адносінамі, паміж часткамі ставіцца коскі і кропка з коскай. У 5, 6, 8, 9-м сказах часткі разнатыпныя, другая частка раскрывае прычыну таго, пра што гаворыцца ў першай частцы, таму паміж часткамі ставіцца двукроп'е. У 7-м і 11-м сказах таксама разнаатыпныя часткі, але другая частка дапаўняе першую і паміж імі можна ўставіць злучнік *што*. Паміж граматычнымі часткамі ў 7-м і 11-м сказах таксама ставіцца двукроп'е.

Практ. 134 выконваецца вучнямі для замацавання ведаў пра ўмовы пастаноўкі знакаў прыпынку паміж граматычнымі часткамі бяззлучнікавага складанага сказа. Дадзенае практыкаванне фарміруе ўменні выбіраць знак прыпынку на мяжы граматычных частак у бяззлучнікавых складаных сказах і абгрунтоўваць выбар і месца знака прыпынку пры афармленні такіх сказаў на пісьме. Практыкаванне выконваецца па варыянтах:

варыянт I — сказы пад нумарамі 1—5;

варыянт II — сказы пад нумарамі 6—10.

Першыя два сказы вучні абодвух варыянтаў пералісваюць у шпыткі, а астатнія сказы не спісваюць, а будуюць схемы. Напрыклад:

Схема трэцяга сказа: [], [], [].

Схема чацвёртага сказа: [] : [], [].

Пасля выканання практыкавання адбываецца яго праверка з вызначаннем сэнсавых адносін паміж часткамі бяззлучнікавых сказаў.

Асабіваю ўвагу вучняў неабходна звярнуць на **практ. 135**, накіраванае на фарміраванне ўменняў перабудоўваць складана-залежныя сказы ў бяззлучнікавыя, вызначаць сэнсава-граматычныя адносіны паміж граматычнымі часткамі бяззлучнікавага складанага сказа і, абшпіраючыся на аналіз гэтых адносін, ставіць двукроп'е на мяжы частак бяззлучнікавага сказа.

Перабудовуючы складаназалежныя сказы ў бяззлучнікавыя складаныя сказы, вучні павінны ўспомніць пра віды даданых частак — гэта дапаможа ім правільна паставіць знакі прыпынку. Першыя два сказы аналізуюцца калектыўна.

У з о р р а з в а ж а н н я:

Размова была простая і шчырая, (бо) яна ішла ад сэрца — складаназалежны скас; складаецца з дзвюх граматычных частак: *Размова была простая і шчырая* — гагоўная частка; *(бо) яна ішла ад сэрца* — даданая. Граматычныя часткі звязаны падпарадкавальным злучнікам *бо*. Даданая частка — акалічэнная прычыны, паясняе гагоўную частку. Калі апусціць падпарадкавальны злучнік *бо*, то скас стане бяззлучнікавым. Паміж часткамі ўтворанага бяззлучнікавага складанага сказа ставіцца двукроп'е, таму што другая частка раскрывае прычыну таго, пра што гаворыцца ў першай частцы: *Размова была простая і шчырая: яна ішла ад сэрца*.

Практ. 136 з'яўляецца комплексным. З яго дапамогай удасканальваюцца вучэбна-моўныя, правапісныя і маўленчыя ўменні, а іменная: распазнаваць бяззлучнікавыя складаныя сказы ў тэксце, праводзіць іх пунктуацыйны разбор, аналізаваць змест, стыль і тып тэксту.

Вучні чытаюць тэкст практыкавання самастойна. У працесе аналізу тэксту высвятляюцца: т э м а т э к с т у (значэнне вады, рэчак, азёр у жыцці чалавека) і яе п а д т э м а (чуласць, дабрыва, спагадлівасць людзей, якія звязаны з рэкамі, азёрамі), а с н о ў н а я д у м к а т э к с т у (прырода — духоўны лекар чалавека, таму трэба берагчы рэкі, азёры і наогул прыроду), тып маўлення (разважанне, бо аўтар даказвае, што «ва ўсе часы яна [вада] шмат значыла для чалавека — ратавала ад засухі, голаду»; калі вады будаваліся млыны, на рэках — плаціны для арашэння, па водных шляхах перавозіліся грузы; вада — пастаянны лекар, дае сілы, бадзёрасць, здароўе...), стыль маўлення (публіцыстычны стыль, для якога характэрны дакладнасць, даступнасць, адкрытасць аўтарскай

пазіцыі, выкарыстанне агітацыйна-прапагандысцкіх сродкаў), магчымы загаловак («Веражыце прыроду!» або «Прырода — лекар чалавека»). Тэкст адрасуецца шырокаму колу чытачоў з мэтай зварнуць увагу на нашы вадаёмы, рэчкі, азёры, на тое, якую выдкую карысць яны прыносяць чалавеку. Аўтар заклікае бератчы прыроду.

У гэтым тэксце трэці і чацвёрты сказы з’яўляюцца бяззлучнікавымі складанымі сказамі. Вучні праналязіуюць іх структуру і значэнне (сэнсава-граматычныя адносіны паміж часткамі), тлумачаць выбар і месца знакаў прыпынку.

У рубрыцы «Гэта варта ведаць» змешчана навуковае паведамленне М. Кавалёвай пра неалагізмы. Пасля чытання тэксту вучні могуць прывесці новыя словы, якія ўзніклі за апошнія 5—10 гадоў. Гэта могуць быць словы, звязаныя з мабільнымі тэлефонамі ці камп’ютарамі.

Практ. 137 удаस्कналывае ўменні вучняў перакладаць тэкст з рускай мовы на беларускую і абгрунтоўваць паспаноўку знакаў прыпынку (іх выбар і месца) у складаных сказах.

Настаўнік павінен патлумачыць вучням, што такое *квядра-тура круга* — ‘задача на пабудову квадрата, роўнавыліката дадзенаму кругу (спробы рашыць яе не мелі поспеху)’. У фразеалогі гэты ўстойлівы выраз тлумачыцца так: ‘невыврашальная задача’. Аўтар апавядання «Квадратура круга», з якога ўзяты ўрывак, — амерыканскі пісьменнік О. Генры.

Слоўнік

- вторжение — *умшанне*
 древесный спирт — *драўняны спирт*
 жесткий — *жорсткі*
 излияние — *шчырае выказанне*
 искusstвенный — *ненатуральны, штучны*
 кокетка — *какетка*
 купола храмов — *купалы храмаў*
 курьезный — *кур’ёзны*
 линия — *лінія*
 лукавство — *хітрасць, хітрыкі*

- невинность — *нявінасць, найўнасць*
 невинный — *бязвінны, найўны*
 обручальное кольцо — *заручальныя пярсцёнак*
 оплывать — *абліваць, абліваць*
 округлено — *акруглена*
 округленность — *акругленасць*
 отклонение — *адхіленне*
 площадь — *пляцоўка*
 прямолинейность — *прамаляйнасць*
 развлечение — *забава, пацеха*
 совершенство — *дасканаласць*
 терпит изменения — *цярпіць змены*
 утрачивают — *траціць*

Перед вывучэннем § 29 «Працяжнік у бяззлучнікавых складаных сказах» выконваецца **практ. 138**. Практыкаванне накіравана перш за ўсё на фарміраванне ўмення інтанаваць бяззлучнікавыя складаныя сказы з пэўнымі сэнсава-граматычнымі адносінамі паміж часткамі: першая частка кожнага сказа чытаецца з павышэннем голасу, робіцца доўгая паўза, другая частка прагаворваецца як звычайны просты сказ (з паніжэннем голасу к канцу сказа). Інтанацыйны малюнак прыведзеных у практыкаванні сказаў можна паказаць на схеме:

Аналізуючы структуру сказаў, вучні вызначаць, што сказы пад нумарамі 1, 3—8, 10, 11, 13 складаюцца з разнаглыпных частак; пры падстаноўцы злучнікаў паміж часткамі яны ператвараюцца ў складаназалежныя сказы. Вучні чытаюць першы сказ *Адзін раз зманіш* — *другі раз не паверашь і перабудуваецца* або ў складаназалежны: *Калі адзін раз зманіш, то другі раз не паверашь*. У першай частцы тэлага сказа называецца ўмова таго, пра што гаворыцца ў другой частцы: *другі раз не паверашь* (П р ы я к о й у м о в е?), *калі адзін раз зманіш*. Другі сказ *Гультай за работу* — *мазоль за руку* вучні пера-

будуваюць у складаназлучаны сказ з супраціўным злучнікам *а: Гудмай за работу, а жазоль за руку*.

Пасля аналізу ўсіх бяззлучнікавых сказаў вучні робяць вывад: каб не памыліцца ў пастаноўцы працяжніка паміж часткамі бяззлучнікавага складанага сказа, трэба паспрабаваць перабудаваць яго ў складаназлучаны або складаназалежны сказ. Паміж часткамі бяззлучнікавага складанага сказа ставіцца працяжнік, калі гэты сказ можна перабудаваць у складаназлучаны сказ са злучнікамі *а* або *але* паміж часткамі або ў складаназалежны сказ, часткі якога звязваюцца злучнікамі *калі* — *то* або *калі*.

Пасля выканання практыкавання чытаецца § 29.

Практ. 139 прызначана для фарміравання ўмення абгрунтаваць выбар знака прыпынку для пастаноўкі на мяжы граматычных частак бяззлучнікавага складанага сказа. Асабліва ўвага звяртаецца на правільную інтанацыю бяззлучнікавых складаных сказаў.

У з о р а з в а ж а н н я:

Не ллюй у крыніцу: прыйдзеш на вадзіцу — бяззлучнікавы складаны сказ, складаецца з дзвюх граматычных частак. ¹⁾*Не ллюй у крыніцу* — першая частка; ²⁾*прыйдзеш на вадзіцу* — другая частка; сродак сувязі — інтанацыя; часткі разнальпныя. Далены сказ можна пераўтварыць у складаназалежны сказ з даданай часткай прычынны: *Не ллюй у крыніцу, бо прыйдзеш на вадзіцу*. Гэта значыць, што паміж часткамі бяззлучнікавага сказа выражаюцца прычынныя сувязы адносінны. На пісьме у такіх сказах паміж граматычнымі часткамі ставіцца двукроп'е.

Практ. 140 накіравана на выпрацоўку ўмення выбіраць знак прыпынку для пастаноўкі на мяжы граматычных частак у бяззлучнікавых складаных сказах, вызначаць сэнсава-граматычныя адносіны паміж часткамі, перабудуваць бяззлучнікавыя складаныя сказы ў два ці больш простых сказаў. Выконвацца практыкаванне пісьмова, правільнасьць расставленых знакаў прыпынку правяраецца. Працяжнік трэба паставіць у

1, 3, 5, 7-м сказах. Граматычныя часткі ў гэтых бяззлучнікавых складаных сказах разнальпныя. Першая частка ў кожным з названых сказаў паказвае на час або ўмову таго, пра што гаворыцца ў другой частцы. Гэта можна правярць, паставіўшы ў першую частку злучнік *калі*. Напрыклад: *А калі еўха да гонкай расонкі прытуліш, то яна адвукнецца за тоеным стогнам*.

Двукроп'е трэба ставіць паміж часткамі ў 4, 8, 10-м бяззлучнікавых складаных сказах. У 4-м сказе часткі разнальпныя; другая частка раскрывае прычыну таго, пра што гаворыцца ў першай частцы. Напрыклад: *Хацелася спаць, бо пасля найночы заўсёды вельмі хіліць на сон*. У 8-м і 10-м сказах другая частка дапаўняе першую, можна ўставіць злучнік *што* або словы *і ўбачыла, што*. Напрыклад: *Мы ведалі, што вайнеграбежніцы не пакасіць нас, не пажаць*.

Коскі трэба паставіць паміж граматычнымі часткамі ў 2, 6, 9, 11-м бяззлучнікавых складаных сказах. У гэтых бяззлучнікавых складаных сказах часткі аднальпныя, калі падставіць злучнікі, то ўтворацца складаназлучаныя сказы. У 2-м сказе ўказваецца на адначасовасць дзеянняў. Тут сувязь частак нямоцная, яны незалежныя, іх можна памяняць месцамі, нават можна ўтварыць два простых сказы. У 6, 9, 11-м сказах указваецца на паслядоўнасць падзей. Кожная граматычная частка таксама можа выгугаць як асобны просты сказ.

Для ўдасканалення ўмення распазнаваць тыпы сказаў па водле структуры прапануецца **практ. 141**. Прыказкі са структурай простага сказа пад нумарамі 4, 5, 7, 17, 18. Прыказкі са структурай складаназлучанага сказа пад нумарамі 3, 9, 10, 11, 13, 14. Прыказкі са структурай складаназалежнага сказа пад нумарамі 2, 6, 8, 12. Прыказкі са структурай бяззлучнікавага складанага сказа пад нумарамі 1, 15, 16. Каб растлумачыць сэнс прыказак, трэба карыстацца «Слоўнікам беларускіх прыказак»¹.

¹ *Лепешаў, І. Я.* Слоўнік беларускіх прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалшэвіч. — Мінск : Бел. асац. «Конкурс», 2006. — 544 с.

Практ. 142 фарміруе ўменне выбіраць знакі прыпынку і месца іх пастаноўкі пры афармленні на пісьме простых сказаў ускладненнай будовы і складаных сказаў розных тыпаў.

Перад тым як вучні прачытаюць тэкст, настаўнік паведамляе ім, што Вітольд Вялыніцкі-Віруля (1872—1957) — гэта беларускі жывапісец-пейзажыст, народны мастак БССР і РСФСР. Пажадана таксама прадэманстраваць некаторыя рапрадукцыі карцін В. Вялыніцкага-Вірулі, напрыклад «Зялёны май», «Пачатак лета», «Беларусь. Зноў распыла вясна», «Яблыні ў квецені», «Дні юнага мая», «Дні майскіх навалыніц», «Веранеўскі вечар», «Лотаць запыла» і інш.

Пасля чытання тэксту высьвятляюцца тэма тэксту (сустрэча вялікіх людзей: народнага паэта Беларусі Я. Коласа і народнага мастака Беларусі В. Вялыніцкага-Вірулі) і с т ы л ь м а ў л е н н я (мастацкі). Затым вучні спісваюць тэкст і расстаўляюць знакі прыпынку.

Практ. 143 накіравана на фарміраванне ўмення будаваць паводле схем бяззлучнікавыя складаныя сказы з рознымі сэнсава-граматычнымі адносінамі паміж часткамі.

Практ. 144 мае на мэце ўдасканаліць уменні вучняў ад-розніваць бяззлучнікавыя складаныя сказы з адначлэннымі і разначлэннымі граматычнымі часткамі, перабудоўваць бяззлучнікавыя сказы ў складаназалежныя і вызначаць сэнсавыя адносіны паміж граматычнымі часткамі складаназалежных сказаў.

У працэсе выканання гэтага практыкавання вучні павінны прыйсці да высновы, што трэці і шосты сказы нельга перабудаваць у складаназалежныя, таму што граматычныя часткі гэтых бяззлучнікавых складаных сказаў раўназначныя, адначлэнныя.

Практ. 145 садзейнічае развіццю маўлення вучняў, фарміруе ўменне вуснага перакладу тэксту з рускай мовы на беларускую, а таксама ўдасканальвае ўменне рабіць пунктуацыйны разбор бяззлучнікавых складаных сказаў.

Слоўнік

промоздкий — *зрувацкі, вялікі*
Древняя Греция — *Старажытная Грэцыя*
из истории часов — *з гісторыі гадзіннікаў*
качание — *гайданне, ваганне*
отчёт — *адлік*
приблизительно — *прыблізна*
солнечные часы — *сонечны гадзіннік*
удобный — *зручны*

Пасля таго як вучні зробіць пераклад, адзін вучань пра-чытае тэкст па-беларуску. Высьвятляецца тэма тэксту (як узнiклi i якiмi былі першыя гадзiннiкi). Затым запiсваюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы i абгрунтоўваецца выбар знакаў прыпынку i месца iх пастаноўкi ў запiсаных сказах. (У тэксце шэсць бяззлучнікавых складаных сказаў: 1, 2, 3, 4, 5, 7-ы.)

Практ. 146 удасканальвае маўленчае ўменне — аналізаваць тэкст — i правапіснае ўменне — праводзiць пунктуацыйны разбор бяззлучнікавых складаных сказаў.

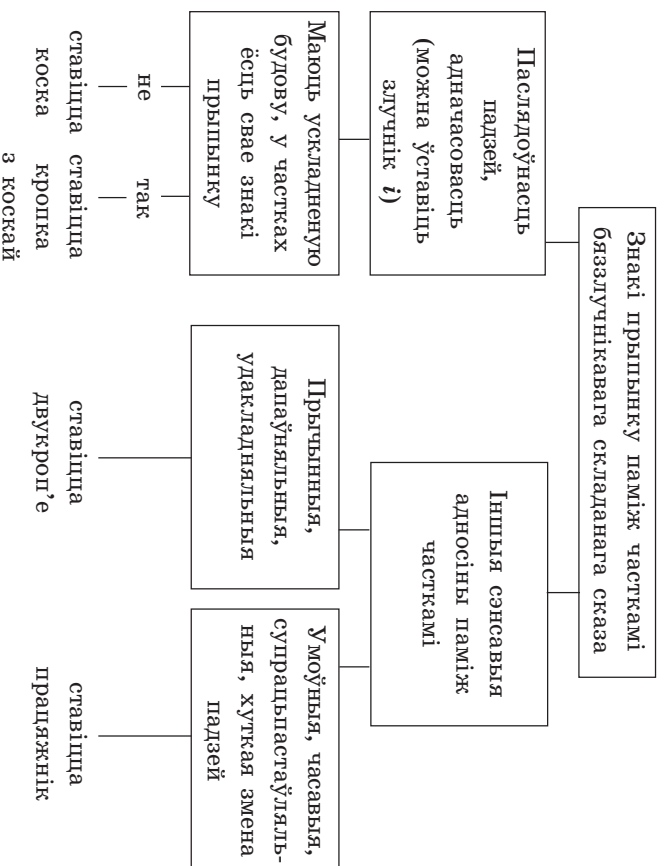
Пазнаёмi ўшыбся з тэкстам Т. Шамякiнай, вучнi даведаюцца пра традыцыйны выхаваннi хлопчыкаў i дзяўчынак у Японii. Аналіз тэксту адбываецца па пытаннях настаўнiка:

— Пра што паведамляецца ў гэтым тэксце? (Пра традыцыйны выхаваннi хлопчыкаў i дзяўчынак у Японii.)

— Якая асноўная думка тэксту? (Хлопчыкаў i дзяўчынак у Японii выхоўваюць па-рознаму.)

— Якiм можа быць заглавак да тэксту? («Выхаванне дзяцей у Японii»; «Выхаванне хлопчыкаў i дзяўчынак у Японii».)
Затым вучнi зачытваюць бяззлучнікавыя складаныя сказы i тлумачаць пастаноўку знакаў прыпынку ў iх.

Практ. 147 фарміруе ўменне ствараць тэкст на лiнгвістычнаму тэму паводле плана. Вучнi чытаюць умову практыкавання i план выступлення, звяртаюць увагу на схему, змешчаную на дошцы:

Вучні прадумваюць сувязь выступлення па плане, падбіраюць прыклады і выступаюць перад класам. Можна прапанаваць вучням выпісаць з праграмных твораў па беларускай літаратуры тры бяззлучнікавыя складаныя сказы з двукроп'ем, тры сказы з працяжнікам, тры сказы з коскай.

Вывучэнне тэмы «Бяззлучнікавыя складаныя сказы: будова, значэнне, ужыванне» завяршаецца азнамленнем з парадкам і ўзорамі сінтаксічнага разбору сказаў гэтага тыпу.

На пачатку ўрока, прысвечанага вывучэнню § 30 «Сінтаксічны разбор бяззлучнікавага складанага сказа», вучні знаёмяцца з парадкам і ўзорамі вуснага і пісьмовага разбору бяззлучнікавага складанага сказа.

Асноўная мэта **практ. 148** — уласканаліць умённе вучняў праводзіць пісьмовы і вусны сінтаксічны разбор бяззлучнікавых складаных сказаў. У працэсе работы над практыкаваннем варта яшчэ раз звярнуць увагу вучняў на адносіны

паміж граматычнымі часткамі ў бяззлучнікавых складаных сказах, на рознае інтанаванне аднаго тыпу і разна тыпу час-так, на рознае ў інтанаванні сказаў, дзе паміж часткамі ставіцца двукроп'е, і сказаў, дзе паміж часткамі ставіцца працяжнік.

Практ. 149 разлічана на ўдасканаленне звязанага маўлення вучняў. У працэсе работы над пераказам выпрацоўваецца ўменне рабіць аналіз тэксту, уласканалічваецца арфаграфічная і пунктуацыйная пісьменнасць.

Перад тым, як вучні пачнуць чытаць тэкст, варта запытаць, ці ведаюць яны, хто такі Усяслаў Чарадзеі. Коротка можна паведаміць наступныя звесткі:

Усяслаў Чарадзеі — адзін з самых знакамітых полацкіх князёў, які стаў кіраваць Полацкім княствам у 1044 годзе. Год нараджэння Усяслава Чарадзея невядомы. Пролкі яго — прабыбка Рагнеда, пра-дзед Уладзімір Кіеўскі, бацька Вячаслаў Ізяславіч, дзядзька Яраслаў Мудры. Усяслаў Полацкі пабудаваў у Полацку Сафійскі сабор. Такія пераквы ўжо былі ўзведзены ў Кіеве і ў Ноўгарадзе. Назвалі Усяслава Полацкага Чарадзеем за тое, што ён быццам бы мог адароч-вацца ў ваўка і з'яўляцца то каля сцен Ноўгарада, то каля сцен Кіева. Полацкі князь набраў дружыну і доўгі час рыгтаваўся да барацьбы з сынамі Яраслава Мудрага.

Пасля чытання тэксту настаўнік можа сказаць, што

Усяслаў хацеў узвысіць і ўмацаваць Полацк, каб надаць яму большую значнасць сярод галоўных гарадоў таго часу. «Тройчы зда-бываў ён (Усяслаў) перамогу, адчыніў браму Ноўгарада, разбіў славу сыноў Яраслава, скочыў воўкам на Намігу», — пісаў невядомы аўтар пра слаўтата полацкага князя ў паэме «Слова пра паход Ігараў». Усяслаў быў мужным, храбрым, думаў пра незалежнасць свайго княства, таму развіваў рамёствы, доўліства (будуўніцтва), мастацтва, адукацыю.

Пасля другога чытання складаецца п л а н пераказу.

1. Усяслаў Чарадзеі — чалавек-паданне, чалавек-сімвал.
2. Полацкая зямля як самастойная дзяржава.
3. Патрыятызм Усяслава Полацкага.

Вучні пераказваюць тэкст паводле плана спачатку вусна, а затым пісьмова.

Практыкаванне павышанай цяжкасці, змешчанае на с. 157, накіравана на ўдасканаленне ўмення расстаўляць знакі прыпынку паміж граматычнымі часткамі складаных сказаў.

Практ. 150 прызначана для актывізацыі маўленчай дзейнасці вучняў. Яно ўдасканальвае ўменні ўспрымаць тэкст, асэнсоўваць яго тэму, асноўную думку, складаць працяг тэксту. Практыкаванне накіравана таксама і на ўдасканаленне вучэбна-моўнага ўмення знаходзіць у тэксце бязгучнікавыя складаныя сказы і пунктуацыйнага ўмення абгрунтоўваць выбар знакаў прыпынку і месца іх пасстаноўкі ў сказах гэтага тыпу. Вучні самастойна чытаюць тэкст і затым адказваюць на пытанні настаўніка:

- Ці згодны вы з тым, што слова патрабуе ацэроўжанага абыходжання?

— Чаму, на думку М. Лобана, «складанасць чалавечых узаемаадносін прагледзваліца ў слове, як у люстры?»

— Як вы разумеете прыказку *Перш чым вымавіць слова, абмякні яго ў розумі?*

— Як аўтар тэксту паказвае сілу Слова?

— Чым займаўся цар-кароль у сваёй паездцы?

— Хто яшчэ быў з ім?

— Якія загады даваў цар сваім прыдворным?

— Чаму цар абдурыўся на прэм'ера, калі той далажыў, што ракі няма?

— Чаму цар не выгнаў прэм'ера?

— Што яшчэ «выканалі» паданыя цара?

— Які ж указ сабраўся напісаць і падпісаць цар-кароль? На выкананне задання адводзіцца 7—10 хвілін. Можна прапанаваць, каб вучні прыдумалі і запісалі 2—3 указы.

Практ. 151 таксама мае маўленчую накіраванасць. Яно прызначана, у першую чаргу, для падрыхтоўкі вучняў да стварэння тэкстаў — апісанняў працесу.

Для ўзнаўлення і сістэматызацыі ведаў вучняў па тэме «Бязгучнікавыя складаныя сказы» можна выкарыстаць пытанні, змешчаныя на с. 160 вучэбнага дапаможніка.

СКЛАДАНЫЯ СКАЗЫ З РОЗНЫМІ ВІДАМІ СУВЯЗІ ЧАСТАК: БУДОВА, ЗНАЧЭННЕ, УЖЫВАННЕ

Паняцце пра складаныя сказы з рознымі відамі

сувязі частак (іх разнавіднасці, сінтаксічныя прыметы, сродкі сувязі частак, інтанаванне і выкарыстанне)

Мэты:

- сфарміраваць уяўленне пра складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак: іх істотныя прыметы, разнавіднасці, сродкі сувязі частак, асаблівасці інтанавання і выкарыстання;

- сфарміраваць уменні: знаходзіць у тэкстах складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак; вызначаць у складаных сказах з рознымі відамі сувязі сэнсавыя часткі, сэнсава-драматычныя адносіны і сродкі сінтаксічнай сувязі паміж імі; характарызаваць паводле структуры сэнсавыя часткі складанага сказа з рознымі відамі сувязі; вызначаць разнавіднасці складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак; будаваць схемы складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак; адрозніваць складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак ад складаназалежных сказаў з некалькімі даданымі часткамі; інтанаваць складаныя сказы з рознымі відамі частак; перабудуваць простыя і складаныя сказы ў складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак; абгрунтоўваць мета-згоднасць ужывання складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак у тэксце; састаўляць складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак і карыстацца імі пры стварэнні тэкстаў.

Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак — адносна новая для дзевяцікласнікаў сінтаксічная з'ява, таму на

асэнсаванне структурных і функцыянальных асаблівасцей гэтых сказаў неабходна звярнуць асабліва ўвагу. Нагадаем, што істотнымі сінтаксічнымі прыметамі складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак з’яўляюцца наступныя:

1) у структуру складанага сказа з рознымі відамі сувязі ўваходзяць як мінімум тры прэдыкатывыя часткі, аб’яднаныя пры дапамозе злучнікавай і бяззлучнікавай сувязі;

2) прэдыкатывыя часткі ў саставе складаных сказаў з рознымі відамі сувязі, як правіла, аб’ядноўваюцца ў больш буйныя сінтаксічныя адзінствы — складаныя састаўныя часткі, якія арганізуюцца па мэдэлі складаназлучаных, складаназалежных або бяззлучнікавых складаных сказаў. У вучэбным дапаможніку па беларускай мове для IX класа такія састаўныя часткі складанага сказа з рознымі відамі сувязі называюцца сэнсавымі часткамі.

Такім чынам, складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак вызначаюцца двума ўзроўнямі членення — логіка-сінтаксічным і структурным: спачатку ўстанаўліваюцца буйныя кампаненты — сэнсавыя часткі, пабудаваныя па форме складаных сказаў (або складаных) і простага(ых) сказаў), а затым у структуру кампанентаў, пабудаваных па форме складанага сказа, вылучаюцца звычайныя прэдыкатывыя часткі¹.

Існуюць тры асноўныя разнавіднасці складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак паводле спосабу і сродку сувязі састаўных (сэнсавых) частак у іх структуры:

1) састаўныя (сэнсавыя) часткі, арганізаваныя паводле мадэлі складаназалежных або бяззлучнікавых сказаў, аб’ядноўваюцца пры дапамозе злучальных злучнікаў; адна з састаўных (сэнсавых) частак у такім сказе можа нараджаць паводле структуры просты сказ;

¹ Кароткая граматыка беларускай мовы : у 2 ч. / навук. рэд. А. А. Лукашанец. — Мінск : Беларус. навук., 2009. — Ч. 2. Сінтаксіс. — С. 200—201.

2) састаўныя (сэнсавыя) часткі, арганізаваныя паводле мадэлі складаназлучаных або бяззлучнікавых сказаў, аб’ядноўваюцца пры дапамозе падпарадкавальных злучнікаў; у такіх сказах складаныя састаўныя (сэнсавыя) часткі таксама могуць узаемадзейнічаць з простымі састаўнымі (сэнсавымі) часткамі;

3) састаўныя (сэнсавыя) часткі, арганізаваныя паводле мадэлі складаназлучаных або складаназалежных сказаў, аб’ядноўваюцца бяззлучнікавай сувязю; у гэтых сказах складаныя састаўныя (сэнсавыя) часткі таксама могуць узаемадзейнічаць з простымі састаўнымі (сэнсавымі) часткамі.

Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак лічацца самымі аб’ёмнымі паводле структуры.

У сучаснай беларускай мове (асабліва ў кніжных стылях) складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак надзвычай прадуктыўныя, таму што з іх дапамогай можна перадаць дастаткова вялікі аб’ём інфармацыі. Паводле гэтай прыметы дадзеныя сказы набліжаюцца да звязных тэкстаў.

Лінгвістычная інфармацыя па тэме «Паняцце пра складаны сказ з рознымі відамі сувязі частак» прадстаўлена ў вучэбным дапаможніку для IX класа ў навуковых тэкстах на с. 162—163, 164—166, у якіх паведамляюцца наступныя звесткі: а) азначэнне паняцця «складаны сказ з рознымі відамі сувязі частак»; б) істотныя прыметы складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак; в) асаблівасці інтанавання складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак; г) узоры аналізу складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак; д) спадучэнне відаў сінтаксічнай сувязі граматычных частак у складаных сказах з рознымі відамі сувязі частак. Вывучэнне сказаў з рознымі відамі сувязі частак выклікае ў вучняў пэўныя цяжкасці, асноўная з якіх — структурны і семантычны аналіз сказаў гэтага тыпу. Як правіла, вучням цяжка выдзеліць у такіх сказах сэнсавыя часткі і вызначыць спосаб і сродак сінтаксічнай сувязі паміж імі. Па гэтай прычыне на ўроках па тэме «Паняцце пра складаны сказ з рознымі відамі сувязі

частак» неабходна надаваць больш увагі ўдзупліваму чытанню такіх сказаў, іх трансфармацыі ў сказы іншай граматычнай структуры, сінтаксічнаму разбору і канструаванню складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак. Вучэбны дапаможнік па беларускай мове для IX класа змяшчае дастатковую колькасць практыкаванняў, выкананнем якіх забяспечваецца фарміраванне ўсіх вызначаных праграмай ўменняў, звязаных з вучэннем дадзенай тэмы.

Робота над новым лінгвістычным матэрыялам, выкладзеным у § 31 «Паняцце пра складаны сказ з рознымі відамі сувязі частак», пачынаецца з выканання **практ. 152**. Вучні выразаюць частак тэкст, вызначаюць яго стыль (мастацкі) і выпісваюць сказ, які адпавядае схеме на с. 161. Настаўнік адразу рэкамендуе вучням пазначыць лічбамі граматычныя часткі ў гэтым сказе і падкрэсліць граматычныя асновы: ^{1)I}, ^{2)калі ўзнікае ветрык}, ^{1)ён чаліецца за абжыцу}, і гуляе ў ёй, і несціца, ^{3)а поле адальк нагадае ў такі час мора}, ^{4)што злёгка хвалюецца і нерваліваецца то светла-зялёнымі, то цёмна-сінімі фарбамі}.

Назіранне над новай моўнай з’явай адбываецца паводле пытанняў да практ. 152. У выніку праведзенай работы ў вучняў павінна сфарміравацца першаснае ўяўленне пра новую сінтаксічную адзінку — складаны сказ, у якім дзве сэнсавыя часткі, што звязваюцца паміж сабой пэўнай сінтаксічнай сувязю. Кожная сэнсавая частка такіх сказаў таксама можа быць складаным сказам, інакш кажучы, у саставе складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак заўсёды вылучаюцца больш чым дзве граматычныя часткі. Пры гэтым сэнсавыя часткі ў структуры ўсяго складанага сказа звязваюцца адным відам сінтаксічнай сувязі, напрыклад, злучальнай сувяззю, а граматычныя часткі ў структуры кожнай сэнсавай часткі звязваюцца іншым відам сувязі, напрыклад падпарадкавальнай сувяззю.

Настаўнік паведамляе вучням, што складаныя сказы, у якіх тры і больш граматычных частак звязаны паміж сабой рознымі відамі сувязі, называюцца складанымі сказамі з рознымі відамі сувязі частак, і прапануе прачытаць тэарэтычны матэрыял на с. 162, абзацы 1—3. Пасля гэтага вучні адказваюць на пытанні настаўніка і выконваюць заданне на абгрунтаванне прыналежнасці пэўнага сказа да тыпу складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак:

— Якія сказы называюцца складанымі сказамі з рознымі відамі сувязі частак? (Складаныя сказы, у якіх тры і больш граматычных частак звязаны паміж сабой рознымі відамі сувязі, называюцца складанымі сказамі з рознымі відамі сувязі частак.)
— Якія істотныя прыметы такіх сказаў? (У іх структуру ўваходзяць не менш чым тры граматычныя часткі; граматычныя часткі звязваюцца рознымі відамі сувязі; граматычныя часткі аб’ядноўваюцца ў дзве сэнсавыя часткі, якія таксама звязваюцца паміж сабой пэўным відам сувязі; паміж сэнсавымі часткамі ў маўленні ўзнікае працяглая паўза.)

— Дакажам, што сказ-прыклад *Варта было азірнуцца на процілеглае акно, як усё разка змянялася: сініла чыстае неба, і нечым найлоўна лёгкім і белым адсвечвала зарэчная далеч з’яўляецца складаным сказам з рознымі відамі сувязі*. Для гэтага праналізуем яго паводле пытанняў:

— Колькі граматычных частак у гэтым сказе? (У сказе 4 граматычныя часткі.)

— У якія сэнсавыя часткі аб’ядноўваюцца граматычныя часткі? (Граматычныя часткі аб’ядноўваюцца ў дзве сэнсавыя часткі: 1. *Варта было азірнуцца на процілеглае акно, як усё разка змянялася*;... 2. *...сініла чыстае неба, і нечым найлоўна лёгкім і белым адсвечвала зарэчная далеч*.)

— Якім відам сувязі звязваюцца сэнсавыя часткі? (Сэнсавыя часткі звязваюцца баззлучнікавай сувяззю.)

— Якім паводле структуры сказам з’яўляецца першая сэнсавая частка? (Першая сэнсавая частка паводле структуры з’яўляецца складанавалекным сказам.)

— Якім паводле структуры сказам з'яўляецца другая сэнсавая частка? (Другая сэнсавая частка паводле структуры з'яўляецца складаназлучаным сказам.)

— Якія віды сувязі частак — сэнсавых і граматычных — прадстаўлены ў гэтым сказе? (У сказе прадстаўлены бяззлучнікавая і злучнікавая — падпарадкавальная і злучальная — віды сувязі.)

Затым вучні працягваюць чытаць тэкст на лінгвістычную тэму (с. 162—163). Пажадана, каб нехта з вучняў рабіў гэта ўспых, а настаўнік пры неабходнасці камэнціраваў асобныя палажэнні і прыклады, асабліва важна пры гэтым звярнуць увагу вучняў на схемы складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак (с. 163), а іменна на тое, як у схемах адлюстроўваюцца сэнсавыя часткі складаных сказаў з рознымі відамі сувязі, сродак сувязі паміж сэнсавымі часткамі і сінтаксічная структура кожнай часткі.

Першаснае фарміраванне ўменняў вылучаць сэнсавыя часткі ў складаных сказах з рознымі відамі сувязі і характарызаваць гэтыя часткі паводле структуры адбываецца на матэрыяле **практ. 153**, якое выконваецца вусна паводле ўзору, прапанаванага ў вучэбным дапаможніку (с. 164). Вельмі важна ў працэсе выканання гэтага практыкавання дабівацца таксама таго, каб вучні правільна інтанавалі складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак.

Практ. 154 фарміруе ўменне перабудоўваць паслядоўнасць простых і складаных сказаў у складаны сказ з рознымі відамі сувязі частак. Рэкамэндуем з мэтай эканоміі часу выконваць гэта практыкаванне таксама вусна, аднак у якасці дадатковага можна прапанаваць заданне: не запісваючы сказы, пабудаваць іх вертыкальныя схемы. Гэта заданне накіруе ўвагу вучняў на вызначэнне сэнсавых частак у складаных сказах з рознымі відамі сувязі.

Пасля работы над **практ. 153** і **практ. 154** настаўнік працягвае паведамленне новага лінгвістычнага матэрыялу. Вучням расказваецца пра разнавіднасці складаных сказаў з роз-

нымі відамі сувязі частак. Настаўнік паведамляе вучням, што падставай для класіфікацыі складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак з'яўляецца від сінтаксічнай сувязі паміж сэнсавымі часткамі. Паводле гэтай падставы дадзеныя сказы падзяляюцца на сказы, у якіх сэнсавыя часткі звязваюцца бяззлучнікавай сувяззю, г. зн. з дапамогай толькі інтанацыі, і на сказы, у якіх сэнсавыя часткі звязваюцца злучнікавай сувяззю — злучальнай (злучальнымі злучнікамі) або падпарадкавальнай (падпарадкавальнымі злучнікамі або злучальнымі словамі).

Абапіраючыся на схемы, атрыманыя ў выніку выканання **практ. 154**, вучні вызначаюць разнавіднасці складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак, а іменна: сэнсавыя часткі звязаны бяззлучнікавай сувяззю ў сказах 3 і 4 (3. *Вялізныя залы, на сценах — эмблемы, на кожнай — прозвішчы тых, хто тут вучыўся ці вучыў і хто выдомы ўсяму свету: Канпернік, Галілей...* 4. *Тут вецер калі і развыдзецца, то з ім ёсць каму насстрацацца: насыпца і загалосіць лес, трывожна зашпчуцца лязнякі, а разгневаная Прыпяць высокая ўзнямае свае прырыстыя хвалі, кідаючы іх адну за другой на нізкія берагі); сэнсавыя часткі звязаны злучальнай сувяззю ў сказах 1, 2, 5 (1. *І раптам бліснула маланка, аглушальна ўдарыў гром, і ўдар гэты нібы разараў хмары — дождж хлынуў мігнэм.* 2. *Старыя палешукі, сустракаючыся, кланяліся, а чародкі маладых дзяўчат і маладзці, убранных, як макавыя кветкі ў агародзе, надштурхоўвалі адна другую, пераміргваліся і кідалі смяшлівыя погляды ў бок маладова настайнікі, які першы раз з'явіўся тут.* 5. *Далёка за лесам нагруквала навалыцца, нагадваючы пра тое, што яна яшчэ можа вярнуцца, але мы, ужо забывшыся пра тое, што яна яшчэ можа вярнуцца, дажджу тут ці не было, ці прайшоў стараню).* Настаўнік задае пытанне:*

— Якая разнавіднасць складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак адсутнічае ў **практ. 154**?

Адказ павінен быць наступным: «У практыкаванні няма сказаў з падпарадкавальнай сувяззю сэнсавых частак».

Класифікацію складаних сказаў з рознымі відамі сувязі частак вучні запісваюць у спыткі. Запіс можа быць такім:

Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак:

- 1) *сэнсавыя часткі звязваюцца бяззлучнікавай сувяззю*;
- 2) *сэнсавыя часткі звязваюцца злучальнай сувяззю*;
- 3) *сэнсавыя часткі звязваюцца падпарадкавальнай сувяззю*.

Замцаванне гэтай лінгвістычнай інфармацыі адбываецца ў працэсе работы над **практ. 156**, асноўная задача якога — раскласіфікаваць складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак паводле віду сінтаксічнай сувязі паміж сэнсавымі часткамі. Настаўнік звяртае асаблівую ўвагу вучняў на сказы другой групы — з падпарадкавальнай сувяззю сэнсавых частак. Гэта сказы пад нумарамі 1 і 5. У якасці дадатковага задання да практыкавання рэкамендуецца пабудаваць вертыкальныя схемы гэтых сказаў.

На заключным этапе азнаямлення з тваротычным матэрыялам па тэме «Паніцце пра складаны сказ з рознымі відамі сувязі частак» вучні аналізуюць сказы, прыведзеныя ў тэксце на лінгвістычную тэму на с. 164—166 вучэбнага дапаможніка: абшпіраючыся на схемы, вызначаюць сэнсавыя часткі гэтых сказаў, сродак сувязі сэнсавых частак, сінтаксічную структуру сэнсавых частак, сродак сувязі траматычных частак у межах кожнай сэнсавай часткі ў выпадку, калі яна падобная на складаны сказ. У выніку гэтай працы вучні павінны самі прыйсці да высновы, якія віды сінтаксічнай сувязі могуць спалучацца ў структуры складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак. Для замацавання гэтай лінгвістычнай інфармацыі прапануецца **практ. 155**, якое мае на мэце фарміраванне ўмення вызначаць віды сувязі паміж траматычнымі і сэнсавымі часткамі ў складаных сказах з рознымі відамі сувязі. Сказы з практ. 155 павінны быць выпісаны ў наступнай паслядоўнасці: 3; 1; 2; 4.

Удасканаленне вучэбна-моўных, правапісных і маўленчых уменняў у межах вывучэння тэмы «Паніцце пра складаны

сказ з рознымі відамі сувязі частак» адбываецца з дапамогай практ. 157—161.

Практ. 157 накіравана на фарміраванне ўменняў: а) вызначыць межы траматычных частак у структуры складаных сказаў з рознымі відамі сувязі; б) вызначыць сэнсавыя адносіны і сродкі сувязі паміж траматычнымі часткамі ў сказах гэтай тыпу; в) будаваць схемы складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак. Дадзенае практыкаванне варта прапанаваць для самастойнай працы па варыянтах: варыянт I — 1-ы, 2-і сказы; варыянт II — 4-ы, 5-ы сказы. Перад тым як вучні пачнуць працаваць самастойна, варта праналізавать узор выканання практыкавання і разабраць на дошцы трэці сказ. Цяжкасці могуць узнікнуць пры вызначэнні сэнсавых частак гэлага сказа. Логіка-сінтаксічны падзел яго наступны: 1) Табаноўчужо задумася, 2) ян знайсці выйсце з такой сітуацыі, 3) бо справа, ян відыць, магла зацягнуцца надоўга. 1) ажно бачыць — першая сэнсавая частка; 4) лось паставіў на месца прозны хіб, прывіяў звычайны выгляд і, не стаяючыся, падоўся ў глыб лесу — другая сэнсавая частка; сэнсавыя часткі звязваюцца бяззлучнікавай сувяззю.

Асаблівую ўвагу настаўнік павінен звярнуць на **практ. 158**, мэта якога — фарміраваць уменне адрозніваць складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак ад складаназалежных сказаў з некалькімі даданымі часткамі.

Цяжкасці ў размежаванні гэтых тыпаў сказаў узнікаюць таму, што ў складаназалежных сказах з сувалежным аднародным падпарадкаваннем даданыя часткі звязваюцца паміж сабой злучальнай сувяззю. Пры гэтым злучальны злучнік паміж даданымі часткамі можа быць матэрыяльна не выражаны, але ён лёгка ўзнаўляецца ў працэсе аналізу сказа, напрыклад: 1. ^{1)Траніца ішла каля сямых платоў}, ^{2)дзе канчаліся агароды і} ^{3)дзе цягнуўся высокі вал голага пяску} (Я. Колас); 2. ^{1)Яна не ведала}, ^{2)куды ён паллўў}, ^{3)што ён мае на ўвазе} (Я. Маўр) (параўн.: ^{1)Яна не ведала}, ^{2)куды ён паллўў} [т] ^{3)што}

ён мае на ўвазе). Такім чынам, у складанаазалежных сказах з некалькімі даданымі часткамі таксама могуць спалучацца розныя віды сувязі, аднак ад сказаў з рознымі відамі сувязі частак іх адрознівае тое, што ў структуры складанаазалежных сказаў з некалькімі даданымі часткамі галоўная граматычная частка заўсёды роўная простаму сказу, у той час як у структурцы складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак галоўная сэнсавая частка заўсёды роўная складанаму сказу — складаназлуччанаму або бяззлуччыкавым, параўн.: 1. ¹Хто не памтае минулага, ²што забывае минулае — ³асуджаны зноў перажывь яго (У. Караткевіч) — складанаазалежны сказ з некалькімі даданымі часткамі; 2. ¹А як раніца настале, ²бляскі сонца загуляюць — ³рос прыходзіць адцавітанне, ⁴туманы ў рэчы туюць (Я. Купала) — складаны сказ з рознымі відамі сувязі частак¹.

Практ. 158 выконваецца калектыўна, паколькі яно патрабуе каментарыяў настаўніка. Спачатку настаўнік прапануе вучням выпісаць сказы пад нумарамі 1 (*Рысы аблічча беларуса мяккія, склад здаецца крыху далікатны, хоць для беларуса характэрна працавітасць, вынослівасць, цягавітасць*) і 4 (*У беленькі раённы гарадок я прыехаў у сярэдзіне лета, калі адцаіталі ліны, насытаючы вуліцы квеценню, гулі і дзынькалі пчоламі ў густымь веці прысад і пышных кветніках*) і прааналізаваць іх паводле наступных заданняў і пытанняў:

— Падрэсліце граматычныя асновы ў кожным сказе і вызначце, колькі граматычных частак мае кожны сказ. (У кожным сказе вылучаюцца тры граматычныя часткі.)

— Якія віды сінтаксічнай сувязі прадстаўлены ў гэтых сказах? (У 1-м і 4-м сказах прадстаўлены бяззлуччыкавая і падпарадкавальная сувязь паміж граматычнымі часткамі.)

— Ці можна спырджаць, што абодва сказы з’яўляюцца сказамі з рознымі відамі сувязі частак? Каб не памыліцца, адказваючы на гэта пытанне, пабудуйце іх вертыкальныя схемы.

¹ Кароткая граматыка беларускай мовы. С. 175, 200.

Схема сказа 1

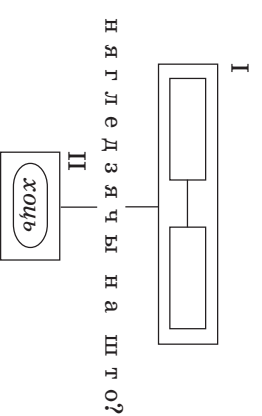
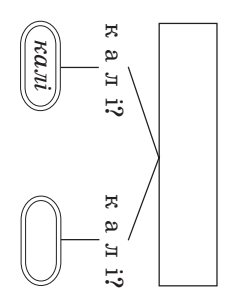

Схема сказа 4

Настаўнік каментіруе атрыманыя схемы сказаў.

Як відаць са схемы 1-га сказа, у ім ёсць дзве сэнсавыя часткі: першая — галоўная — роўная паводле структуры бяззлуччыкавому сказу, другая — даданая — роўная простаму сказу, прычым гэта частка ў аднолькавай ступені адносіцца як да граматычнай часткі *рысы аблічча беларуса мяккія*, так і да граматычнай часткі *склад [беларуса] здаецца крыху далікатны*, параўн.: 1) *рысы аблічча беларуса мяккія, хоць для беларуса характэрна працавітасць, вынослівасць, цягавітасць* і 2) *склад [беларуса] здаецца крыху далікатны, хоць для беларуса характэрна працавітасць, вынослівасць, цягавітасць*; сэнсавыя часткі звязваюцца паміж сабой падпарадкавальным злуччыкам **хоць**.

Схема 4-га сказа паказвае, што галоўная частка гэлага сказа роўная простаму сказу; гэта частка мае дзве даданыя часткі, якія звязваюцца паміж сабой бяззлуччыкавай сувяззю¹, пры-

¹ На самай справе, даданыя часткі ў гэтым сказе звязваюцца паміж сабой пры дапамозе матэрыяльна не выражанага злучніка *і*, які можа быць узнёўлены ў працэсе аналізу сказа, параўн.: ¹У беленькі раённы гарадок я прыехаў у сярэдзіне лета, ²калі адцаіталі ліны, насытаючы вуліцы квеценню, [*і*] ³калі гулі і дзынькалі пчоламі ў густымь веці прысад і пышных кветніках. Вызначэнне бяззлуччыкавай сувязі ў дадзеным выпадку дыктуецца метадычнай неабходнасцю справаціць сінтаксічны аналіз і зрабіць яго больш даступным для дэвяцікласнікаў.

чым у другой даданай частцы адсутнічае злучальнае слова *калі*, гэта злучальнае слова ўжыта толькі ў першай частцы, але ў другой частцы яно можа быць лёгка ўзноўлена, параўн.: *калі адцвейталі лівы, пасыланычы вуліцы квеценню*, [калі] *гулі і дзвынкалі пчолы ў густым веці прысад і пышных кветніках*. Як жа называюцца сказы, будова якіх адпавядае схеме 4-га сказа? (Гэта схема складаназалежнага сказа з некалькімі даданымі часткамі з сузалежным аднародным падпарадкаваннем.)

Такім чынам, 4-ы сказ — складаназалежны сказ з некалькімі даданымі часткамі, а 1-ы сказ — складаны сказ з рознымі відамі сувязі частак. Для таго каб адрозніць гэтыя тыпы сказаў, трэба вызначыць, якой паводле структуры з’яўляецца галоўная частка. Калі галоўная частка паводле структуры роўная складанаму сказу — бяззлучнікаваму або складаназлучнаму, — то гэта складаны сказ з рознымі відамі сувязі частак; калі ж галоўная частка роўная простаму сказу, то гэта складаназалежны сказ з некалькімі даданымі часткамі.

Абшпіраючыся на прапанаваны ўзор разважання, вучні аналізуюць астатнія сказы практыкавання і вызначаюць іх тып. У выніку выканання практыкавання вучні павінны прыйсці да высновы:

а) складанымі сказамі з рознымі відамі сувязі частак з’яўляюцца, акрамя 1-га сказа, яшчэ і 2, 6, 7-ы сказы;

б) складаназалежнымі сказамі з некалькімі даданымі часткамі з’яўляюцца, акрамя 4-га сказа, таксама 3-і, 5-ы сказы.

Практ. 159 мае на мэце ўдасканаленне як вучэбна-моўных умненняў (распазнаваць складаныя сказы розных тыпаў і вызначаць сэнсавыя часткі ў складаных сказах з рознымі відамі сувязі частак), так і пунктуацыйнага ўмення абгрунтаўваць выбар знакаў прыпынку і месца іх пастапоўкі пры афармленні складаных сказаў на пісьме.

Мэта практ. 160 — сфарміраваць у вучняў уяўленне пра функцыю складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак

у тэксце, а таксама ўменне абгрунтаўваць мэтазгоднасць іх ужывання.

Пасля выразанага чытання тэксту вучні вызначаюць яго тэму (слова *дзяды* і яго значэнні), мэту (наведаміць інфармацыю), адрасага (людзі, якія цікавіцца мовай, гісторыяй і значэннем слоў), стыль (навукова-папулярны). Затым настаўнік прапануе вучням знайсці ў тэксце складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак і выпісаць іх: 1. У такім разе жы прыходзім да думкі аб тым, што калючае пустазелле атрымала назву *дзяды*, наколькі яно выкарыстоўваецца як засцывога ад «нечысці»: снаны, пучкі гэтаі расліны вешалі каля варот, *дзядзі хатны*, каб адганць варожых духаў; 2. *Дададзім, што слова дзед сустракаецца ў народных гаворках і ў іншых значэннях, таксама звязаных з культмай продкаў: дзед — прыстасаванне, у якое ўтывікалася лучына пры асвятленні хатны, дзед — першы сноп жыта, дзед — суні, які падтрымлівае балькі ў гульне.*

Пяпер варта прапанаваць вучням наступнае заданне: вызначыць, пра што гаворыцца ў першым і другім выпісаных сказах.

Адказ можа быць такім: «У першым сказе раскрываецца пэўная думка, а іменная думка аб тым, чаму калючая расліна атрымала назву *дзяды*: калісьці людзі лічылі, што гэта расліна, як і нашы далёкія продкі-*дзяды*, зацэперае нас ад усёго дрэннага; акрамя таго, у сказе гаворыцца пра тое, як выкарыстоўваліся *дзяды*: пучкі гэтай расліны вешалі каля варот і дзвюрай; у другім сказе даецца дадатковая інфармацыя пра тры іншыя значэнні слова *дзед*: *дзед* — прыстасаванне, *дзед* — сноп жыта, *дзед* — суні».

Настаўнік, падаргульняючы назіранні вучняў, гаворыць аб тым, што і першы, і другі сказы, з’яўляючыся складанымі сказамі з рознымі відамі сувязі частак, змяшчаюць дастаткова вялікі аб’ём інфармацыі. Такія сказы мэтазгодна выкарыстоўваць тады, калі неабходна выразіць не адну, а некалькі

думак, лагічна звязаных паміж сабой. Як правіла, складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак ужываюцца ў кніжных стылях маўлення — навуковым, афіцыйным, мастацкім і публіцыстычным.

На фарміраванне ўмення карыстацца складанымі сказамі з рознымі відамі сувязі частак пры стварэнні публіцыстычнага тэксту накіравана **практ. 161**.

Знакі прыпынку паміж часткамі ў складаных сказах з рознымі відамі сувязі частак

Мэты:

- фарміраваць уяўленне: а) пра правілы паспаноўкі/непаспаноўкі коскі перад спалучальнымі злучнікамі *і, ды*, што звязваюць праматэчныя часткі ў структуры складанага сказа з рознымі відамі сувязі частак; б) пра правіла паспаноўкі двукроп'я паміж сэнсавымі часткамі складанага сказа з рознымі відамі сувязі частак; в) пра правілы паспаноўкі/непаспаноўкі коскі на стыку злучальнага і парнага падпарадкавальнага злучнікаў у структуры складанага сказа з рознымі відамі сувязі частак;

- пазнаёміць з парадкам поўнага (вучнага і пісьмовага) сінтаксічнага разбору складанага сказа з рознымі відамі сувязі частак;

- сістэматызаваць і пашырыць веды вучняў аб афіцыйным стылі маўлення; фарміраваць уяўленне пра біяграфію, аўтабіяграфію і заяву як жанры афіцыйнага стылю;

- фарміраваць пунктуацыйныя ўменні: знаходзіць сэнсава-граматычныя адрэзкі ў структуры складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак, якія паграбуюць пунктуацыйнага раздзялення (у тым ліку сэнсава-граматычныя адрэзкі складанага сказа з рознымі відамі сувязі частак, якія характарызуюцца стыкам злучальнага і парнага падпарадкавальнага злучнікаў); расстаўляць знакі пры-

пынку ў складаных сказах з рознымі відамі сувязі частак; праводзіць пунктуацыйны разбор складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак; бачыць і выпраўляць пунктуацыйныя памылкі ў складаных сказах з рознымі відамі сувязі частак;

- удасканальваць уменні: вызначаць тып складанага сказа; вызначаць межы праматэчных частак і сэнсавыя адносіны паміж праматэчнымі часткамі ў складаных сказах розных тыпаў; будаваць схемы складаных сказаў розных тыпаў; праводзіць поўны (вучны і пісьмовы) сінтаксічны разбор складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак; вызначаць тэкстаўтваральную ролю складаных сказаў, у тым ліку складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак; узаўяўляць у працэсе перакладу тэксту складаных сказаў, у тым ліку складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак.

- фарміраваць маўленчыя камунікатывныя ўменні: аналізаваць тэкст біяграфіі — вызначаць адрэсата і мэтанакіраванасць, паслядоўнасць развіцця думкі, моўныя сродкі стварэння тэксту; аналізаваць тэксты аўтабіяграфіі і заявы паводле зместу і формы; ствараць тэксты аўтабіяграфіі, заявы і правільна размяшчаць іх на паперы.

У працэсе вывучэння тэмы, выкладзенай у § 32 «Знакі прыпынку паміж часткамі ў складаных сказах з рознымі відамі сувязі частак», вучні павінны пазнаёміцца з трыма новымі для іх пунктуацыйнымі правіламі: 1) пра адсутнасць коскі перад спалучальнымі злучнікамі *і, ды*, што звязваюць праматэчныя часткі ў структуры складанага сказа з рознымі відамі сувязі частак; 2) пра паспаноўку двукроп'я паміж сэнсавымі часткамі складанага сказа з рознымі відамі сувязі частак; 3) пра паспаноўку/непаспаноўку коскі на стыку злучальнага і парнага падпарадкавальнага злучнікаў у структуры складанага сказа з рознымі відамі сувязі частак. Асноўнымі мэтамі работы на ўроках па дадзенай тэме з'яўляюцца ўскладненае спісванне і пунктуацыйны разбор.

Поспех вывучэння тэмы «Знакі прыпынку паміж часткамі ў складаных сказах з рознымі відамі сувязі частак» у значнай ступені залежыць ад узроўню засваення пунктуацыйных правілаў, што дзейнічаюць пры афармленні на пісьме складаназлучаных, складаназалежных і бяззлучнікавых складаных сказаў. Па гэтай прычыне ў межах дадзенай тэмы ўвага надаецца ўсім тыпам складаных сказаў: удаस्कанальваюцца ўменні распазнаваць складаныя сказы, класіфікаваць іх, праводзіць іх пунктуацыйны разбор. Зразумела таксама, што на ўроках па вывучаемай тэме павінны ўдасканальвацца базавыя вучэбна-моўныя ўменні: распазнаваць складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак; вылучаць у іх сэнсавыя часткі, спосаб і сродкі сувязі паміж імі; вызначаць межы граматычных частак у структуры складаных сказаў з рознымі відамі сувязі; будаваць схемы складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак.

Выкладанню новых пунктуацыйных правілаў пра пастаноўку знакаў прыпынку ў складаных сказах з рознымі відамі сувязі частак павінен папярэднічаць пунктуацыйны разбор сказаў, прыведзеных у першым абзацы тэксту на лінгвістычную тэму на с. 172.

Вучні выпісваюць сказы ў шпыткі, падкрэсліваюць граматычныя асновы, пазначаюць лічбамі межы граматычных частак, вызначаюць сэнсавыя адносіны паміж часткамі, абгрунтоўваюць выбар і пастаноўку знакаў прыпынку паміж граматычнымі часткамі. У выніку гэтай працы вучні самі павінны прыйсці да высновы аб тым, што ў складаных сказах з рознымі відамі сувязі частак знакі прыпынку на мяжы граматычных частак ставяцца паводле тых самых правілаў, што дзейнічаюць пры афармленні на пісьме складаназлучаных, складаназалежных і бяззлучнікавых складаных сказаў.

Зацым настаўнік паведамляе два правілы, якімі рэгулююцца: а) адсутнасць коскі паміж граматычнымі часткамі, звязанымі спалучальнымі злучнікамі *і, ды* ў структуры складаных сказа з рознымі відамі сувязі частак; б) пастаноўка

дзюкроўя паміж сэнсавымі часткамі складанага сказа з рознымі відамі сувязі частак.

Не п а с т а н о ў к а к о с к і п а м і ж г р а м а т ы ч н ы м і часткамі, звязанымі ў структуры складанага сказа з рознымі відамі сувязі частак злучнікамі *і, ды*, абумоўліваюцца наяўнасцю агульнай для іх трэцяй граматычнай часткі.

Асноўнай умовай п а с т а н о ў к і д в у к р о п ' я на мяжы сэнсавых частак, звязаных у структуры складанага сказа з рознымі відамі сувязі частак бяззлучнікавай сувязю, з'яўляюцца сэнсавыя адносіны паміж гэтымі часткамі. Для таго каб успрыманне і асэнсаванне гэтых пунктуацыйных правілаў было больш эфектыўным, неабходна падрыхтаваць раздатачны матэрыял — карткі, на якіх запісаны прыклады адпаведных сказаў з расставленымі знакамі прыпынку (адзін прыгляд на кожнае правіла) і прадастаўлены вертыкальныя схемы гэтых сказаў.

Замцаванне тэарэтычных звестак адбываецца на матэрыяле практыкаванняў, прадастаўленых у вучэбным дапаможніку.

Практ. 162 накіравана на фарміраванне ўмення абгрунтаўваць выбар і пастаноўку (або непастаноўку) знакаў прыпынку на мяжы граматычных частак у складаных сказах з рознымі відамі сувязі частак. Практыкаванне выконваецца вусна, пры гэтым неабходна сачыць, каб абгрунтаванне вучнямі выбару знакаў прыпынку і месца іх пастаноўкі адбывалася строга паводле ўзору, які прапанаваны ў вучэбным дапаможніку (с. 173).

Практ. 163 прадулгеджае ўдасканаленне ўмення тлумачыць знакі прыпынку паміж граматычнымі часткамі ў складаных сказах. Паводле метаду працы яно ўяўляе сабой няўскладненае спісванне са спадарожным сінтаксічным і пунктуацыйным разборам.

Практ. 164 і практ. 165 накіраваны перш за ўсё на фарміраванне ўмення расставляць знакі прыпынку паміж часткамі ў складаных сказах з рознымі відамі сувязі частак, а таксама на ўдасканаленне ўмення будаваць схемы складаных сказаў

дадзенага тыпу. Практ. 164 адпавядае метаду «ўскладненнае спісванне», практ. 165 праводзіцца ў выглядзе графічнага дыктанта. Рекамендуецца арганізаваць самаправерку практ. 165: вучням (на кожную парту) раздаюцца карткі, на якіх прадастаўлены схемы кожнага сказа з неабходнымі знакамі прыпынку¹.

Практ. 166 садзейнічае фарміраванню ўмення бачыць і выпраўляць пунктуацыйныя памылкі ў складаных сказах з рознымі відамі сувязі частак. З мэтай эканоміі часу на ўроку беларускай мовы ўмову практыкавання можна падкаракціраваць, прапанавашы вучням выпісаць толькі тыяказы, у якіх прапушчаны знакі прыпынку паміж часткамі (казы пад нумарамі 2 і 4), паставіць знакі прыпынку і растлумачыць іх выбар. Заўважым, што выкананне гэтага практыкавання прабуе даволі тонкага аналізу семантыкі сказаў: вучні павінны адчуць, што граматычныя часткі, звязаныя злучнікам *і ў 2-м і 4-м* сказах, не маюць агульнай для іх граматычнай часткі.

Паведамленню новага пунктуацыйнага правіла аб паста-ноўцы/непастапоўцы коскі на стыку злучальнага і парнага падпарадкавальнага злучніка пры афармленні складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак на шчыме павінна папа-раўнічаць апорнае паўтарэнне. Настаўнік прапануе вучням звярнуцца да § 14 «Сродкі сінтаксічнай сувязі паміж грама-тычнымі часткамі ў складаназалежных сказах» вучэбнага да-паможніка (с. 81—82), знайсці ў рэестры падпарадкавальных злучнікаў парныя злучнікі і выпісаць іх: *калі — то, раз — то, калі — дык, як — так, чым — тым*. Настаўнік дапаў-няе гэты спіс: *не толькі — але (але і), не толькі — коль-кі, не тое што — але (але і), хоць (хоць і) — але (а, ды, аднак, усё ж), толькі — як*. Затым настаўнік нагадвае вучням, што кожная частка парнага злучніка ў саставе скла-

данага сказа належаць да розных граматычных частак і перад другой часткай парнага злучніка заўсёды ставіцца коска. Вуч-ні запісваюць казы пад дыктоўку настаўніка, вызначаюць іх тып, падкрэслваюць злучнікі: 1. Калі хочаш хлеб мець, то трыба зямліцу глядзець (Прыказка); 2. Хоць быў ужо канец краінавіка, а нешта вясна марудзіла (П. Кавалёў).

Пасля гэтага папярэдняй працы настаўнік паведамляе вуч-ням, што ў саставе складанага сказа з рознымі відамі сувязі частак парны падпарадкавальны злучнік можа «сутыкнуцца» са злучальным злучнікам, і звяртае ўвагу на казы, запісаныя на дошцы:

1. Праўда, разам з травой снег засыпаў і сляды, і калі будзе не бацца.
зтая замечь не перастане да ночы, слядой, напэўна, можна
будзе не бацца.

2. Праўда, разам з травой снег засыпаў і сляды, і калі зтая замечь не перастане да ночы, слядой, напэўна, можна
будзе не бацца.

Настаўнік засяроджвае ўвагу вучняў на тое, што ў адных выпадках паміж злучальным злучнікам і першай часткай парнага падпарадкавальнага злучніка коска не ставіцца, а ў іншых выпадках — ставіцца, прапануе ўважліва палглядзець на запісаныя на дошцы казы і адказаць на пытанні:

— Калі паміж злучальным злучнікам і першай часткай парнага падпарадкавальнага злучніка коска не ставіцца? (Па-між злучальным злучнікам і першай часткай парнага падпа-радкавальнага злучніка коска не ставіцца ў тым выпадку, ка-лі парны падпарадкавальны злучнік палкам прысутнічае ў складаным казе з рознымі відамі сувязі, г. зн. у казе ёсць і яго першая частка, напрыклад *калі*, і яго другая частка, напрыклад, *то*).

¹ Для арганізацыі самаправеркі практ. 165 можна выкарыстаць і камп'ютарную прэзентацыю.

— Калі паміж злучальным злучнікам і першай часткай парнага падпарадкавальнага злучніка коска ставіцца? (Паміж

злучальным злучнікам і першай часткай парнага падпарадкавальнага злучнага злучніка коска ставіцца ў тым выпадку, калі ў складаным сказе з рознымі відамі сувязі прысутнічае голыкі гэта першая частка злучніка, напрыклад *калі*, а яго другая частка, напрыклад *то*, адсутнічае ў сказе, хаця і лёгка ўзнаўляецца па сэнсе.)

Затым вучні чытаюць правіла на с. 176 і заканчваюць сказы настаўніка:

— Пастаноўка або непастаноўка коскі на стыку злучальнага і парнага падпарадкавальнага злучнікаў у складаным сказе з рознымі відамі сувязі частак залежыць ад таго... (колькі частак парнага падпарадкавальнага злучніка прадстаўлена ў сказе).

— Калі ў складаным сказе з рознымі відамі сувязі частак прадстаўлены дзве часткі парнага падпарадкавальнага злучніка, то коска на стыку злучальнага злучніка і такога падпарадкавальнага злучніка... (не ставіцца).

— Калі ў складаным сказе з рознымі відамі сувязі прадстаўлена голыкі адна — першая — частка парнага падпарадкавальнага злучніка, то коска на стыку злучальнага злучніка і такога падпарадкавальнага злучніка... (ставіцца).

Практ. 167 накіравана на фарміраванне пунктуацыйнага ўмення ставіць коску на стыку злучальнага і парнага падпарадкавальнага злучнікаў пры афармленні на пісьме складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак. На пачатку працы настаўнік разам з вучнямі фармулюе спосаб рашэння задачы практыкавання. Ён задае вучням пытанне:

— Як трэба разважаць, каб паставіць або не паставіць коску на стыку злучальнага і парнага падпарадкавальнага злучнікаў у складаным сказе з рознымі відамі сувязі частак?

Вучні адказваюць, што трэба высветліць, колькі частак парнага падпарадкавальнага злучніка ёсць у сказе: калі ў сказе ёсць дзве часткі падпарадкавальнага злучніка, коска паміж злучальным і падпарадкавальным злучнікамі не ставіцца, ка-

лі ў сказе голыкі адна частка парнага падпарадкавальнага злучніка, то коска паміж злучальным і падпарадкавальным злучнікамі ставіцца.

Затым настаўнік дэманструе ў з о р р а з в а ж а н н я:

У сказе *Спачатку лёгкая чырвань зайграе ў верхавінах далёкага бору, потым сонечныя зайчыкі, нібы спрабуючы сваю моц, лягуць на спякойныя хвалі ракі, і як толькі яна вельмі ўсміхнецца, сонца поўнай жменьай кіне свае праменні ў шыбыны вясковых хат побач знаходзяцца злучальны і падпарадкавальны злучнікі: ... і як толькі...* Гляджу, ці ёсць у сказе другая частка злучніка *як толькі*. Другой часткі злучніка няма: *сонца поўнай жменьай кіне свае праменні ў шыбыны вясковых хат*. Значыць, паміж злучальным злучнікам і падпарадкавальным злучнікам *як толькі* трэба паставіць коску.

Пажадана, каб узор разважання быў радзюкаваны настайнікам і пакладзены на кожную парту. Паводле гэтага ўзору вучні працуюць над астатнімі сказами практыкавання. Мэтад выканання практыкавання — каменціраванае пісьмо.

Практ. 168 удакладняе ўменне расставіць знакі прыпынку паміж часткамі ў складаных сказах з рознымі відамі сувязі частак. Гэта практыкаванне вельмі важна выканаць на ўроку для таго, каб прадэманстравалі вучням спосаб рашэння тэставай задачы¹. Для выканання гэтага практыкавання патрабуюцца асобныя лісточкі, на якіх вучні малі 6 правесці пяць рэдні аналіз сказаў.

Пасля асэнсавання вучнямі задання да практыкавання настаўнік раздае на кожную парту карткі з надрукаваным алгарытмам яго выканання. Алгарытм выканання практ. 168 можа быць такім:

1 У фармулёўцы задання да практыкавання 168 (с. 177) замест «3» сказ, у якім 9 косак, 1 двукроп'е» трэба чытаць: «3» сказ, у якім 8 косак, 1 двукроп'е».

Як выканаць практыкаванне 168

1. Вылісваю на асобны лісточак першы сказ, пазначаю лічбамі межы граматычных частак, падкрэсліваю граматычныя асновы.
2. Будую схему сказа.
3. Абдумваю і расстаўляю знакі прыпынку.
4. Запісваю пад сказам яго пунктуацыйную характарыстыку, напрыклад:
5 косак, 1 двукропе.
5. Паводле гэтага ўзору аналізую ўсе астатнія сказы.
6. Перапісваю сказы са знакамі прыпынку ў слытак у такой паслядоўнасці, якая вызначаецца задачай да практыкавання.

Першы сказ аналізуюцца вучнямі пад кіраўніцтвам настаўніка, два астатнія сказы вучні разбіраюць самастойна. Практыкаванне абавязкова правядзецца. У выніку яго выканання павінна атрымацца наступная паслядоўнасць сказаў:

1. *Над морам цяпер былі ночы, чужра і яно не здавалася такім неабсяжнвым, як удзень, небакрай і што шарэй над чорнаю паверхняю вадны быў дзіўна блізка.*

2. *Неахвотна адступіла зіма, але доўгачаканная вясна ўсе настойлівей ступкае ў дзверы, наступныя дні прыносяць змены, пачарнепа лясная дарога, стала гусяцыйым наветра, агадліся палі, ледзяшы звікаюць з дахаў, чываць меладыйныя зункі каляжы.*

3. *Убачыўшы суседку, шмак узмахвае крывіамі, заўзята сёйша і, калі мая прывядзе на галінку суседняга дрэва, стаіраіца з усіх сіл ёй спадабацца, то шмыгне ў шмакоўню і высуне з лятка галаву, то зьятае на зямлю, схопіць якуюсьці саможнінку ці пушынку і нясе ў домік, каб нібыта паказіць які ён працавіты.*

Практ. 169 удасканальвае пунктуацыйныя ўменні. Яно прызначана для факультатывага выканання, паколькі мае дастаткова высокую ступень складанасці. Дыдактычныя магарыял, прыведзены ў ім, настаўнік можа выкарыстаць для арганізацыі дыферэнцаванай і індывідуальнай самастойнай работы.

Практ. 170 з'яўляецца комплексным і мае на мэтае ўдасканаленне: а) пунктуацыйнага ўмення — расстаўляць знакі прыпынку; б) вучэбна-моўных уменняў — адрозніваць складаныя залежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі і складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак і будаваць схемы сказаў гэтых тыпаў; в) маўленчата ўмення — вызначаць вообразна-выяўленчыя сродкі ў тэксте мастацкага стылю. Работа над гэтым практыкаваннем арганізуецца паводле заданняў у вучэбным дапаможніку, але можна прапанаваць і іншы варыянт яго выканання. Настаўнік выразае чытае тэкст «Усход сонца», які ў раздрукаваным выглядзе прапануецца кожнаму вучню. Вучні ўважліва слухаюць і расстаўляюць знакі прыпынку ў сказах (у раздрукаваных на картках тэкстах). Затым тэкст чытаюць вучні — спачатку выраза па цалкам, а затым са знакамі прыпынку па сказах. У асобных выпадках настаўнік просіць пракаментіраваць расстаўленыя ў працесе ўспрымання тэксту знакі прыпынку. Далучаныя пунктуацыйныя памылкі каменціруюцца і выпраўляюцца. Пасля гэтага вучням прапануецца вылісаць 1-ы і 7-ы сказы ў спыткі, пабудаваць іх схемы і вызначыць іх тып. Два вучні будуюць схемы гэтых сказаў на дошцы, вызначаюць тып сказаў і абгрунтоўваюць сваю думку. Сказ пад нумарам 1 — складаназалежны з некалькімі даданымі часткамі; сказ пад нумарам 7 — складаны з рознымі відамі сувязі частак.

Практ. 171 з'яўляецца папярэджалным дыктантам. Яно фарміруе ўменне пунктуацыйнага разбору, а таксама вучэбна-моўныя ўменні распазнаваць складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак у тэксте, будаваць іх схемы і вызначаць іх функцыю. Методыка работы над гэтым практыкаваннем цалкам прадастаўлена ў вучэбным дапаможніку (с. 179). Цяжкасці могуць узнікнуць у сувязі з адказам на пытанне «З якой мэтай выкарыстоўвае аўтар складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак у тэксте “Цёплы дождж”?». Адказ можа быць такім: «Аўтар выкарыстоўвае складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак для таго, каб у найбольшай ступені даклад-

на і поўна паказаць змены ў прыродзе перад наваліняцай, у час наваліняцы і пасля яе». З мэтай эканоміі часу ўрока на-стаўнік можа скараціць тэкст практ. 171 на некалькі сказаў у працэсе дыктоўкі, але, зразумела, складаныя сказы неабходна захаваць у тэксце дыктанта.

Узнаўленне правілаў пастаноўкі знакаў прыпынку ў скла-даных сказах з рознымі відамі сувязі частак і ўдасканаленне адпаведных пунктуацыйных уменняў адбываецца ў сувязі з вывучэннем тэмы, выкладзенай у § 33 «Сінтаксічны разбор складанага сказа з рознымі відамі сувязі частак». На ўроку па дадзенай тэме неабходна таксама ўдасканаліць сінтэтычна-аналітычнае вучэбна-моўнае ўменне праводзіць сінтаксічны разбор складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак у вуснай і пісьмовай форме і яшчэ раз звярнуць увагу вучняў на тэктаўтваральную ролю складаных сказаў гэтага тыпу.

Урок варта пачаць з узнаўлення тэарэтычнага матэрыялу пра складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак, якое мо-жа адбыцца або ў працэсе адказу вучняў на пытанні настаў-ніка (франтальнае апытванне), або ў працэсе загалды падрых-таваных звязаных паведмленняў вучняў на лінгвістычную тэму (індывідуальнае апытванне). Неабходна абмеркаваць на-ступныя пытанні: а) прыметы складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак; б) класіфікацыя складаных сказаў з роз-нымі відамі сувязі частак; в) тэктаўтваральная роля склада-ных сказаў з рознымі відамі сувязі частак; г) знакі прыпынку на мяжы граматычных частак у складаных сказах з рознымі відамі сувязі частак.

Затым вучні знаёмяцца з парадкам і ўзорамі пісьмовага і вуснага сінтаксічнага разбору складанага сказа з рознымі відамі сувязі частак (с. 180—182) і выконваюцца практыка-ванні, прапанаваныя ў вучэбным дапаможніку.

Практ. 172 прызначана для ўдасканалення вучэбна-моўнага ўмення праводзіць поўны вусны і пісьмовы разбор складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак. Работу над гэтым прак-

тыкаваннем рэкамендуецца арганізаваць наступным чынам: сінтаксічны разбор 1-га сказа адбываецца з выкарыстаннем ме-таду «каменціраванае пісьмо»; сінтаксічны разбор 2, 3 і 4-га сказаў вучні выконваюць самастойна па варыянтах. Прак-тыкаванне абавязкова правяраецца. Лепш за ўсё арганізаваць самаправерку: пасля выканання практыкавання вучням раз-даюцца карткі, на якіх прадастаўлены пісьмовы сінтаксічны разбор кожнага сказа.

Практ. 173 таксама прадугледжвае сінтаксічны разбор (пісьмовы) складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак, аднак сказы, прапанаваныя ў ім ў якасці дыдактычнага ма-тэрыялу, маюць даволі складаную структуру, таму пажадана выкарыстоўваць гэта практыкаванне для арганізацыі дыферэн-цаванай і індывідуальнай самастойнай працы.

Работа над тэкстам **практ. 174** арганізуецца ў адпаведнасці з заданнямі ў вучэбным дапаможніку. Практыкаванне адпавя-дае мэтаду «вольны дыктант». Як выдома, вольны дыктант — гэта неспецыяльны метад навучання арфаграфіі і пунктуацыі, дзякуючы якому ў вучняў, акрамя правапісных уменняў, уда-канальваюцца таксама і маўленчыя ўменні. Паводле «Слова-ра-справочніка по методике русского языка», вольны дык-тант — від дыктанта, блізкі да пераказу. Работа над ім арга-нізуецца так: даступны вучням тэкст чытаецца настаўнікам або самімі вучнямі, можа быць праведзена невялікая тутарка; затым настаўнік чытае частку тэксту — некалькі сказаў, аб-зац; вучні запісваюць тое, што запомнілі; затым чытаецца наступны ўрывак і г. д. В. А. Філёраў, стваральнік вольнага дыктанта, асабліва высока цаніў у ім самастойнасць вучняў, іх творчы ўклад у стварэнне новага тэксту; аднак больш поз-нія аўтары лічаць каштоўным у вольным дыктанце выкарыс-танне лексікі і сінтаксісу паводле ўзору¹.

¹ Дьвов, М. Р. Словарь-справочник по методике русского языка : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2101 «Рус. яз. и лит.» / М. Р. Дьвов. — М. : Просвещение, 1988. — С. 181.

Да напісання вольнага дыктанта паводле тэксту «Груша і Дняпро» вучням прапануецца выпісаць з тэтага тэксту некаторыя сказы і зрабіць іх сінтаксічны разбор (можна абмежавацца толькі пабудовай схем гэтых сказаў). Дадзенае заданне не з’яўляецца выпадковым — у час узнаўлення вучнямі тэксту практыкавання вышэйняга сказа выкананоць ролю апорных.

Адпаведна праграме ў сувязі з вывучэннем складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак пашыраюцца веды вучняў пра афіцыйны стыль маўлення і яго жанры, а таксама адбыцця фарміравання жыццёва неабходных умовнаў ствараць тэксты аўтабіяграфіі і заявы. Метадычнай падставай для арганізацыі работы над жанрамі афіцыйнага стылю маўлення з’яўляецца матэрыял, выкладзены ў § 34 «Афіцыйныя паперы. Аўтабіяграфія. Заява» вучэбнага дапаможніка. Урокі, на якіх адбываецца вывучэнне гэтага матэрыялу, маюць ярка выражаную выхаваўчую накіраванасць, адыгрываюць важную ролю ў станаўленні лінгвістычнага светапогляду вучняў і падрыхтоўваюць іх да сацыяльнага жыцця.

А ф і ц ы й н ы с т ы л ь — адзін з функцыянальных стыляў літаратурнай мовы, які абслугоўвае сферу пісьмовых афіцыйных зносін. У адпаведнасці з характарам гэтых зносін адрозніваюць тры падстылі афіцыйнага стылю: канцылярскі, дыпламатычны і юрыдычны. Афіцыйны стыль рэалізуецца ў дакументах розных жанраў, якія адпавядаюць тыповым сітуацыям афіцыйных зносін. Тэксты афіцыйных дакументаў характарызуюцца высокім узроўнем стандартызавані, паводле якой афіцыйны стыль супрацьпастаўляецца ўсім астатнім стылям літаратурнай мовы. Моўныя асаблівасці афіцыйных тэкстаў глумачацца тымі патрабаваннямі, якімі гэтыя тэксты павінны адпавядаць. Афіцыйныя тэксты павінны быць: 1) дакладнымі; 2) зразумелымі (яснымі); 3) лагічнымі; 4) лаканічнымі. Патрабаванне дакладнасці, або адназначнасці фармулёвак, якія, як правіла, маюць юрыдычную сілу, прыводзіць да выкарыстання ў афіцыйных тэкстах слоў-тэрмінаў і гатовых выразаў,

якія атрымалі назву клішэ. Яснасць і лагічнасць афіцыйных тэкстаў забяспечваецца выкарыстаннем ускладненых і складаных сінтаксічных канструкцый¹. Лаканічным афіцыйным тэкстам аказваюцца таму, што ў іх, як правіла, не выражаюцца адносіны да прадмета думкі, інкш кажучы, афіцыйныя тэксты характарызуюцца падкрэсленай аб’ектыўнасцю, адсутнасцю эмацыянальнасці і вообразнасці.

Першаснае ўяўленне аб афіцыйным стылі маўлення — знаёмства з тэрмінам і сферай выкарыстання — вучні атрымалі ў V класе. У VI—VIII класах веды пра афіцыйны стыль маўлення пашыраліся: вучні знаёмліся з такімі жанрамі афіцыйных папер, як а д р а с н а к а н в е р ц е, а б’я в а, а ф і ц ы й н а е п і с ь м о², а таксама вучыліся аналізаваць і ствараць тэксты афіцыйнага стылю. Такім чынам, на ўроках беларускай мовы ў IX класе веды вучняў пра афіцыйны стыль маўлення неабходна сістэматызаваць і яшчэ больш пашырыць, пазнаёміўшы іх, па-першае, з функцыяй складаных сказаў у тэкстах гэтага стылю маўлення, па-другое, з такімі жанрамі афіцыйных тэкстаў, як б і я г р а ф і я, а ў т а б і я г р а ф і я і з а я в а. Рекамендуецца адвесці на работу над афіцыйным стылем маўлення 3 гадзіны.

На першым уроку варта ўзнавіць веды вучняў пра афіцыйны стыль маўлення і пазнаёміць іх з жанрам біяграфіі.

Узнаўленне і пашырэнне ведаў пра афіцыйны стыль маўлення адбываецца з дапамогай табліцы-транспаранта. Табліца павінна змяшчаць інфармацыю: 1) аб сітуацыі зносін, у якой выкарыстоўваецца афіцыйны стыль маўлення; 2) аб рысах афіцыйнага стылю (стылявых рысах); 3) аб асноўных моўных сродках, якія выкарыстоўваюцца ў тэкстах афіцыйнага стылю.

¹ Русскій язык. Энциклопедия / гл. ред. Ф. П. Филин. — М.: «Советская энциклопедия», 1979. — С. 186—187.

² Вучэбная праграма для ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання. Беларуская мова. V—XI класы. — Мінск: Нац. ін-т адукацыі, 2012. — С. 13, 19, 20, 34.

Стыль маўлення	Сітуацыя зносін			Стыльныя рысы
	дзе выкарыстоўваецца	каму адрасу-юпча тэксты	з якой мэтай	
Афіцыйны	афіцыйныя зносіны, справаводства, заканадаўства	арганізацыям, установам, дзяржавам	паведамленне, перадача афіцыйнай інфармацыі	дакладнасць, яснасць, лагічнасць, канкрэтнасць, аб'ектыўнасць, адсутнасць эмацыянальнасці, вобразнасці
Асноўныя сродкі мовы				
<p>Юрыдычныя тэрміны і гаговыя выразы-клішэ, напрыклад: <i>атрымаць, ніжэйпадпісаныя, займае паштоў (замест жыцц), мірнае ўрэгуляванне міжнародных праблем, кмітам даверу</i>;</p> <p>дакладныя назвы ўстаноў, арганізацый і прадпрыемстваў, напрыклад: <i>Дзяржаўная ўстанова адукацыі «Сярэдняя школа № 32 г. Мінска»</i>;</p> <p>уніфікаваныя скарачэнні, напрыклад: <i>г. а.</i> — выконваючы абавязкі, <i>г. зн.</i> — гэта значыць, <i>г.</i> — горад або год;</p> <p>прыназоўнікі тыпу <i>ў сувязі з неабходнасцю, з жэтай эканоміяй</i>;</p> <p>шырокае выкарыстанне назоўнікаў, якія ўтварыліся ад дзеясловаў, напрыклад: <i>зайунык</i> → <i>зайульчыць</i>;</p> <p>ужыванне дзеясловаў у форме закладнага ладу;</p> <p>строгі парадак слоў у сказе;</p> <p>ускладненыя сказы з аднароднымі і адасобленымі членамі; безасабовыя сказы;</p> <p>складаныя сказы розных тыпаў;</p> <p>адсутнасць слоў, ужытых у пераносным значэнні;</p> <p>адсутнасць выклічнікаў, часціц;</p> <p>адсутнасць пыталыных сказаў;</p> <p>надзвычай рэдкае ўжыванне клічных сказаў</p>				

Пасля асэнсавання зместу табліцы настаўнік нагадвае вучням жанры тэкстаў афіцыйнага стылю, вывучаныя ў папярэдніх класах, і паведамляе аб тым, што на ўроку адбудзецца знаёмства з жанрам біяграфіі. Вучні запіваюць у спілкі азначэнне паняцця «біяграфія».

Біяграфія — *опісанне жыцця і дзейнасці каго-небудзь, напрыклад біяграфія Няхіма Фёдаравіча Карскага.*

Затым вучням прапануецца для аналізу раздрукаваны тэкст — вытрымкі з біяграфіі Я. Ф. Карскага — і слоўнік да тэксту.

КАРСКІ ЯЎХІМ ФЁДАРАВІЧ

Славуты беларускі філолаг* Яўхім Фёдаравіч Карскі, у асобе якога спалучаліся мовавед*, літаратуразнаўца*, фалькларыст*, паэтограф*, бібліяграф*, педагог, грамадскі дзеяч, нарадзіўся 1 студзеня 1861 г. у сям'і настаўніка пачатковай школы ў вёсцы Лапа Прадзенскага раёна. Вучыўся ў Ягранскім і Беразавецкім народных вучылішчах, Мінскай духоўнай семінарыі, у 1881—1885 гг. у Нежынскім пісторыка-філагалічным інстытуце, які рыхтаваў настаўнікаў для класічных гімназій... Скончыўшы інстытут, Я. Ф. Карскі да 1893 г. выкладаў рускую мову і літаратуру, а таксама царкоўна-славянскую мову* ў 2-й Віленскай гімназіі. 17 верасня 1891 г. ён паспяхова вытрымаў магістарскі* экзамен у Варшаўскім універсітэце. 24 кастрычніка 1893 г. на пасяджэнні вучонага савета Кіеўскага ўніверсітэта абараніў магістарскую дысертацыю*... і стаў штатным выкладчыкам, а праз некаторы час — дацэнтам* кафедры царкоўнаславянскай і рускай моў пісторыка-філагалічнага факультэта Варшаўскага ўніверсітэта.

Я. Ф. Карскі быў сапраўдным філалагам-энцыклапедыстам*. Ён займаўся старажытнымі славянскімі мовамі, літаратурай і фальклорам усходніх славян, узаемаадносінамі сучасных славянскіх моў. Але галоўны яго навуковы подзвіг — стварэнне навукі пра беларускую мову... Асобныя працы пра паўныя з'явы і асаблівасці беларускай мовы друкаваліся і да Я. Ф. Карскага... Але да канца 19 ст. шматлікія факты і назіранні па беларускай мове не былі абгульнены. Нават не было спробы абгрунтаваць вучэнне пра беларускую мову як раўнапраўную сярод іншых славянскіх моў. Абапіраючыся на на-

вучковыя факты, сваімі шматлікімі даследаваннямі Я. Ф. Карскі паказаў, што мова беларускага народа, хоць і вельмі бліжкая да суседніх славянскіх моў, мае свая сістэму, якая развілася, узбагачалася і ўдасканальвалася ва ўзаемадзеянні з роднаснымі мовамі, але па-волле ўласных законаў... Асноўнае даследаванне Я. Ф. Карскага — 3-томная праца «Беларусы».

...Я. Ф. Карскі ўсё сваё жыццё прысвяціў вывучэнню беларускага народа, яго мовы, вуснай творчасці і літаратуры. У спісе яго прац налічваецца больш за 1000 публікацый, сярод іх шмат грунтоўных даследаванняў (манаграфій*), вучэбных дапаможнікаў для сярэдняй і вышэйшай школ, навучовых дакладаў, публічных выступленняў...

Я. Ф. Карскі быў выдатным арганізатарам універсітэцкай і акадэмічнай навукі. Яго двойчы выбіралі на пасаду рэктара* Варшаўскага ўніверсітэта (1905 і 1908 гг.)... У 1905—1915 гг. ён быў рэдактарам* самага буйнога філагалічнага часопіса «Русский филологический вестник»...

У 1916 г. Я. Ф. Карскі пераехаў у Петраград і ў гэтым жа годзе быў абраны акадэмікам* Расійскай Акадэміі* навук.

Навуковыя заслугі Я. Ф. Карскага адзначаны ўзнагародамі Акадэмі навук і навучовых таварыстваў...

Памёр Яўхім Фёдаравіч Карскі 29 красавіка 1931 года.

Паводле М. Г. Булахава

Слоўнік

Акадэ́мік — званне члена акадэміі, якое прысвойваецца буйнейшым вучоным, мастакам.

Акадэ́мія — вышэйшая навуковая або мастацкая ўстанова. **Акадэ́мія навук Беларусі**.

Бібліогра́ф — спецыяліст у галіне бібліяграфіі.

Бібліагра́фія — навуковае, сістэматызаванае апісанне кніг і іншых выданняў, зробленае па якой-н. прыкмеце.

Дацэ́нт — вучонае званне выкладчыка вышэйшай навучальнай установы, якое папярэднічае прафесару, а таксама асоба, якая мае гэта званне.

Дысертацы́я — навуковая работа, якая публічна абараняецца на аўтарам на пасяджэнні спецыяльнага вучонага савета для атрымання вучонай ступені.

Літаратуразнаўства — навука аб мастацкай літаратуры.

Літаратуразнаўца — спецыяліст у галіне літаратуразнаўства.

Магістарскі — прым. да магістр.

Магістр — вучоная ступень, а таксама асоба, якая мае такую ступень.

Манагра́фія — навуковы твор, што даследуе адно якое-н. пытанне, асвятляе адну тэму.

Моваед (*мовазнавец*) — спецыяліст у галіне мовазнаўства.

Мовазнаўства — навука аб мове.

Палеаграфія — навука аб развіцці пісьменства і старажытных рукапісах, мета якой — вызначыць час і месца іх узнiкнення паводле знешняга выгляду і пісьма.

Палеограф — спецыяліст па палеаграфіі.

Рэдакцы́я — 1. Праварыць і выпраўляць тэкст пры падрыхтоўцы да друку. *Рэдакцыя артыкула*. 2. Кіраваць выданнем часо-н. *Рэдакцыя часопіс*.

Рэда́ктар — чалавек, які рэдагуе што-н.

Рэ́дактар — кіраўнік універсітэта і некаторых іншых вышэйшых навучальных устаноў.

Фалькляры́ст — спецыяліст па фальклору.

Фалькля́р — вусная народная творчасць, сукупнасць народных абрадавых дзеянняў.

Філа́логія — сукупнасць навук, якія вывучаюць духоўную культуру народа, выражаную ў мове і літаратурнай творчасці.

Філолаг — вучоны, спецыяліст у галіне філалогіі.

Царкоўнаславянская мова — мова богаслужэбнай пісьменнасці ўсходніх і паўднёвых славян.

Энцыклапеды́ст — усебакова адукаваны, дасведчаны чалавек.

Пасля выразнанага чытання тэксту і тлумачэння значэння незнаёмых слоў і выразаў арганізуецца гутарка — стылістычны аналіз біяграфіі Я. Ф. Карскага.

Прыкладныя пытанні да гутаркі:

— Якая тэма і асноўная думка тэксту?

— Дзе можна быць выкарыстаны гэты тэкст?

— Для каго прызначана дадзены тэкст?

— З якой мэтай ствараў аўтар гэты тэкст?

— Якая інфармацыя і ў якой паслядоўнасці паведамляецца ў тэксе?

— Да якога стылю і жанру належыць гэты тэкст?

— Якія стылявыя рысы выяўляюцца ў тэксе?

— Якімі моўнымі сродкамі забяспечваецца дакладнасць і канкрэтнасць тэксту?

— Якімі моўнымі сродкамі забяспечваецца яснасць і лагічнасць тэксту?

У выніку стылістычнага аналізу тэкст можа быць ахарактырызаваны наступным чынам.

Тэма тэксту — жыццё і дзейнасць Яўхіма Фёдаравіча Карскага. Асноўную думку тэксту можна сфармуляваць так: Я. Ф. Карскі — філолаг-энцыклапедыст, стваральнік навукі пра беларускую мову.

Гэты тэкст можа быць выкарыстаны ў энцыклапедыі або ў час публічнага выступлення. Ён прызначаны для многіх людзей, якія цікавяцца гісторыяй беларускай навукі, хочучы даведацца пра выдатных беларускіх вучоных. Аўтар ствараў гэты тэкст з канкрэтнай мэтай — паведаміць афіцыйную інфармацыю пра жыццё і дзейнасць славутага беларускага філосафа Яўхіма Фёдаравіча Карскага.

Інфармацыя, якая паведамляецца ў тэксе, адпавядае наступнаму п л а н у (вучні запісваюць у шпыткі план тэксту):

1. Хто такі Яўхім Фёдаравіч Карскі?

2. Калі, у якой сям'і і дзе нарадзіўся Я. Ф. Карскі?

3. Дзе Я. Ф. Карскі вучыўся, працаваў, калі і дзе абараніў магiстарскую дысертацыю, дзе і на якой пасадзе працаваў пасля яе абароны?

4. У чым заклучаецца навуковы подзвіг Я. Ф. Карскага і якое навуковае адкрыццё ён зрабіў?

5. Якое асноўнае навуковае даследаванне Я. Ф. Карскага?

6. Колькі навуковых прац апублікаваў Я. Ф. Карскі? Якія гэта працы?

7. Якія пасады займаў Я. Ф. Карскі?

8. Якія ўзнагароды меў Я. Ф. Карскі?

9. Калі памёр Я. Ф. Карскі?

Паводле сферы і мэты выкарыстання тэкст адносіцца да афіцыйнага стылю маўлення, жанр тэксту — біяграфія.

Стылявыя рысы тэксту: дакладнасць, канкрэтнасць, яснасць, лагічнасць.

Дакладнасць і канкрэтнасць тэксту забяспечваюцца наступнымі моўнымі сродкамі:

1) ужываннем слоў-тэрмінаў, якія характарызуюць Я. Ф. Карскага як вучонага: *філолаг, мовавед, літаратуразнаўца, фалькларыст, налеограф, бібліограф, педагог*;

2) дакладным называннем дат: дата нараджэння Я. Ф. Карскага і дата яго смерці; гады вучобы, абароны дысертацыі, працы, змены месцажыхарства;

3) дакладнымі назвамі ўстаноў, дзе вучыўся і працаваў Я. Ф. Карскі: *Мінская духоўная семінарыя, Нежынскі гісторыка-філалагічны інстытут, 2-я Віленская гімназія, Кіеўскі ўніверсітэт, Варшаўскі ўніверсітэт, Расійская акадэмія навук*;

4) дакладнымі назвамі навуковых прац Я. Ф. Карскага і іншых навуковых выданняў: *3-томная праца «Беларусь», філалагічны часопіс «Русскій філалагіцескый вестник»*;

5) ужываннем слоў, якія абазначаюць пасаду: *дацэнт кафедры, рэктар, рэдактар, акадэмік*.

Дакладнасць тэксту ствараецца таксама за кошт таго, што ўсе словы ў ім ужываюцца ў прамым значэнні. У тэксе няма вобразных слоў і амаль адсутнічаюць словы, з дапамогай якіх перадаюцца пачуцці аўтара.

Яснасць тэксту забяспечваецца тым, што аўтар выражае свае думкі максімальна поўна з дапамогай простых (ускладненых) і складаных сказаў, напрыклад: *Скончыўшы інстытут, Карскі да 1893 г. выкладаў рускую мову і літаратуру, а таксама царкоўнаславянскую мову ў 2-й Віленскай гімназіі — ускладнены сказ з аднароднымі членамі і адасобленай акалічнасцю; Вучыўся ў Ятранскім і Веразавецкім народных вучылішчах, Мінскай духоўнай семінарыі, у 1881—1885 гг. у Нежынскім гісторыка-філалагічным інстытуце, які рыхтаваў*

настаўніккаў для класічных гімназій... — складаназалежны сказ; Абавіраючыся на навуковыя факты, сваімі шматлікімі даследаваннямі Карскі паказаў, што мова беларускага народа, хоць і вельмі блізкая да суседніх славянскіх моў, мае сваю сістэму, якая развілася, убагацалася і ўдасканалывалася ва ўзаемадзейненні з роднаснымі мовамі, але паводле ўласных законаў... — складаназалежны сказ з некалькімі даданымі часткамі.

Лічэнасць тэксту забяспечваецца яго будовай: інфармацыя пра жыццё і дзейнасць Я. Ф. Карскага выкладаецца паслядоўна ад дня нараджэння вучонага да дня яго смерці.

Пасля правядзення такога аналізу варта яшчэ раз удакладніць, якое навуковае адкрыццё зрабіў Я. Ф. Карскі: ён даказаў, што беларуская мова з'яўляецца раўнапраўнай сярод іншых славянскіх моў, што яна развіваецца паводле ўласных законаў.

Пасля гэтага настаўнік паведамляе вучням, што біяграфія можа быць не толькі афіцыйнай. Аўтар можа выкарыстаць такія моўныя сродкі, якія зробіць яе тэкст літаратурна-публіцыстычным творам. Ад афіцыйнай такая біяграфія адрозніваецца тым, што ў ёй абавязкова выражаюцца адносны аўтара да той асобы, пра жыццёвы шлях якой ён расказвае.

Паводле ўмовы **практ. 177** арганізуюцца работа над тэкстам, у якім прадастаўлена літаратурна-публіцыстычная біяграфія В. Тарашкевіча.

На наступным уроку работа над афіцыйным стылем маўлення працягваецца. Настаўнік паведамляе вучням, што афіцыйны стыль маўлення прадастаўляюць тры падстылі, якія выкарыстоўваюцца ў розных сферах сацыяльнага жыцця:

- 1) дыпламатычны падстыль выкарыстоўваецца ў сферы зносін паміж дзяржавамі;
- 2) юрыдычны падстыль абслугоўвае сферу зносін паміж установамі, арганізацыямі, прадпрыемствамі ўнутры дзяржавы;
- 3) канцылярыскі падстыль абслугоўвае сферу зносін чагала-века і дзяржавы, а таксама сферу афіцыйных зносін паміж

людзьмі. Жанрамі тэкстаў канцылярыскага падстылю з'яўляюцца аўтабіяграфія і заява. Вучні запісваюць у шпыткі азначэнні адпаведных паняццяў.

Аўтабіяграфія — апісанне сваёго жыцця.

Заява — пісьмовая просьба аб чым-небудзь. *Падаць заяву на адпачынак.*

Працягваючы сваё паведамленне, настаўнік гаворыць вучням, што аўтабіяграфія і заява — гэта афіцыйныя паперы, мова і форма якіх маюць пэўныя асаблівасці, і прапануе пазнаёміцца з тэарэтычным матэрыялам на с. 184—185 вучэбнага дапаможніка.

Затым вучням прапануецца звярнуцца да **практ. 175**: прачытаць тэкст аўтабіяграфіі і зрабіць яго стылістычны аналіз (за ўзор можна прыняць стылістычны аналіз біяграфіі Я. Ф. Карскага).

Наступны этап працы — рад'аўленне вучням алгарытму напісання аўтабіяграфіі. У сваім слове настаўнік падкрэслівае, што кожны чалавек павінен умець пісаць аўтабіяграфію, таму што гэты дакумент заўсёды патрабуецца пры паступленні ў навучальныя ўстановы або на працу, пры афармленні дакументаў на новую пасаду або для выезду за мяжу. У афіцыйнай аўтабіяграфіі ўказваюцца наступныя звесткі (вучні запісваюць у шпыткі):

1. Прозвішча, імя, імя па бацьку.
2. Дата і месца нараджэння.
3. Бацькі (прозвішча, імя, імя па бацьку, прафесія, род дзейнасці і месца працы).
4. Браты і сёстры, калі ёсць (прозвішча, імя, імя па бацьку, прафесія, род дзейнасці і месца працы або месца вучобы).
5. Дата паступлення ва ўстанову адукцыі (школу, гімназію) і дата яе заканчэння, калі той, хто піша аўтабіяграфію, ужо закончыў навучанне ў гэтай установе.
6. Навучанне ў іншых установах (дакладна ўказваецца час навучання і назва навучальных устаноў).

7. Узнагароды, калі ёсць.

8. Род заняткаў у час напісання аўтабіяграфіі.

Пасля гэтага настаўнік звяртае ўвагу на форму аўтабіяграфіі, якая з’яўляецца адноснавольнай: у цэнтры радка записваецца загалоўак дакумента — *Аўтабіяграфія*, затым з чырвонага радка пішацца тэкст аўтабіяграфіі, у якім выдзяляюцца абзацы, што адпавядаюць пунктам плана. У канцы тэксту аўтабіяграфіі абавязкова ставіцца дага (злева) і подпіс (справа).

Калі настаўнік падлічыць неабходным, вучняў можна знаёміць з аўтабіяграфіяй як літаратурна-публіцыстычным жанрам і арганізаваць работу над тэарэтычным матэрыялам на с. 186 вучэбнага дапаможніка і тэкстам «Дарота, якую прайшоў» **практ. 176**, у якім прапануецца літаратурна-публіцыстычная аўтабіяграфія У. Карагкевіча.

Далей настаўнік паведамляе вучням, што яшчэ адным афіцыйным дакументам, які павінен ўмець пісаць кожны чалавек, з’яўляецца заява, і прапануе прачытаць тэарэтычны матэрыял на с. 190—191. Пасля чытання гэтага тэксту настаўнік звяртае асабліваю ўвагу вучняў на змест і форму заявы: па-першае, просьба ў заяве павінна быць сфармулявана дакладна і каратка, па-другое, заява — гэта дакумент, які мае строгу форму размяшчэння яго рэквізітаў на паперы.

Вучні запісваюць у спыткі азначэнні паняццяў «рэквізіт» і «рэквізітны заявы»:

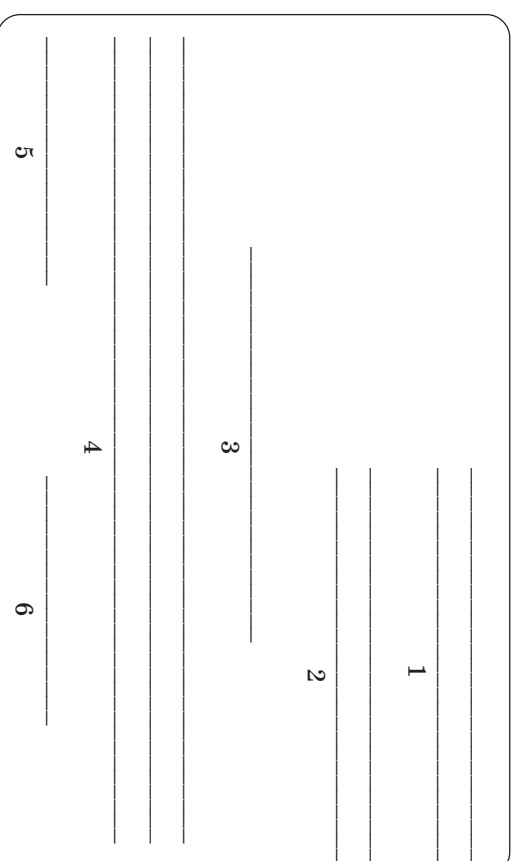
Рэквізіт — гэта настаянны элемент зместу таго ці іншага дакумента.

Рэквізітны заявы:

- 1 — звесткі аб той асобе, на чьё імя падаецца заява;
- 2 — звесткі аб той асобе, якая падае заяву;
- 3 — назва дакумента — Заява;
- 4 — змест заявы;
- 5 — дата: дзень падачы заявы;
- 6 — подпіс той асобы, якая падае заяву.

Затым вучням дэманструецца ў павялічаным выглядзе схема размяшчэння рэквізітаў заявы на паперы.

Схема размяшчэння
рэквізітаў заявы на паперы

Пасля аналізу схемы вучням прапануецца спісаць узор афармлення заявы, змешчаны на с. 191 вучэбнага дапаможніка, і пры гэтым правільна размясціць рэквізітны заявы на старонцы спыткі.

У якасці дамашняга задання (практ. 175) настаўнік прапануе вучням высветліць у бацькоў інфармацыю, неабходную для стварэння аўтабіяграфіі, і напісаць чарнавы варыянт аўтабіяграфіі паводле плана, прапанаванага на ўроку. На наступным уроку, які будзе ўрокам па тэме «Напісанне заявы, аўтабіяграфіі», чарнавыя варыянты аўтабіяграфій аналізуюцца і рэдагуюцца (неабходна прааналізаваць 3—4 аўтабіяграфіі), выраўненыя тэксты аўтабіяграфій запісваюцца ў спыткі, а пасля пад кіраўніцтвам настаўніка выконваецца **практ. 178**: ствараюцца і афармляюцца на паперы тэксты заяў.

СІНТАКСІЧНЫЯ КАНСТРУКЦЫІ З ЧУЖОЙ МОВАЙ: БУДОВА, ЗНАЧЭННЕ, УЖЫВАННЕ

Спосабы перадачы чужой мовы. Асаблівасці будовы сінтаксічных канструкцый з простаай мовай, іх інтанаванне і выкарыстанне

Мэты:

- сфарміраваць уяўленне пра чужую мову як лінгвістычную з’яву, пра спосабы перадачы чужой мовы — простую мову і ўскосную мову, пра будову сінтаксічных канструкцый з простаай мовай;
- сфарміраваць ўменні: распізнаваць сінтаксічныя канструкцыі з простаай мовай і аналізаваць іх будову — вызначыць словы аўтара і простую мову, вызначаць месца слоў аўтара адносна простаай мовы; навіраць пунктуацыйнае афармленне сінтаксічных канструкцый з простаай мовай; інтанаваць сінтаксічныя канструкцыі з простаай мовай і выкарыстоўваць іх ва ўласным маўленні.

Вывучэнне сінтаксічных канструкцый з чужой мовай пачынаецца з асэнсавання вучнямі паняцця «чужая мова». Калі аўтар ці апавядальнік уключае ў сваё паведамленне выказванне іншай асобы, то такое выказванне называецца **чужой мовай**. Чужая мова можа перадавацца ў выглядзе простаай і ўскоснай мовы. **П р о с т а я м о в а** — гэта чужая мова, перададзеная даслоўна, з захаваннем лексічных, граматычных асаблівасцей. **У с к о с н а я м о в а** — гэта чужая мова, перададзеная не даслоўна, а толькі з захаваннем зместу. Галоўнае адрозненне простаай мовы і ўскоснай мовы заклучаецца ў спосабе ўключэння адной і другой у аўтарскае паведамленне.

154

Для знаёмства з новай тэмай настаўнік запісвае на дошцы наступныя сказы:

<i>Падыйшлі да хаты бліжэй, Іван сказаў:</i>	<i>Падыйшлі да хаты бліжэй, прывітаўшыся з цёткай Ганнай, Іван сьпітаў, ці дома Васіль дома?</i>
--	--

Затым праводзіцца гутарка з вучнямі па пытаннях:
— Прачытайце сказы. У якім сказе чужая мова перададзена даслоўна, з захаваннем і формы, і зместу? (Чужая мова перададзена даслоўна ў сказе, што запісаны злева.)

— Як перададзена чужая мова ў сказе, што запісаны справа? (У сказе, што запісаны справа, перадаецца толькі змест чужога выказвання, а форма яго змяняецца.)

Пасля гэтага вучні чытаюць § 35 «Паняцце пра чужую мову. Спосабы перадачы чужой мовы. Простая мова».

Выкананне **практ. 179** павінна даламагаць вучням замацаваць тэарэтычны матэрыял, а таксама выпрацаваць ўменне адрозніваць словы аўтара ад простаай мовы.

У з о р а з в а ж а н н я:

У сказе *Беларуская пісьменніца Цётка нісала: «Бедны той, хто, апрача грошай, апрача багачыя, каторае пры першым няшчасці счэзне дазвання, не мае скарабай вечных — скарабай душы. Такі скараб, каторы ніхто і ніколі адбараць ад нас не здолее, гэта любоў да Бацкаўшчыны, да свайго народа, да роднай мовы»* спачатку ідуць словы аўтара *Беларуская пісьменніца Цётка нісала*, якія ўказваюць, што простая мова належыць Цётцы. Пасля слоў аўтара знаходзіцца простаая мова, узятая ў дзвоскосе.

Практ. 180 фарміруе ўменні інтанаваць сінтаксічныя канструкцыі з простаай мовай, аналізаваць іх будову і пунктуацыйнае афармленне. Спачатку вучні чытаюць канструкцыі, вызначаюць месца простаай мовы адносна слоў аўтара, звяртаюць увагу на тое, каму належыць простаая мова, на асаблівасці маўлення, унутраны стан таго, хто гаворыць. Праводзіцца

155

аналіз некалькіх канструкцый, дзе простая мова нагадвае сказы, розныя па меце выказвання, або сказы, розныя па колькасці граматычных асноў, — простыя або складаныя.

У з о р а з в а ж а н н я:

У першай канструкцыі простаай мовай з’яўляецца: *Толькі жыёі праўдай. Ведай: праўда сямтлей за сонца*. Простая мова складаецца з двух сказаў. Першы сказ *Толькі жыёі праўдай* — аднаасаўны, паўна-асабовы, пабуджалны; выказнік — *жыёі*; другі сказ *Ведай: праўда сямтлей за сонца* — баззлучнікавы складаны сказ з разна-тыпнымі граматычнымі часткамі, паміж якімі можна падставіць злучнік *што*. Першая частка нагадвае аднаасаўны, спявдржалны, пабуджалны сказ; другая частка нагадвае просты, спявдржалны, апавядальны, двухасаўны, развіты сказ. Словы аўтара *А на разёі танне бацька, умойкі ёвцёршы скупио мужчынкёю слазу, дадай* нагадваюць просты двухасаўны сказ з адасобленай акалічнасцю спосабу дзеяння, выражанай дзеепрыслоўным зваротам.

Пасля гало як вучні прааналізуюць будову сінтаксічных канструкцый з простаай мовай, звернуць увагу на знакі прыпынку, яны павінны прыйсці да высновы, што пастаноўка знакаў прыпынку ў такіх канструкцыях залежыць ад месцазнаходжання слоў аўтара адносна простаай мовы — перад простаай мовай, пасля простаай мовы, у сярэдзіне простаай мовы.

Знакі прыпынку ў сказах з простаай мовай

Мэты:

- сфарміраваць уяўленне пра два варыянтты афармлення сінтаксічных канструкцый з простаай мовай на пісьме:
 - а) простаа мова запісваецца ў адзін радок са словамі аўтара і выдзяляецца двукоссем; б) простаа мова запісваецца з новага радка і перад ёй ставіцца працяжнік;
- сфарміраваць уяўленне пра пунктуацыйныя і арфаграфічныя правілы афармлення на пісьме такіх сінтаксічных канструкцый з простаай мовай, у якіх простаа мова

запісваецца ў адзін радок са словамі аўтара і выдзяляецца двукоссем;

- сфарміраваць умённі: будаваць схёмы сінтаксічных канструкцый з простаай мовай; мадыфікаваць сгруктуру сінтаксічных канструкцый з простаай мовай (словы аўтара ставяць перад простаай мовай; словы аўтара ставяць пасля простаай мовы; простаа мова разрываецца словамі аўтара); выбіраць знакі прыпынку і меца іх пастаноўкі пры афармленні на пісьме розных відаў сінтаксічных канструкцый з простаай мовай; глумачыць выбар знакаў прыпынку і меца іх пастаноўкі ў сінтаксічных канструкцыях з простаай мовай; бачыць і выпраўляць памылкі ў пунктуацыйным і арфаграфічным афармленні канструкцый з простаай мовай; будаваць сінтаксічныя канструкцыі з простаай мовай, уключаючы ў такія канструкцыі выказванні выдомых асоб;

- удасканальваць умённі: інтанаваць сінтаксічныя канструкцыі з простаай мовай; распазнаваць словы аўтара і простую мову ў сінтаксічных канструкцыях з простаай мовай і вызначаць у іх меца слоў аўтара адносна простаай мовы.

Каб сфарміраваць у вучняў уяўленне пра пастаноўку знакаў прыпынку ў сказах з простаай мовай, прапануецца ўважліва прачытаць тэксты, дадзеныя ў **практ. 181**. Пры гэтым неабходна звярнуць увагу вучняў на тое, што ў першым тэксце практыкаванна простаа мова не бярацца ў двукоссе, а пачынаецца з новага радка, з абзаца. У другім тэксце практыкаванна простаа мова бярацца ў двукоссе і пінацца ў адзін радок са словамі аўтара.

Затым вучні чытаюць першую частку § 36 «Знакі прыпынку ў сказах з простаай мовай» (с. 197), дзе расказваецца пра два варыянтты афармлення простаай мовы на пісьме: 1) выдзяленне двукоссем; 2) запіс з новага радка з папярэднім працяжнікам.

Пасля гэтага настаўнік прапануе вучням звярнуць увагу на дошку, дзе прадстаўлены схемы сінтаксічных канструкцый з простага мовай (злева — словы аўтара стаяць перад простага мовай; справа — словы аўтара стаяць пасля простага мовы), і паведамляе правільны афармленні такіх канструкцый знакамі прыпынку.

1) А: «П?»	4) «П?» — а.
2) А: «П!»	5) «П!» — а.
3) А: «П».	6) «П...» — а.
	7) «П», — а.

Глумачанне настаўніка падмацоўваецца чытаннем і аналізам тэарэтычнага матэрыялу § 36 на с. 198—199 вучэбнага дапаможніка.

Мета **практ. 182** — сфарміраваць уяўленні пра пунктуацыйныя правільны афармленні на пісьме сінтаксічных канструкцый з простага мовай. Вучні аналізуюць сказы ў наступнай паслядоўнасці: месца простага мовы адносна слоў аўтара, характар інтанацыі, знакі прыпынку, схема сінтаксічнай канструкцыі.

Практ. 183 прызначана для фарміравання ўмення расставіць знакі прыпынку ў сінтаксічных канструкцыях з простага мовай — выбіраць знакі прыпынку і месца іх пастаноўкі пры афармленні на пісьме розных відаў сінтаксічных канструкцый з простага мовай.

У з о р р а з в а ж а н н я:

Славик прылёрся ўвечары з вудамі. Прапанаваў па-даросламу: «Хадзем, Ляксандравіч, на рыбалку. Там карасі водзяцца, плуцтыя, што кот бабін...»

Славик прылёрся ўвечары з вудамі. Прапанаваў па-даросламу — словы аўтара; Хадзем, Ляксандравіч, на рыбалку. Там карасі водзяцца, плуцтыя, што кот бабін... — простая мова. Простая мова знаходзіцца пасля слоў аўтара. Пасля слоў аўтара треба паставіць двукроп'е, адкрыць двукоссе, простую мову напісаць з вылікай літары. У канцы простага мовы ставіць шмаккроп'е, г. зн. простая мова

інтанацыяна не завершана. Пасля шмаккроп'я треба закрыць двукоссе. Схема гэтага сказа — А: «П...» (треба звярнуць увагу вучняў на тое, што гэты выпадак дапаўняе новымі звесткамі тэарэтычную частку параграфа, прадстаўленую на с. 198—199).

Для замацавання правільна пунктуацыйнага афармлення сінтаксічных канструкцый з простага мовай можна прапанаваць вучням наступнае заданне:

Дэназначце сказы, у якіх чужая мова афармлена правільна:

- «Праз тры дні ідзём у турпаход!» — урачыста аб'явіў стараста класа (*П. Каваляў*).
- Цярэбшць дамаседа, гудуць суладна ўнжкі «Расказвай казкі, дзеда, табе ж і кнігі ў рукі» (*В. Вітка*).
- І цяпер яшчэ яго словы помню: «Дзе б ты, Апанас, ні быў, як бы табе пажка ні даводзілася — не пакідай чалавека ў бядае» (*В. Сачанка*).
- «Чытай, мой хлопчык, кнігі, яны вучаць, як треба жыць на свеце...», — сказаў дзядзька Антоць (*Я. Колас*).

(*Правіліны афармлення простага мовы ў сказах 1, 3.*)

У 2-м сказе дапушчана памылка: пасля слоў аўтара перад простага мовай не пастаўлена двукроп'е. У 4-м сказе пасля простага мовы ставіць шмаккроп'е, закрытваецца двукоссе і ставіць коска, якой тут не павінна быць.

Больш складаная пунктуацыя ў сінтаксічных канструкцыях, дзе простая мова разрываецца словамі аўтара. Пазнаёміць вучняў з правіламі пунктуацыйнага афармлення такіх канструкцый рэкамендуецца індукцыйным спосабам. Спачатку з дапамогай схем, прадстаўленых на дошцы, прад'яўляюцца ўсе магчымыя варыянты пастаноўкі знакаў прыпынку ў адпаведных канструкцыях з простага мовай:

- «П, — а, — П».
- «П, — а. — П...»
- «П? — а. — П?»
- «П! — а. — П».
- «П... — а. — П».

Вучні чытаюць правіла (падпункты 1, 2, 3) на с. 200—201 вучэбнага дапаможніка і адказваюць на пытанні настаўніка:

— У якіх выпадках у сказах з простай мовай ставіцца працяжнік перад словамі аўтара, кропка і працяжнік пасля слоў аўтара, а працяг простаі мовы пішацца з вылікай літары? (Калі словы аўтара разрываюць простую мову там, дзе павінны стаяць прыгальнік, клічнік або шматкроп'е.)

— Калі ў сказах з простаі мовай працяг простаі мовы пішацца з малой літары? (Калі словы аўтара разрываюць прастую мову там, дзе павінны стаяць такія знакі прыпынку, як коска, кропка з коскай, двукроп'е, працяжнік, ці не павінна стаяць ніякага знака прыпынку.)

Затым вучні чытаюць працяг параграфа на с. 201—202 (падпункт 4).

Практ. 184 прапануецца з мэтай адпрацоўкі правільнага інтанавання сінтаксічных канструкцый з простаі мовай і фарміравання ўмення тлумачыць пастаноўку знакаў прыпынку пры афармленні такіх канструкцый на пісьме.

Практ. 185 прызначана для фарміравання ўмення будаваць сінтаксічныя канструкцыі з простаі мовай на аснове прапанаваных схем.

Практ. 186 фарміруе ўменне абгрунтоўваць выбар месца пастаноўкі знакаў прыпынку і выбар знакаў прыпынку ў сінтаксічных канструкцыях з простаі мовай.

У з о р р а з в а ж а н н я:

«*Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўжэрдлі!*» — *нісай ён [Ф. Багушэвіч] у прадмове да сваёй кнігі. У гэтай канструкцыі прастая мовы стаяць перад словамі аўтара. Значыць, адкрываем двукоссе, прастую мову пішам з вылікай літары, у канцы яе ставім клічнік, бо па інтанацыі гэта клічны сказ, закрываем двукоссе, ставім працяжнік, словы аўтара пішам з малой літары.*

У **практ. 187** вучні павінны знайсці памылкі, выправіць іх і растлумачыць пастаноўку знакаў прыпынку. Практыкаванне мае на мэце фарміраванне ўменняў бачыць і выпраў-

ляць памылкі ў афармленні сінтаксічных канструкцый з простаі мовай на пісьме.

У з о р р а з в а ж а н н я:

«*Вось, — кажаў на Рыгора Цыпан Рыгоравіч. — Наш дысертант. Тагентаіты жалады вучоны.*». Словы аўтара разрываюць прастую мову там, дзе не павінна быць ніякага знаку прыпынку, значыць, пасля слоў аўтара треба паставіць коску, а не кропку, пры гэтым працяг простаі мовы треба пісаць з малой літары. Такім чынам, канструкцыя з простаі мовай павінна быць запісана так: «*Вось, — кажаў на Рыгора Цыпан Рыгоравіч, — наш дысертант. Тагентаіты жалады вучоны.*».

Практ. 188 дае магчымасць удасканаліць ўменне афармляць на пісьме такія сінтаксічныя канструкцыі з простаі мовай, у якіх прастая мова разрываецца словамі аўтара.

У з о р р а з в а ж а н н я:

«*Сёння мне зноў намя напрады звяртацца да вас, дарэгі доктор, — адказвае ён на майклівае пытанне лейб-жэдыка. — Дадіог, наш цудоўны клімат пачынае рабіць дзівосы.*».

Практ. 189 накіравана на фарміраванне ўменняў будаваць сінтаксічныя канструкцыі з простаі мовай, мадыфікаваць структуру такіх канструкцый (словы аўтара стаяць перад простаі мовай, словы аўтара стаяць пасля простаі мовы, прастая мова разрываецца словамі аўтара) і афармляць розныя віды сінтаксічных канструкцый з простаі мовай на пісьме.

У з о р р а з в а ж а н н я:

Вядомы беларускі пісьменнік І. Мележ сказаў: «Той, хто не паважае родную мову, не паважае роднага народа». (Магчымыя варыянты: 1. «Той, хто не паважае родную мову, не паважае роднага народа», — сказаў вядомы беларускі пісьменнік І. Мележ. 2. «Той, хто не паважае родную мову, — сказаў вядомы беларускі пісьменнік І. Мележ, — не паважае роднага народа».)

Дыялог, яго афармленне на пісьме. Маналог

Мэты:

- сфарміраваць уяўленне пра дыялог і маналог як формы арганізацыі маўлення (будова, моўныя сродкі, сфера выкарыстання);
- сфарміраваць уяўленне пра два варыянты і правілы (пунктуацыйныя і арфаграфічныя) афармлення дыялогу на пісьме;
- сфарміраваць ўменні: распазнаваць дыялог і маналог як формы арганізацыі маўлення; вызначаць асаблівасці будовы, моўныя сродкі, стыль і тып маўлення дыялагічных і маналогічных выказванняў; афармляць дыялог на пісьме; перакладаць (пісьмова) выказванні ў форме дыялогу з рускай мовы на беларускую;
- удасканальваць ўменні: выразна чытаць мастацкія і публіцыстычныя тэксты; вызначаць мету і будову маналогічных выказванняў-разважанняў публіцыстычнага стылю; ствараць маналогічнае выказванне навуковага стылю.

Веды вучняў пра дыялог як форму арганізацыі маўлення палігбляюцца ў працэсе вывучэння § 37 «Дыялог, яго афармленне на пісьме». Пачаць вывучэнне гэтай тэмы неабходна з аналізу дыялогу, прыведзенага ў **практ. 190**. Затым вучні чытаюць тварэтычны матэрыял на с. 206—207 вучэбнага дапаможніка і выконваюць практычныя заданні.

Практ. 191 (I і II) прызначана для фарміравання ўяўлення пра асаблівасці афармлення дыялогу на пісьме. У працэсе работы над першым тэкстам неабходна звярнуць увагу вучняў на тое, што пры простай мове няма слоў аўтара. У такім выпадку кожная рэпліка дыялогу запісваецца з новага радка, а перад ёй ставіцца працяжнік. Другі тэкст вучні прачытаюць самастойна і вызначаць асаблівасці афармлення рэплік дыялогу і слоў аўтара ў ім.

162

Практ. 192 прызначана для фарміравання ўменняў вызначаць асаблівасці будовы дыялогу, ставіць знакі прыпынку ў ім, калі рэплікі запісваюцца з чырвонага радка.

Першы абзац тэксту, напрыклад, будзе выглядаць так:

Даўно гэта было, яшчэ калі Бог хадзіў па зямлі. Ішоў ён неяк і бачыць: баба жыта жне. Ён ёй і кажа:

— Памагай табе божа!

— Дзякую! — адказвае баба.

— А ці ведаеш ты, бабка, дарогу туды вось і туды? — пытаецца

Бог.

— Чаму ж не ведаю! Пойдзеш прама, звернеш направа, а там ужо ідзі сабе і ідзі, усё прама і прама.

— Не, кабетка, не дацямлю я. Ці не магла б ты мне дарогу паказаць?

— О, не, талубок, няма калі. Бачыш, колкі не зжэла яшчэ? Я й так з табою загамаілася!

Тэма тэксту сфармулявана ў загадоўку. Можна яе ўдакладніць: чаму мужык з работай можа справіцца, а баба не можа. Асноўная думка тэксту такая: у працоўныя дні трэба працаваць, а ў святочныя — адпачываць, набірацца сілы для працоўнай дзейнасці.

Практ. 193 фарміруе ўменні вызначаць асаблівасці будовы дыялогу і ставіць знакі прыпынку, калі рэплікі дыялогу запісаны ў радок.

Дыялог, запісаны ў радок, будзе выглядаць наступным чынам:

На ўроку фізікі настаўнік спытаў вучня: «Колькі законаў адкрыў Архімед?» — «Сем», — адраза адказаў той. «Калі ласка, пералічы іх». — «Першы, другі, трэці...»

Практ. 194 фарміруе ўменні будаваць дыялог на аснове прапанаваных рэплік, правільна афармляць яго на пісьме і выразна чытаць. У выніку выканання практыкавання павінен атрымацца наступны дыялог:

163

- Ці быў ты калі-небудзь у Мінску?
- Не адзін раз.
- Спадабалася?
- Вельмі.
- Што цікавае бачыў?
- Быў у тэатры імя Янкі Купалы, у цырку, у музеі Вялікай Айчыннай вайны.

Практ. 195 прызначана для фарміравання ўмення перакладаць тэкст, у якім ёсць дыялог, з рускай мовы на беларускую. Праца над перакладам паспрыяе ўзабагачэнню слоўнікавага запаса вучняў, удакладненню ўмення ставіць знакі прыпынку ў сказах з простай мовай. Акрамя таго, у працэсе выканання тэтага практыкавання вучні павінны трымаць засвоіць, што рэплікі дыялогу, якія змяшчаюць словы аўтара тэксту, на пісьме афармляюцца паводле тых самых пунктуацыйных і арфаграфічных правілаў, што дзейнічаюць пры афармленні простай мовы.

Інфармацыя аб маналогу як форме арганізацыі маўлення прадстаўлена ў § 38 «Маналог» вучэбнага дапаможніка і падаецца дэдуктыўным спосабам. Вельмі важна, каб вучні ўвядомлілі такія характарыстыкі маналагічнага маўлення, як бесперыыннасць, паслядоўнасць выкладу думак, камунікатыўная накіраванасць, тэматычнае адзінства, сэнсавая завершанасць. Пасля азнаямлення з тэарэтычным матэрыялам § 38 вучні чытаюць маналог Дабрыяна з камедыі Кандрага Крапівы «Брама неўміручасці» (**практ. 196**).

Перад тым як вучні пачнуць выконваць **практ. 197**, варта ўспомніць, што, акрамя маналогу, існуе яшчэ адна форма арганізацыі маўлення — дыялог, які ўяўляе сабой размову дзвюх або болей асоб. **Практ. 197** накіравана на фарміраванне ўмення распазнаваць маналог і дыялог, а таксама на ўдакладненне ўменняў выражанага чытання і лінгвістычнага аналізу тэкстаў-маналогі і тэкстаў-дыялогі.

У працэсе выканання **практ. 197**, а таксама **практ. 198** і **199** вучні павінны зразумець, што форма маўлення залежыць

ад стылю і тыпу тэксту. Так, тэксты кніжных стыляў з’яўляюцца, як правіла, маналогам аўтара, а ў тэкстах гутарковага стылю шчырока выкарыстоўваецца дыялог. Дыялог выкарыстоўваецца і ў мастацкіх тэкстах, калі неабходна перадаць размову герояў.

Практ. 198 прызначана для фарміравання ўмення вызначыць асаблівасці будовы дыялогу, тлумачыць знакі прыпынку пры афармленні рэплік дыялогу на пісьме.

Пасля чытання тэксту вучням задаюцца наступныя пытанні:

— Чаму дзвючыннка не крычала, не клікала на дапамогу? (Матчыма, спачатку крычала, але ніхто яе не чуў.)

— Што дазволіла дзвючынцы вытрымаць, не страціць розум, сілы? (Яна верыла, што яе знойдуць, не кінуць у бядзе; чытала кніжку, каб не бяцца, каб хутчэй прайшоў час.)

— Чаму Іна не з’ехала будагучу, якая была ў яе партфелі? (Гэта будагучка была куплена для мамы.)

— Якая тэма тэтага апавядання? (Як дзвючыннка правалілася ў каналізацыйны люк, прасядзела там тры дні і як яе выратавалі.)

— Якім быў бы загавак, калі б ён апавядаў гэме тэксту? («Здарэнне з дзвючынкай», «Шчаслівае выратаванне».)

— Якая асноўная думка тэксту? (Любоў да мамы мацнейшая за ўласныя пакуты.)

— Якая форма маўлення прадстаўлена ў тэксце? (Дыялог.)

— З якой мэтай аўтар тэксту выкарыстоўвае дыялог? (З мэтай найбольш праўдзіва перадаць пачуцці герояў апавядання.)

— Колькі чаалавек удзельнічае ў размовах? (5 чаалавек.)

— У якім стылі адбываецца маўленне герояў апавядання? (У гутарковым стылі.)

Падрыхтоўка да маналагічнага выказвання (**практ. 199**) дазволіць паглыбіць і сістэматызаваць веды вучняў пра навуковы стыль: сферу выкарыстання (у галіне навукі, тэхнікі, у навучальным працэсе); стылявыя асаблівасці (лагічнае, дакладнае, паслядоўнае выкладанне матэрыялу, яго доказынасць, вы-

карыстанне тэрмінаў); моўныя асаблівасці навуковых тэкстаў (выкарыстанне нейтральных слоў з прамым значэннем, іншамоўных слоў і выразў, складаных сказаў, ужыванне сказаў з аднароднымі членамі, адасобленымі членамі сказа).

Сказы з ўскоснай мовай

Мэты:

- паглыбіць веды вучняў пра ўскосную мову як спосаб перадачы чужой мовы (азначэнне паняцця «ўскосная мова», сродак выражэння ўскоснай мовы — складаназалежны сказ);
- сфарміраваць уяўленне пра правільны замены простага мовы на ўскосную і ўскоснай мовы на простую;
- узнавіць веды вучняў пра складаназалежны сказ з даданай дапаўняльнай і даданай азначальнай часткай;
- сфарміраваць ўменні: распазнаваць і параўноўваць сінтаксічныя канструкцыі з простага і ўскоснай мовай; перабудоўваць сінтаксічныя канструкцыі з простага мовай у сінтаксічныя канструкцыі з ўскоснай мовай і наадварот;
- удакладняць ўменні: расстаўляць знакі прыпынку на мажы граматычных частак у складаназалежных сказах; расстаўляць знакі прыпынку ў сінтаксічных канструкцыях з простага мовай; абгрунтоўваць выбар знакаў прыпынку і месца іх пастановкі ў сінтаксічных канструкцыях з простага мовай.

Перад вывучэннем § 39 «Сказы з ўскоснай мовай» вучні павінны ўспомніць, якая мова называецца простага, як яна афармляецца на пісьме. Як і простага мова, ўскосная мова таксама чужая мова, але адметная рыса ўскоснай мовы заключана ў тым, што яна перадае толькі асноўны змест чужога выказвання, а яго граматычныя і стылістычныя асаблівасці, як правіла, не захоўвае.

Для назірання прапануецца **практ. 200**. Пасля выканання практыкавання вучні робяць вывад, што перабудоўваныя сказы

перадаюць чужую мову недаслоўна, прыблізна, без захавання інтанацыі аўтара ці апавядальніка.

Практ. 201 прызначана для фарміравання ўмення распазнаваць сінтаксічныя канструкцыі з простага і ўскоснай мовай і ўдакладнення ўмення глумачыць пастаноўку знакаў прыпынку ў гэтых канструкцыях. Асабліва ўвагу трэба звярнуць на сказы з ўскоснай мовай.

Чытанне § 40 «Замена простага мовы на ўскосную» павінна адбывацца па частках: чатыры першыя абзацы чытае адзін вучань услых для ўсіх, два наступныя абзацы вучні чытаюць самастойна; пункты 3 і 4 чытаюцца ўслых; пункты 5 і 6 вучні чытаюць і абмяркоўваюць у парах.

Для замацавання тэарэтычнага матэрыялу § 40 прапануецца **практ. 202**. Пры параўнанні сінтаксічных канструкцыяў з простага мовай і ўскоснай мовай неабходна звярнуць увагу вучняў на тое, што словы аўтара ў канструкцыях з ўскоснай мовай заўсёды з’яўляюцца галоўнай часткай складаназалежнага сказа, а простага мова заўсёды становіцца даданай часткай. Як правіла, складаназалежныя сказы, што ўскосна перадаюць выказванне якой-небудзь асобы, маюць строга парадка частак: на першым месцы знаходзіцца галоўная частка (словы аўтара), на другім — даданая(ыя) частка(і) (словы нейкай іншай асобы).

Практ. 203 і 204 накіраваны на фарміраванне важнага маўленчага ўмення — перабудоўваць сінтаксічныя канструкцыі з ўскоснай мовай у сінтаксічныя канструкцыі з простага мовай і, наадварот, сінтаксічныя канструкцыі з простага мовай у канструкцыі з ўскоснай мовай.

У з о р в ы к а н а н н я практ. 203:

Студэнты-філолагі Мінскага педагагічнага ўніверсітэта пераказваюць універсітэцкае выданне прафесара Пражскага ўніверсітэта Вацлава Жыдліцкага, што яму найбольш падабаецца ў творчасці Янкі Брыля. — Студэнты-філолагі Мінскага педагагічнага ўніверсітэта пераказваюць прафесара Пражскага ўніверсітэта Вацлава Жыдліцкага: «Што Вам найбольш падабаецца ў творчасці Янкі Брыля?»

У сказе з ускоснай мовай ужыты займеннік 3-й асобы **яму** ў форме Д. скл. адз. л., які ў канструкцыі з простаай мовай заменены на займеннік 2-й асобы **Вам**, ужыты ў форме Д. скл. мн. л. Гэта форма велівага звароту да паважанага чалавека.

У выніку выканання практ. 204 вучні павінны ўсвядоміць, што замена простаай мовы на ўскосную не заўсёды магчыма, таму што сказам з ускоснай мовай не ўдасцівы выклічнікі, звароткі, пабочныя словы, часціцы і іншыя эмацыянальна-экспрэсіўныя сродкі. Калі мы хочам па нейкіх прычынах захаваць гэтыя сродкі ў тэксце, мяняць простую мову на ўскосную нельга.

Практ. 205 удаस्कанальвае ўменне перабудоўваць сінтаксічныя канструкцыі з простаай мовай у канструкцыі з ускоснай мовай.

Цытаты, іх роля ў выказванні, афармленне на пісьме. Эпіграф

Мэты:

- сфарміраваць уяўленне пра цытату як чужое, даслоўна перададзенае выказванне, пра ролю цытаты ў выказванні — тлумачэнне або пацвярджэнне ўласнай думкі, пра правільны афармленні цытат у пісьмовым тэксце;
- сфарміраваць уяўленне пра эпіграф як сэнсава-структурны кампанент тэксту, пра ролю эпіграфа і правільны яго афармлення ў пісьмовым тэксце;
- сфарміраваць ўменні: распазнаваць цытаты ў пісьмовым тэксце; будаваць сінтаксічныя канструкцыі з цытатай; афармляць цытаты і эпіграф у пісьмовым тэксце; тлумачыць выбар знакаў прыпынку і месца іх пастаноўкі ў сінтаксічных канструкцыях з цытатай; карыстацца цытатамі і эпіграфам у адпаведнасці з тэмай, асноўнай думкай і мэтай выказвання; рыхтавацца да дыскусійнага выступлення з цытаваннем першакрыніц;
- удасканальваць ўменне ствараць тэкст-разважанне публіцыстычнага стылю.

Сутнасць паняцця «Цытата» раскрываецца ў вучэбным дапаможніку шляхам аналізу сказаў, дадзеных у **практ. 206**. Пры параўнанні першых двух сказаў выяўляецца, што ў першым сказе выказванне А. Адамовіча перадаецца поўнастаго і аформлена як простаа мова. У другім сказе выказванне А. Адамовіча перададзена часткова і аформлена як ускоснаа мова. Далей ідзе работа над матэрыялам, выкладзеным у § 41 «Цытаты».

Для фарміравання ўменняў распазнаваць цытаты ў пісьмовым тэксце і тлумачыць іх пунтуацыйнае афармленне даецца **практ. 207**, якое выконваецца вусна.

Практ. 208, 209 больш цяжкія, бо складанне сказаў як адзін з метадаў навучання маўленчай дзейнасці (метады канстрування) вымагае вялікай напружанасці думкі. Каб дапамагчы вучням, можна на дошцы запісаць сродкі ўвядзення цытат у выказванні: *неабходна ўлічваць; трэба намятаць; слушна зазначыць (ла); сведчыць запіс; сцвярджаюць (ла); пісаць (ла); прапанаваць (ла); трэба згадзіцца з думкай; заклікаць (ла); згадаем словы і інш.*

У з о р в ы к а н а н н я практ. 208:

Вядомы беларускі літатурознавец А. Мальдзіс пісаў, што «асабліва важна ажыццяўляць, ствараць і ўмяцоўваць свае нацыянальныя ідэалы, заснаваныя на гістарычных традыцыях і міфах, на такіх светлых постацях, як Скарына, Багдановіч, Купала».

Азначэнне з эпіграфам (азначэнне паняцця, роля ў пісьмовым выказванні, правільны афармленні) адбываецца дэдуктыўным шляхам.

Вучні чытаюць § 42 «Эпіграф» і адказваюць на пытанні настаўніка:

— Ці можна лічыць эпіграф разнавіднасцю цытаты? (Так.)
— Дзе размяшчаецца эпіграф у пісьмовым тэксце? (У пачатку сачынення, твора ў правай частцы старонкі.)

— Для чаго выкарыстоўваецца эпіграф? (З'яўляецца своеасаблівым аўтарскім тлумачэннем асноўнай думкі твора.)

У **практ. 210** змешчаны выказванні пра кнігу. Кожнае выказанне чытаецца вучнямі і абмяркоўваецца. Гэта практыкаванне рыхтуе вучняў да дыскусійнага выступлення з цытаваным першакрыніц і да сачынення-разважання «Ці патрэбна кніга ў век тэлебачання і камп'ютара» (**практ. 211**).

Падрыхтоўка да сачынення-разважання адбываецца наступным чынам.

Насчаўнік просіць адказаць на пытанне «Які тэкст называецца разважаннем?».

Вучні даюць прыкладна такі адказ: «Гэта тэкст, у якім пазначваюцца прычынна-выніковыя адносіны паміж прадметамі, з'явамi, папярэджавецца ці абвясцяецца нейкае меркаванне, думка».

Затым вучні аналізуюць і запісваюць у шпэтыкі кампазіцыйную схему сачынення-разважання, прадстаўленую на дошцы:

I. *Тэзіс (асноўная думка).*

II. *Аргументы (доказы).*

III. *Вывады.*

Пасля гэтага трэба нагадаць вучням, што для мовы тэкстаў разважанняў характэрна ўжыванне складаных сказаў, асабліва баззлучнікавых і складаназалежных з даданымі часткамі прычыны, умовы, услупкі, а таксама пабочных слоў, з дапамогай якіх аўтар устанаўлівае паслядоўнасць аргументаў і выяўляе адносіны да зместу выказвання: *на-першае, па-другое, безумоўна, басспрэчна* і інш.

Для ўзнаўлення і сістэматызацыі ведаў па тэме «Сінтаксічныя канструкцыі з чужой мовай» можна выкарыстаць пытанні, змешчаныя на с. 226 вучэбнага дапаможніка.

ПАДАГУПНЕННЕ І СІСТЭМАТЫЗАЦЫЯ ВЫВУЧАНАГА ЗА ГОД

Сінтаксіс як раздзел граматыкі, яго асноўныя адзінкі і іх характарыстыка

Мэты:

- сфарміраваць уяўленне пра мову як структуру, яе асноўныя ўзроўні (фанетычны, марфемны, лексічны, сінтаксічны) і функцыі; актуалізаваць веды пра лінгвістычныя тэрміны, што абазначаюць адзінкі мовы і раздзелы мовазнаўства, у якіх гэтыя адзінкі вывучаюцца; узнавіць і сістэматызаваць інфармацыю пра сінтаксічныя адзінкі беларускай мовы;
- сфарміраваць уяўленне пра віды плана і парадак складаных тэзісаў; пазнаёміць з правіламі падрыхтоўкі да публічнага выступлення (выступлення перад аўдыторыяй) і яго структурай;
- удасканальваць умовні: карыстацца лінгвістычнай тэрміналогіяй; распазнаваць віды плана; выяўляць у тэксце галоўную і дэтармадную інфармацыю і складаць тэзісы тэксту; распазнаваць стыль і тып маўлення; перакладаць навукова-папулярны тэкст з рускай мовы на беларускую; пераказваць тэкст на лінгвістычную тэму паводле плана і тэзісаў; аналізаваць публічнае выступленне.

Работа над матэрыялам § 43 «Сінтаксіс як раздзел граматыкі» вучэбнага дапаможніка пачынаецца з аналізу тэксту **практ. 212**, якое прапануецца вучням, па-першае, для таго, каб сфарміраваць у іх уяўленне пра мову як структуру, што мае фанетычны, марфемны, лексічны і сінтаксічны базавыя ўзроўні, якім адпавядаюць асноўныя моўныя адзінкі — гукі, мар-

фэмы, словы і сказы, па-другое, для таго, каб удасканаліць іх умненне перакладаць навукова-папулярны тэкст з рускай мовы на беларускую. З мэтай эканоміі часу на ўроку можна абмежавацца перакладам толькі асобных слоў з тэксту, а імянна слоў-тэрмінаў. Работу над практыкаваннем рэкамендуецца арганізаваць наступным чынам. Вучні чытаюць тэкст і вызначаюць, пра якія адзінкі мовы ў ім паведамляецца. Настаўнік прапануе запісаць словы-тэрміны ў слупок і перакласці іх на беларускую мову. У спытках вучняў з’яўляецца запіс:

Зьмк (речи) — змк (майлення)

Буква — літара

Марфема — марфема

Корень — карань

Прыставка — прыстаўка

Суфікс — суфікс

Окончание — канчаток

Слово — слова

Предложение — сказ

Настаўнік звяртае ўвагу вучняў на тое, што словы, запісаныя імі ў спыткі, з’яўляюцца словамі-тэрмінамі, якія абазначаюць адзінкі мовы. Тэрмінамі «гук», «марфема», «слова», «сказ» (настаўнік просіць падкрэсліць іх) абазначаюцца асноўныя адзінкі мовы, якія знаходзяцца паміж сабой у іерархічных адносінах: з гукаў утвараюцца марфемы, напрыклад: [к] + [о] + [н'] = [к’он’], з марфем утвараюцца словы, напрыклад: *кон- + -іт = коніт*, а са слоў, дакладней, з форм слоў, утвараюцца сказы, напрыклад: *Конік быў не такі ўжо і благі на выгляд. Маленькі, як жарабя, сівай масці* (А. Фікімовіч). Навука, якая вывучае адзінкі мовы, называецца *лінгвістыкай*, або *мовазнаўствам*. Адзінкі розных узроўняў мовы вывучаюцца ў спецыяльных раздзелах лінгвістыкі.

Вучням прапануецца запоўніць табліцу (с. 228): успомніць назвы раздзелаў навукі аб мове і адзінкі, якія вывучаюцца ў іх.

172

Адзінкі мовы і раздзелы навукі аб мове

Адзінкі мовы	Раздзелы навукі аб мове
гук	фанетыка
марфема	словаўтварэнне
слова	лексіка
граматычная форма слова (словаформа)	марфалогія
словазлучэнне сказ	сінтаксіс

Далей настаўнік нараджае вучням, што на працягу VIII і IX класаў яны вывучалі раздзел мовазнаўства, які называецца сінтаксісам, і прапануе ўспомніць адзінкі сінтаксісу беларускай мовы і іх характарыстыкі. Прыкладны адказ вучняў будзе такім: «Адзінкамі сінтаксісу з’яўляюцца словазлучэнне і сказ. Словазлучэнне — гэта спалучэнне двух ці больш самастойных слоў, звязаных па сэнсе і граматычна, напрыклад: *цікавы фільм, нісць кнігу, ісці хутка*.

Сказ — асноўная сінтаксічная адзінка, якая служыць сродкам фарміравання, выражэння і паведамлення думкі. Паводле колькасці граматычных асноў сказы могуць быць простымі і складанымі. Просты сказ мае адну граматычную аснову, якая складаецца або з двух галоўных членаў — дзейніка і выказніка, або з аднаго галоўнага члена — толькі выказніка ці толькі дзейніка. Простыя сказы, якія маюць два галоўныя члены, называюцца двухасцяўнымі, а простыя сказы, у якіх толькі адзін галоўны член, называюцца аднаасцяўнымі.

Складаныя сказы маюць дзве і больш граматычных асноў. У залежнасці ад таго, якім спосабам і сродкам сувязі звязваюцца граматычныя часткі ў складаным сказе, вызначаюцца наступныя тыпы складаных сказаў: складаназлучаныя сказы, складаназалежныя сказы, бяззлучнікавыя складаныя сказы, складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак».

173

Для больш глыбокага азнаямлення вучняў з іерархіяй і моўнымі сродкамі пабудовы сінтаксічных адзінак прызначана **практ. 214**, з дапамогай якога вырашаецца яшчэ адна задача — фарміраванне ўменняў распазнаваць розныя варыянтныя планы тэксту і пераклазаць навуковы тэкст паводле плана. Паколькі тэкст практ. 214 найпросты для вучняў IX класа, чытаць яго рэкамендуецца па частках (абзацах). Змест кожнага абзаца неабходна пракаменціраваць, варта таксама адразу задаваць вучням пытанні для ўстанаўлення таго, у якой ступені яны зразумелі прачытаны фразімент тэксту. Напрыклад, пасля чытання 1-га абзаца настаўнік задае пытанне:

— Якія два значэнні мае тэрмін «сінтаксіс»?

Пасля таго як будзе прачытаны 3-і абзац, настаўнік прапонуе вучням назваць словы і словыформы ў сказе *Рамтам у кустах зацэкаў салавей* і словыформы і члены сказа ў сказе *На ўсёй вуліцы было на радкасах лодна*. Адказ павінен быць наступным: «У сказе *Рамтам у кустах зацэкаў салавей* 5 слоў: *рамтам*, *у*, *куст*, *зацэкаць*, *салавей* і 4 словыформы: *рамтам*, *у кустах*, *зацэкаў*, *салавей*; у сказе *На ўсёй вуліцы было на радкасах лодна* 5 словыформ: *на вуліцы*, *усёй*, *было*, *на радкасах*, *лодна* і 4 члены сказа: *было лодна* — выказнік, *на вуліцы* — акалічнасць, *на радкасах* — акалічнасць, *усёй* — азначэнне». Такім чынам, у выніку праведзенай гутаркі ў вучняў павінна ўзнікнуць усведамленне таго факта, што словы, словыформы і члены сказа — гэта не тоесныя паняцці, што дадзенымі тэрмінамі называюцца розныя адзінікі мовы.

Для таго каб вучні змаглі прааналізаваць варыянтны план тэксту «Асноўныя адзінікі сінтаксісу», настаўнік накіроўвае іх да тэарэтычнага матэрыялу на с. 233—234, у якім паведамляецца пра працэс складання плана, пра моўнае афармленне пунктаў плана, пра кампазіцыю і віды плана. Пасля азнаямлення з гэтым матэрыялам вучні працягваюць работу над практ. 214, выконваючы заданні на с. 236—237.

Затым настаўнік паведамляе вучням, што ў некаторых падках, калі ўзнікае неабходнасць пераклазаць складаны тэкст,

тэба не толькі ствараць план гэтага тэксту, але і склаці яго тэзісы. Вучні знаёмяцца з тэарэтычным матэрыялам на с. 237—239 вучэбнага дапаможніка, пры гэтым настаўнік не павінен пакінуць без увагі інфармацыю пра функцыі мовы, якая выкладаецца ў тэксце-прыкладзе і тэзісах да яго. Пасля чытання тэарэтычнага матэрыялу на с. 237—239 варта ўзнавіць у памяці вучняў не толькі звесткі аб тым, што такое тэзісы, як яны складаюцца і для чаго прызначваюцца, але і аб тым, якія функцыі выконвае мова, як называюцца гэтыя функцыі і ў чым яны праяўляюцца.

Фарміраванне ўмення складаць тэзісы вучэбна-навуковага тэксту адбываецца ў працэсе выканання **практ. 215**. Гэта практыкаванне мае агульнапрадметную накіраванасць, паколькі ўменні выяўляць у тэксце глагоўную і друктарную інфармацыю і складаць тэзісы тэксту неабходны для звышзаванна ўсіх агульнаадукацыйных дысцыплін. У адпаведнасці з задачай практыкавання вучні перачытваюць тэкст практ. 214 «Асноўныя адзінікі сінтаксісу» спачатку падкам, потым — па абзацах, вызначаюць глагоўную інфармацыю ў кожным абзацы тэксту і пад кіраўніцтвам настаўніка фармулююць тэзісы кожнага абзаца. У выніку тэзісы ўсяго тэксту могуць быць такімі:

1. Два значэнні тэрміна «сінтаксіс»: *сінтаксіс* — сінтаксічны лад мовы, *сінтаксіс* — раздзел граматыкі, у якім вучаецца сінтаксічны лад мовы, будова і значэнне сінтаксічных адзінак.
2. Сінтаксічныя адзінікі — словазлучэнне, просты сказ, складаны сказ.
3. Словыформы — будаўнічыя элементы сінтаксічных адзінак. Словаформа — гэта зменная слова, ужывае ў адной са сваіх форм. Колькасць словыформ і членаў сказа можа супадаць і можа не супадаць.
4. Са словыформ будуюцца словазлучэнні, са словыформ і словазлучэнняў будуюцца простыяказы, з простых сказаў будуюцца складаныяказы.

5. Асноўныя моўныя сродкі пабудовы сінтаксічных адзінак — канчаткі, службовыя словы (прыназоўнікі, злучнікі і часціцы), займеннікі і займеннікавыя прыслоўі, інтанацыя, парадак слоў.

6. Канчаткі выкарыстоўваюцца для афармлення падпарадкавальнай сувязі (дапасаванне і кіраванне).

7. Прыназоўнікі дапаўняюць і ўзмацняюць ролю канчаткаў, афармляюць сувязі і адносіны паміж словаформамі.

8. Злучнікі звязваюць аднародныя члены сказа, часткі складаных сказаў і сказы ў тэксце, выражаюць розныя сансавыя адносіны.

9. Часціцы могуць утвараць непадзельныя сказы.

10. Адносныя і ўказальныя займеннікі ўдзельнічаюць ва ўтварэнні складанаазапачынаемых сказаў. Пытальныя займеннікі з'яўляюцца сродкам афармлення пытальных сказаў.

11. Інтанацыя з'яўляецца паказчыкам завершанасці сказа, афармляе сказы, розныя па мапе выказвання, выдзяляе сансавыя адносіны паміж часткамі бяззлучнікавага складанага сказа.

12. Парадак слоў у сказе можа быць прамы і адваротны. Змяненне парадку слоў прыводзіць да змянення інфармацыйнага цэнтра сказа.

Паводле складзеных тэзісаў вучні павінны пераказаць тэкст «Асноўныя адзінкі сінтаксісу».

У межах вывучэння § 43 адбываецца таксама азнамленне вучняў з правіламі падрыхтоўкі да п у б л і ч н а г а в ы с т у п л е н н я (выступлення перад аўдыторыяй) і яго структурай. Адапаведны матэрыял выкладзены на с. 228—229 вучэбнага дапаможніка. Пасля чытання і аналізу гэтага матэрыялу варта прапанаваць вучням запісаць у шпэткі восем праўладкоўца ў канцы тэксту на с. 229. Заглым выконваецца **практ. 213**, мэта якога — фарміраванне ўмення аналізаваць публічнае выступленне.

Тэкст практ. 213 — гэта фрагменты публічнага выступлення А. Я. Міхневіча, вядомага беларускага лінгвіста, доктара філалагічных навук, прафесара. У вучэбным дапаможніку тэкст выступлення прадстаўлены з падзелам на структурныя часткі — у с т у п, г а л о ў н а я ч а с т к а, з а к л ю ч е н н е. Такая кампазіцыйная схема з'яўляецца традыцыйнай для публічнага выступлення, і вучні павінны трымацца гэтых правілаў.

Пасля вызначэння чытання тэксту практыкаванне (лепш, калі гэта зробіць сам настаўнік), тлумачэння значэння незразумелых слоў і работы над зместам асобных выслоўяў неабходна правесці аналіз публічнага выступлення паводле пытанняў на с. 232. Прапануем узоры адказаў на гэтыя пытанні:

— Якая тэма публічнага выступлення? (Афарыстыка, або выслоўі, Янкуба Коласа.)

— Як ва ўступе падкрэсліваецца важнасць тэмы? (Прамоўца таворыць, што пісьменнік быў *майстрам* афарыстычных выказванняў, аўтарскіх прыказак, трапных найменняў, параўнанняў, анекдотаў, заклікаў. Гэта значыць, што людзі павінны ведаць гэты бок творчасці Янкуба Коласа і вучыцца ў пісьменніка трапіна выражаць свае думкі.)

— Якая мэта выступлення заяўляецца ва ўступе? (Адацаць даніну павалі вялікаму беларускаму пісьменніку: ён заслужыў наш паклон, бо дапамагае нам наблізіцца да разумення саміх сябе.)

— Які прыём выкарыстоўвае прамоўца ў пачатку выступлення для таго, каб прыцягнуць увагу чытачоў? (Прамоўца пачынае сваё выступленне з пытальнага — адразу тучыць адзін з афарызмаў Янкуба Коласа: «*Мой брат беларус! Твайі сіле, Цярпенню твайму — пакланіцца*». Акрамя таго, выказваннем, якое належыць Янкубу Коласу, называецца само выступленне А. Я. Міхневіча: «*...Што трэба нам для справы любові і крыві*».)

— Якая асноўная думка публічнага выступлення? (Афарыстыка Янкуба Коласа ахоплівае ўсё жыццё чалавека: духоўны

свет, практычнаю дзейнасць, мары і спадзяванні, радасць і гора, нараджэнне і скананне, лёс і воля, працу і паводзіны, прыроду і гумар.)

— Якія аргументы (доказы) асноўнай думкі прыводзіцца ў галоўнай частцы публічнага выступлення? (Аргументамі асноўнай думкі публічнага выступлення А. Я. Міхневіча з’яўляюцца ўсе афарызмы Якуба Коласа, якія прыводзіцца ў тэксце, у тым ліку тыя, якія прамаўляюць героі яго твораў — Сцяпка з апавесці «На прасгорах жыцця» і Гарнак з п’есы «Забастоўшчыкі».)

— Да чаго заклікае прамоўца ў заключэнні выступлення? (Прамоўца заклікае прыслухацца да слова Паэта, Настаўніка, Мудраца, пераканання ў жыццёвай вартасці яго выслоўяў, у іх значнасці для розуму аб жыцці.)

— Ці звязваюцца ўступ і заключэнне паводле зместу? У чым праяўляецца гэта сувязь? (Уступ і заключэнне публічнага выступлення звязаны паводле зместу. У пачатку і ў канцы тэксту гучаць выслоўі Якуба Коласа, прысвечаныя беларусам і Беларусі. Апошняе выслоўе — гэта заклік Паэта: «*Жыць ж, наш край! Няхай надзея гарыць у сэрцы і мацнее...*»)

Работу над практ. 213 мэтазгодна завяршыць рэкамендацыямі аб тым, як стварыць тэкст публічнага выступлення:

- неабходна дакладна ўяўляць яго тэму, асноўную думку і мэту;

- асноўную думку выступлення — адну або некалькі — абавязкова трэба падмацоўваць аргументамі, прыкладамі, фактамі;

- выступленне павінна мець уступ, галоўную частку і заключэнне;

- у працэсе выступлення неабходна выкарыстоўваць прыёмы, накіраваныя на прыцягненне ўвагі слухачоў;

- пачатак і канец выступлення павінны быць лагічна звязанымі;

- маўленне прамоўцы павінна быць правільным і выразным;

- у час прамовы пажадана не хвалівацца, паводзіць сябе спакойна і назіраць за аўдыторыяй.

Гэтыя рэкамендацыі могуць быць аформлены ў выглядзе памятки, якая прапануецца вучням на асобных лістах або запісваецца ў шпэткі.

Узаема сувязь сінтаксісу, лексікі і марфалогіі

Мэты:

- фарміраваць уяўленне пра сувязь паміж сінтаксісам і лексікай, сінтаксісам і марфалогіяй;
- актуалізаваць веды вучняў аб складаназалежных сказах, правілах пастаноўкі знакаў прыпынку паміж іх часткамі;
- фарміраваць уяўленне пра віды канспектаў і правілы іх афармлення, пра правілы афармлення выхадных даных кнігі, часопіса, артыкула;
- удакладняць уменні: праводзіць сінтаксічны разбор сказаў у вуснай і пісьмовай форме; праводзіць разбор слова па саставе, словаўтваральны і марфалагічны разбор; распанаваль галоўную і другарядную інфармацыю ў навуковым тэксце, канспектаваць навуковы тэкст; выступаць перад аўдыторыяй з дакладам на лінгвістычную тэму, аналізаваць уласнае і чужое выказванне.

Работа над матэрыялам § 44 «Узаема сувязь сінтаксісу, лексікі і марфалогіі» пачынаецца з аналізу тэксту **практ. 216**.

Перад тым як будзе прачытаны гэты тэкст, настаўнік просіць вучняў назваць словы-тэрміны, якія абазначаюць раздзелы навукі аб мове, і паведамляе, што адзінкі мовы, якія вывучаюцца ў гэтых раздзелах, цесна звязаны паміж сабой. Так, выяўляецца сувязь паміж сінтаксічнымі і лексічнымі адзінкамі мовы, а таксама паміж сінтаксічнымі і марфалагічнымі адзінкамі.

Тэкст практыкавання спачатку чытае настаўнік. Кожнае тэарэтычнае палажэнне, якое прыводзіцца ў дадзеным тэксце, падмацоўваецца прыкладамі. У працэсе чытання тэксту настаўнік каменціруе гэтыя прыклады.

Асобных каментарыяў патрабуе моўны матэрыял, прыведзены ў 3-м абзацы. Вучням неабходна патлумачыць, чаму сказ *Мые* лічыцца двухсастаўным напоўным сказам, а сказ *Сеймае* — аднасастаўным безасабовым сказам. Тлумачэнне можа быць такім: у сказе *Мые* апущаны дзейнік, які можна ўзнавіць, абшпіраючыся на папярэднія сказы, напрыклад: — *Твая мама ўжо вымыла вокны?* — *Не. (Мама) мые.* Такім чынам, *Мые* — двухсастаўны сказ, таму што ў ім ёсць выказнік і падразумяваецца дзейнік, напрыклад, *мама*. У сказе ж *Сеймае* дзейнік ўзнавіць немагчыма, таму што *сеймае* — гэта безасабовы дзеяслоў, які абазначае дзеянне, што выконваецца само сабой, без удзелу якой-небудзь асобы. Такім чынам, *Сеймае* — гэта аднасастаўны сказ.

Тлумачэння патрабуюць і наступныя сказы: *Прыгажосці!* — аднасастаўны назыўны сказ і *Прыгажуня!* — двухсастаўны няпоўны сказ. У першым сказе — *Прыгажосці!* — няма другога галоўнага члена, ды ён і не патрабуецца для разумення сэнсу гэтага сказа. У сказе ж *Прыгажуня!* падразумяваецца дзейнік, які можна ўзнавіць з папярэдняга выказвання, напрыклад: — *Што ты можаш сказаць пра сваю сяброўку?* — *(Яна, або яна сяброўка, або Сеша, Таня і г. д.) прыгажуня!* Такім чынам, ад таго, якое слова паводле лексічнага значэння ўжыта ў сказе (параўнайце: *мые* і *сеймае*, *прыгажосці* і *прыгажуня*), залежыць від сказа — аднасастаўны ці двухсастаўны — паводле характару граматычнай асновы.

Пасля чытання тэксту арганізуюцца ўзнаўленне яго зместу па частках з выкарыстаннем раздрукаваных тэзісаў тэксту.

Узаема сувязь сінтаксісу, лексікі і марфалогіі

- I. У беларускай мове існуе сувяз паміж сінтаксісам і лексікай, сінтаксісам і марфалогіяй.
- II. Сувязь сінтаксісу і лексікі праўляецца ў наступным:
 - 1) лексічнае значэнне слоў, ужытых у сказе, уплывае на:
 - а) від сказа паводле структуры;

б) ступень развітасці сказа;

- в) сінтаксічную ролю залежных слоў, ужытых пры адным і тым самым галоўным слове;
 - г) сінтаксічную ролю аднаго і таго самага залежнага слова, ужытага пры розных галоўных словах;
 - д) сэнсавыя адносіны паміж часткамі складанага сказа;
- 2) паўтор аднаго і таго ж слова можа быць сродкам сувязі частак складанага сказа.

III. Сувязь сінтаксісу і марфалогіі праўляецца ў наступным:

- 1) словы пэўных знамянальных часцін мовы выконваюць у сказе пэўную сінтаксічную ролю;
- 2) сінтаксічная роля, якую выконвае слова ў сказе, можа паўплываць на прыналежнасць гэтага слова да той ці іншай часціны мовы;
- 3) з дапамогай слоў, якія з'яўляюцца словамі пэўнай часціны мовы, а іменна займеннікамі і займеннікавымі прыслоўямі, можна вызначыць члены сказа, а таксама сувязі паміж кампанентамі слоўзлучэння і сувязі паміж часткамі складанага сказа.

Задача вучняў заклучаецца ў тым, каб ўзнавіць фрагмент тэксту, што адпавядае таму ці іншаму тэзісу, прывесці, абшпіраючыся на падручнік, адпаведны прыклад і патлумачыць яго.

Практ. 217 накіравана на ўдасканаленне сінтэтычна-аналітычных уменняў праводзіць розныя віды моўнага разбору — сінтаксічны, марфалагічны, словаўтваральны, разбор слова па саставе. Важна, каб вучні падраўніваліся не толькі ў пісьмовым, але і ў вусным моўным разборы, таму практыкаванне неабходна абавязкова правярць у тым выпадку, калі яно будзе прапанавана для самастойнай працы.

Пасля азнаямлення з тэарэтычным матэрыялам на с. 242—243 вучэбнага дапаможніка вучні пад кіраўніцтвам настаўніка пачынаюць выконваць **практ. 218**, мэта якога — удасканаленне агульнапрадметных уменняў распазнаваць галоўную і другарадную інфармацыю ў навуковым тэксце і канспектываць навуковы тэкст. Адначасова практыкаванне вырашае і

адукцацыйную задачу, паколькі накіравана на ўзнаўленне і сістэматызацыю ведаў вучняў па адной з самых складаных тэм, што вывучаліся ў IX класе. Пажадана, каб настаўнік пяцярэдне сам склаў канспект тэмы «Складаназалежны сказ: будова, значэнне, ужыванне» для таго, каб зразумець, якія цяжкасці прыйдзецца пераадольваць вучням у працэсе выканання практыкавання, і каб мець магчымасць прад’явіць вучням узор яго выканання.

У працэсе азнаямлення вучняў з відамі і правіламі канспектавання неабходна таксама сфарміраваць у іх уяўленне пра пашпарт, або выхадныя даныя, кнігі. Для гэтага варта прааналізаваць правілы афармлення выхадных даных на прыкладзе вучэбнага дапаможніка па беларускай мове для IX класа (с. 262). Варта паведаміць вучням, што выхаднымі данымі з’яўляюцца:

- 1) назва кнігі;
- 2) указанне на яе прызначэнне;
- 3) ініцыялы і прозвішча(ы) аўтара(аў);
- 4) месца выдання кнігі;
- 5) год выдання кнігі;
- 6) колькасць старонак у кнізе.

Правільна аформленыя выхадныя даныя вучэбнага дапаможніка па беларускай мове вучні запішучь на першай старонцы шпылкі, які пажадана прызначыць спецыяльна для канспектавання тэмы «Складаназалежны сказ: будова, значэнне, ужыванне».

Практ. 219 ставіць перад вучнямі мэту падрыхтаваць паведамленне на лінгвістычную тэму, выступіць з ім перад аўдыторыяй і абмеркаваць як змест паведамлення, так і якасць выслушвання. Гэта практыкаванне паграбуе абавязковай паярнай падрыхтоўкі, у працэсе якой узнаўляюцца і сістэматызуюцца веды вучняў па сінтаксісе беларускай мовы, актуальныя з пункту гледжання аб тым, якую структуру мае публічнае выступленне і як да яго трэба рыхтавацца, удакладняюцца ўменні выразнага, стылістычна вытрыманнага маўлення, фар-

міруюцца ўменні аналізаваць уласнае і чужое выказванне. На ўрок у варта зааслухаць і праналізаваць 2—3 выступленні па розных тэмах. Абмеркаванне выслушанняў адбываецца паводле пытанняў, прапанаваных на с. 244. Цяжкасці ў працэсе аналізу паведамленняў вучняў можа выклікаць 4-е пытанне. Нагадаем, што ў дакладнах на лінгвістычную тэму асноўнай думкай з’яўляецца найбольш важнае, прышпыповае лінгвістычнае палажэнне. Як правіла, такім палажэннем з’яўляецца азначэнне той моўнай (сінтаксічнай) з’явы, якой прысвечана даклад.

Нормы літаратурнага вымаўлення

Мэты:

- сфарміраваць уяўленне пра дзве ступені культуры маўлення — правільнае маўленне і выразнае маўленне; актуалізаваць веды вучняў пра асноўныя правілы літаратурнага вымаўлення;
- удакладняць уменні: праводзіць фанетычна-графічны разбор слова, праводзіць сінтаксічны разбор складанага сказа; вымаўляць словы паводле арфаэпічных норм; перакладаць тэкст; успрымаць змест рускамоўнага тэксту, аналізаваць яго і перадаваць без скажэнняў на беларускай мове, захоўваючы жанравыя і стылістычныя асаблівасці.

Уся работа, якая будзе праводзіцца ў сувязі з вывучэннем § 45 «Нормы літаратурнага вымаўлення», накіравана на фарміраванне эстэтычнага моўнага ідэалу. Яна пачынаецца з выразнага чытання і камэнціравання тэксту «Народная лінгвістыка» **практ. 220**, узнаўлення прывазака пра мову і маўленне, тлумачэння зместу і сінтаксічнага разбору тых прывазака, якія паводле структуры нагадваюць складаныя сказы:

Рана загойца, злое слова ніколі. (Вязьдучнікавы складаны сказ.)

Хочаш быць добрым алавядчым, то будзь добрым слухачам. (Вязьдучнікавы складаны сказ.)

Конь вырвецца — загоніш і злоеіш, а слова вырвецца — не злоеіш. (Складаны сказ з рознымі відамі сувязі частак.)

Трэба знаць, што казаць. (Складаназалежны сказ.)

Хто ў другіх пытае, той розум мае. (Складаназалежны сказ.)

Які розум, такая і гаворка. (Складаназалежны сказ.)

Дай ёй волю, дык усё сяло перабрыша. (Вязлугучнікавы складаны сказ.)

Ты яму: стрыжана, а ён табе: голена. (Складаны сказ з рознымі відамі сувязі частак.)

Яна загаворыць — як ў званок зазвоніць, яна заспявае — як на скрыпцы зайграе. (Складаны сказ з рознымі відамі сувязі частак.)

Яна скажа — як птушачка зашчабеча. (Складаназалежны сказ.)

Напішаш няром — не высечаш панаром. (Вязлугучнікавы складаны сказ.)

Слова — ецёр, а панера — зрунт. (Складаназлугучаны сказ.)

Тэкст **практ. 221** прызначаны для перакладу з рускай мовы на беларускую. У выніку работы над гэтым тэкстам вучні павінны ўзвядоміць, што такое культура маўлення і якое маўленне лічыцца культурным. Работу над практыкаваннем рэкамендуецца праводзіць у наступнай паслядоўнасці.

Настаўнік чытае тэкст **практ. 221** на рускай мове і прапонуе адказаць на пытанні, прыведзеныя на с. 247—248. Важна пры гэтым заахвочваць вучняў адразу выказацца на беларускай мове — гэта падрыхтуе іх да пісьмовага перакладу.

Затым вызначаецца стыль тэксту (навукова-папулярны) і яго моўныя асаблівасці (дыялектнасць, лагічнасць, яснасць, доктанасць). Варта адразу звярнуць увагу вучняў на пастаян-

ныя руска-беларускія лексічныя і сінтаксічныя эквіваленты, якія запіваюцца на дошцы (у тэксце перакладу, што прыводзіцца ніжэй, беларускія эквіваленты рускіх лексічных адзінак і сінтаксічных канструкцый падкрэслены).

Наступны этап працы — вусны пераклад тэксту. Тэкст перакладаецца па абзацах некалькімі вучнямі класа. Важна, каб на гэтым этапе адбывалася самацэнка і ўзаемацэнка выказванню, разглядаліся ўсе прапанаваныя вучнямі варыянты перакладу і выбіраліся ў найбольшай ступені адпаведныя як тэксту арыгінала, так і нормам беларускай мовы.

Пасля праведзенай падрыхтоўчай работы настаўнік прапонуе вучням зрабіць пісьмовы пераклад.

У з о р п е р а к л а д у:

Культура маўлення — гэта ўменне, па-першае, правільна гаварыць і пісаць і, па-другое, ужываць моўныя сродкі адпаведна мэтам і ўмовам зносін.

Правільным гучыцца маўленне, якое адпавядае нормам літаратурнай мовы — вымаўленчым, граматычным, лексічным. Гэтыя нормы патрабуюць, напрыклад: каб па-беларуску гаварылі *на рэіцы*, а не *на рэіцц*, на *[’анку]*, а не *на [’анку]* (знак *у* абазначае характэрны для беларускай мовы фрыкатывуны зычны гук, які вымаўляецца, напрыклад, у словах *[’ураі]*, у *[’уру]*; слова *занаж з’яўляецца* выключэннем, і першы гук у ім вымаўляецца, як і ў рускай мове); па-беларуску трэба гаварыць *ён дзе*, а не *ён ідзець*; па-беларуску можна сказаць *добрае надвор’е* і *дрэннае надвор’е*, але нельга сказаць *дрэнная лагода*, таму што слова *лагода* ў беларускай мове абазначае надвор’е толькі добрае, яснае, сонечнае. Маўленне, у якім сустракаюцца факты, што супярэчаць літаратурнай норме, нельга назваць культурным.

Аднак правільнасць маўлення — толькі першая прыступка сапраўднай маўленчай культуры. Можна гаварыць (або пісаць) правільна, але аднастайна, вяпа. Такому маўленню не хапае выразнасці. А яна дасягаецца ўмелым і дарэчным ужываннем лексікі розных стыляў, разнастайнасцю

сінтаксічных канструкцый; у вусным маўленні асабліва каштоўнае багцае інтанацыі.

Вагоданне выразнымі сродкамі мовы і ўменне выкарыстоўваць іх у залежнасці ад сітуацыі зносін — другая ўмова культурынага маўлення.

Каб гэта ўмова выконвалася, трэба мець яснае ўяўленне аб стылях маўлення, аб іх розным прызначэнні. Так, кніжныя словы дарэчыня ў навуковым артыкуле, у дакладзе, у тэксце закона, у газетнай публікацыі і мала ўжываюцца ў бытавых сітуацыях зносін. Напрыклад, у паўсядзённым жыцці не да месца слова *дэнтлычны* замест *аднолькавы*. Асабліва шкодзіць бытавой мове канцыпарт — недарэчнае выкарыстанне канцыпартскіх слоў і зваротаў. Вось, напрыклад, фразы, якую вымавіў адзін няўдалы паліўнічы, калі расказваў сябрам пра сваю сустрэчу з мядзведзем: «*Та прычыне павышанай раз’юшанасці жывёлы я быў вымушаны ратавацца на дрэве*».

З другога боку, у афіцыйных паперах або ў навуковым сачыненні не ўжываюцца гутарковыя словы і звароты (*дакапацца, аслуглянець, гляньце-ка і пад*).

Нельга не пагадацца з наступным выказваннем:

«Культура маўлення — частка агульнай культуры чалавека. Па тым, як чалавек гаворыць, можна меркаваць аб узроўні яго духоўнага развіцця, аб яго ўнутранай культуры».

Паводле Л. Крысіна

Практ. 222 і практ. 223 накіраваны на ўведамленне арфаэпічных норм беларускай мовы і ўдасканаленне арфаэпічных уменняў. Перад тым як вучні пачнуць выконваць гэтыя практыкаванні, настаўнік нагадвае ім, што ў пэўных выпадках словы вымаўляюцца зусім не так, як пішучца, таму неабходна ведаць не толькі правільны напісання слоў — арфаграфічныя правільны, але і правільны іх вымаўлення — арфаэпічныя правільны або арфаэпічныя нормы.

Вучні запіваюць у спытак азначэнне паняцця «арфаэпічныя нормы»:

Арфаэпічныя нормы — гэта правільны вымаўлення гукі і спалучэнняў гукі, а таксама правільны пастаноўкі націску ў словах.

Мэта практ. 222 — фарміраваць і ўдасканальваць уменне правільна вымаўляць некаторыя спалучэнні гукі. Мэта практ. 223 — пазнаёміць вучняў з нормамі пастаноўкі націску ў некаторых словах.

Прапануем узоры выканання гэтых практыкаванняў.

Практыкаванне 222

Малацьба [дз’б], *латочнік* [чн’], *чэшскі* [шк’ або ск’], *у місцы* [сп], *у місачцы* [сп], *сцерагчы* [с’ц’, хч], *Брэстчына* [шч], *шведскі* [шк’], *скінуць* [ск’], *ксеракс* [кс’], *счарцець* [шч, рс’ц’в’], *падліччык* [тп’, шч], *з чалавекам* [шч], *мышся* [с’с’], *адчыні* [чч], *аб’езджаны* [ждж], *да іх* [да йіх], *гладзю* [дз’дз’], *сніць* [с’н’], *песня* [с’н’].

Практыкаванне 223

Жалозі, дзёвчы, дасвіта, індустрыя, вымадак, арахіс, кумінар’я і разм, кумінар’я, кургань, кляштар, кацяньні, занятасць, кашляць, прыцель, названні, непрыязна, нібы, сунавы, надчыст’ю, мысленне, прэзэнт, навіна, накрывітка, крупаны, перавязь, спаянасць, слабь, сутулаватасць, дакумент, інструмент, існуе, каменны, прыняты, сапраўдні, таварыства, цікавей, цяжар, шчаслівей.

Паўтарэнне складаных пытанняў арфаграфіі і пунктуацыі

Мэты:

- актывалізаваць веды вучняў аб правілах арфаграфіі і пунктуацыі;
- удасканальваць уменні: выбіраць графічныя знакі ў адпаведнасці з арфаграфічнымі нормамі, праводзіць арфаграфічны разбор; выбіраць знакі прыпынку і месца іх

пастаноўкі ў сказе, праводзіць пунктуацыйны разбор; пераказваць тэкст; успрымаць змест рускамоўнага тэксту, аналізаваць яго і перадаваць без скажэнняў на беларускай мове, захоўваючы жанравыя і стылістычныя асаблівасці.

Для паўтарэння складаных пытанняў арфаграфіі і пунктуацыі ў канцы навучальнага года ў вучэбным дапаможніку прадугледжваецца як практычны, так і тэарэтычны матэрыял у межах § 46 «Паўтарэнне складаных пытанняў арфаграфіі і пунктуацыі». Прапануюцца практыкаванні на наступныя правілы арфаграфіі і пунктуацыі:

— праваліс галосных літар **а, э** ў спрадвечна беларускіх і запазычаных словах (**практ. 224**);
— праваліс галосных літар **е, я** ў спрадвечна беларускіх і запазычаных словах (**практ. 225**);

— праваліс мяккага знака і апострафа (**практ. 226**);
— праваліс зычных у корані і канчатку, праваліс спалучэнняў зычных у корані і на стыку марфем (**практ. 227**);

— праваліс літар **у, ў** (**практ. 228**);
— праваліс прыставак, якія заканчваюцца на зычны (**практ. 229**);

— праваліс суфікса **-ск-** у прыметніках (**практ. 230**);
— праваліс складаных назоўнікаў і прыметнікаў разам і праз дэфіс, асобнае напісанне прыслоўяў і прыметнікаў (дзеепрыметнікаў) (**практ. 231**);

— знакі прыпынку ў простых (ускладненых) і складаных сказах (**практ. 232, практ. 233, практ. 234**).

Практ. 232, практ. 233 і практ. 234 з'яўляюцца камбінаванымі, накіраванымі на ўдасканаленне як пунктуацыйных, так і арфаграфічных уменняў. Акрамя таго, практ. 234, тэкст якога — мастацкае апісанне прыроды, прапануецца для перакладу з рускай мовы на беларускую.

Практыкаванні, прадстаўленыя ў вучэбным дапаможніку ў межах § 46, могуць быць выкарыстаны як для індывідуаль-

най, так і для калектыўнай работы на працягу ўсяго навучальнага года.

У канцы апошняга ўрока па беларускай мове ў IX класе Варта звярнуць увагу вучняў на тлумачэнне паняцця «родная мова» (с. 254—255). Пасля чытання тэксту — фрагмента з энцыклапедыі «Беларуская мова» — настаўнік задае вучням пытанне:

— Якую мову можна лічыць роднай?

Варта падвесці вучняў да наступнага адкаву: Р о д н а я м о в а — гая, на якой мы думаем, на якой лёгка размаўляем і якая робіць нас прадстаўнікамі паўнага народа. Заклучнае пажаданне настаўніка вучням — стаць сапраўднымі прадстаўнікамі беларускага народа і Беларусі, навучыцца думаць і размаўляць па-беларуску.

Прадмова	3
Беларуская мова ў сямі славянскіх моў і моў народаў свету	8
Паўтарэнне выгучанага ў V—VIII класах	13
Паўтарэнне выгучанага пра тэкст, стылі і тыпы маўлення Слова, словазлучэнне, сказ як асноўныя моўныя адзінкі. Ты- пы простых сказаў	13
20	20
Складаны сказ: будова, значэнне, ужыванне	25
Паняцце пра складаны сказ. Сродкі сувязі частак у скла- даных сказах. Тыпы складаных сказаў	25
Складаназлучаныя сказы: будова, значэнне, ужыванне	49
Паняцце пра складаназлучаны сказ. Сродкі сувязі частак у складаназлучаных сказах	49
Знакі прыпынку паміж часткамі ў складаназлучаных сказах	62
Складаназалежныя сказы: будова, значэнне, ужыванне	67
Паняцце пра складаназалежны сказ	67
Складаназалежныя сказы з даданай азначальнай часткай (сродкі сувязі, знакі прыпынку)	73
Складаназалежныя сказы з даданай дапаўняльнай часткай (сродкі сувязі, знакі прыпынку)	76
Складаназалежныя сказы з даданымі акалічэснымі част- камі месца, часу, умовы, прычыны, мэты, уступальнымі, параўнальнымі, спосабу дзеяння, меры і ступені (сродкі сувязі, знакі прыпынку)	80
Складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі	88
Складаназалежныя сказы з паслядоўным, сузалежным і змешаным падпарадкаваннем частак, знакі прыпынку ў іх	90
Бяззлучнікавыя складаныя сказы: будова, значэнне, ужыванне	94
Паняцце пра бяззлучнікавы складаны сказ (будова, сэнса- ва-граматычныя адносіны паміж часткамі, сродкі сувязі частак)	94

Знакі прыпынку паміж часткамі ў бяззлучнікавых скла- даных сказах	100
--	-----

Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак: будова, зна- чэнне, ужыванне	117
---	-----

Паняцце пра складаныя сказы з рознымі відамі сувязі час- так (іх разнавіднасці, сінтаксічныя прыметы, сродкі сувязі частак, інтанацыя і выкарыстанне)	117
Знакі прыпынку паміж часткамі ў складаных сказах з роз- нымі відамі сувязі частак	130

Сінтаксічныя канструкцыі з чужой мовай: будова, значэнне, ужыванне	154
---	-----

Спосабы перадачы чужой мовы. Асаблівасці будовы сінтак- січных канструкцый з простагай мовай, іх інтанацыя і выкарыстанне	154
Знакі прыпынку ў сказах з простагай мовай	156
Дыялог, яго афармленне на пісьме. Маналог	162
Сказы з ужоаснай мовай	166
Пытанні, іх роля ў выказванні, афармленне на пісьме. Эпіграф	168

Падагульненне і сістэматызацыя вывучанага за год	171
Сінтаксіс як раздзел граматыкі, яго асноўныя адзінкі і іх характарыстыка	171
Узаемасувязь сінтаксісу, лексікі і марфалогі	179
Нормы літаратурынага вымаўлення	183
Паўтарэнне складаных пытанняў арфаграфіі і пунктуацыі	187

Вучэбнае выданне

Гарлеяй Наталля Мікалаеўна
Навіцкі Пётр Лявонавіч
Тамашэвіч Зоя Міхайлаўна

БЕЛАРУСКАЯ МОВА
Ў 9 класе

Вучэбна-метадычны дапаможнік
для настаўнікаў устаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай мовамі навучання

Нач. рэдакцыйна-выдавецкага аддзела *Г. І. Бандарэнка*
Рэдактар *Л. Ф. Лейкіна*
Камп'ютарная верстка *А. М. Кісялёва*
Карэктары *К. В. Шобік, Н. І. Пархун*

Падысана ў друк 00.00.2013. Фармат 60×84/16. Папера афсетная.
Друк афсетны. Ум. друк. арк. 11,16. Ул.-выд. арк. 9,0.
Тыраж 3820 экз. Заказ 000

Навукова-метадычная ўстанова «Нацыянальны інстытут адукацыі»
Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь. ПИ № 02330/0494469
ад 08.04.2009. Вул. Караля, 16, 220004, г. Мінск

ААТ «ПрамаДрук». ПП № 02330/0494112 ад 11.03.2009.
Вул. Чарняхоўскага, 3, 220049, г. Мінск